

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : ५

नवेम्बर : २०१०

अंक : ५

: परामर्शनसमिति :

भगवतीकुमार शर्मा
प्रमुख

रतिलाव बोरीसागर
मध्यस्थ समितिना वरिष्ठ सभ्य

प्रफुल्ल रावल
प्रकाशन मंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सख्तंत्री :

मोहन परमार

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ m क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,
'टाठम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- વ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- વ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- વ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- વ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- વ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- વ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- વ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- વ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- વ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- વ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- વ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ રદ ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- વ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તंत्री, 'પરબ' ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઠમ્સ' પાછણ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : પ્રફુલ્લ રાવલ (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઠમ્સ' પાછણ, નદીકિનારે, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ s તंत्री : યોગેશ જોષી s મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૬ & ૨૬૫૬૪૨૭૯

અ નુ ક મ

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર	નવાં પુસ્તકોની માહિતી જિજ્ઞાસુ વાચકો સુધી કઈ રીતે પહોંચી શકે ? • ભગવતીકુમાર શર્મા 4
કવિતા	‘આમ તો એ’-ની વાત • રાજેશ પંડ્યા 6, બે ગઝલ • સંજુ વાળા 9, કાળના વેશ • પ્રતાપસિંહ હ. રાઠોડ ‘સારસ્વત’ 10, એક એકલ • દક્ષા વ્યાસ 10, બંધ મૂકીનો ખેલ કબીરા • ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ 11, હલ્લેસાં હળવાં માર... • ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ 11, ચાલશે • આહમદ મકરાણી 12, લાલાશ છે • મનીષ પરમાર 12, બાબા ! શીખ તું... • પીયૂષ પંડ્યા ‘જ્યોતિ’ 12
વાર્તા	મુલાકાત • હેમાંગિની અ. રાનડે 13, સ્વૈરકથા • હરિકૃષ્ણ પાઠક 21
નિબંધ	મુન્નો એટલે મહેફિલ • પુરુરાજ જોષી 25, દીવો • નિર્મિશ ઠાકર 28
ભારતીય સાહિત્ય	‘ગીતાંજલિ’માંથી • રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, અનુ. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ 32
વિદેશી સાહિત્ય	ત્રણ કાવ્યો • યાન્નિસ રિત્સોસ, અનુ. રાધેશ્યામ શર્મા 33
પ્રસ્તાવના	નવનવોન્મેષશાલિની પ્રજ્ઞાનાં સ્ફુરણો • ચંદ્રકાન્ત શેઠ 34, ॥ જય જય રઘુવિર સમર્થ ॥ • અરુણા જાડેજા 39
વિશેષ	ડાંગી રામકથા : મહાકાવ્યનો લોકઢાળ • અરુણા જોષી 47
અભ્યાસ	ઓસ્ટ્રેલિયન લેખિકાઓ – એક અભ્યાસનોંધ • કાલિન્દી પરીખ 63
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન	‘ગુજરાતી નવલિકાચયન ૨૦૦૬’ : ગમતાનો કરીએ ગુલાલ • ગુણવંત વ્યાસ 68, નિષ્કાભરી મથામણનો નિર્દેશ • હિમાંશી શેલત 70, સ્મરણનો સ્પર્શ • મહેન્દ્ર દવે 72
પરિષદવૃત્ત	સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ 77
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : ઇંતુભાઈ કુરકુટિયા 81
આ અંકના લેખકો	84
આવરણ	સી. ડી. મિસ્ત્રી

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

નવાં પુસ્તકોની માહિતી જિજ્ઞાસુ વાચકો સુધી કઈ રીતે પહોંચી શકે ?

વિમોચન અને લોકાર્પણ એ સાહિત્યક્ષેત્રમાં આજના બહુ પ્રચલિત શબ્દો છે. ક્યારેક અંગ્રેજી શબ્દ Launching પણ વપરાય છે. તે ઘણે અંશે માર્કેટિંગની પરિભાષાનો શબ્દ છે. પહેલાં વિમોચન શબ્દ જ પ્રયોજાતો હતો. હવે તેનું સ્થાન મહદ અંશે લોકાર્પણ શબ્દ લીધું છે. સાક્ષરવર્ધ ડૉ. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીને વિમોચન શબ્દ યોગ્ય લાગતો નહોતો. તે અંગ્રેજી શબ્દ રિલીઝનો અનુવાદ છે તેમ તેઓ માનતા. પુસ્તકના પ્રકાશનમાં કાંઈક મુક્ત, છૂટું કરવાનું હોતું નથી એવી તેમની માન્યતા હતી. વિમોચનને બદલે તેમણે ‘મંગલ પ્રકાશન’ શબ્દ સૂચવ્યો હતો, પણ તે પ્રચલિત થઈ શક્યો નહિ. ‘વિમોચન’ શબ્દનું વર્ચસ્વ લાંબો સમય રહ્યું પણ હવે ‘લોકાર્પણ’ શબ્દનું પ્રાધાન્ય વર્તાય છે.

પુસ્તક લેખક લખે અને પ્રકાશક એને પ્રકાશિત કરે એ પછી તે વાસ્તવમાં લોકોની સંપદા બને છે. લેખક, પ્રકાશક અને વાચકનો ત્રિકોણ લગભગ અનિવાર્ય છે. જે લોકોની સંપદા છે તે લોકોને અર્પણ થાય તેમાં ઔચિત્ય છે. તેથી ‘લોકાર્પણ’ શબ્દ યોગ્ય લાગે છે.

પ્રશ્ન એ ઊઠે કે પુસ્તકોના લોકાર્પણ કરવાં જરૂરી કે અનિવાર્ય છે ? સુપ્રસિદ્ધ વાર્તાલેખિકા હિમાંશીબહેન શેલત પુસ્તકોનાં લોકાર્પણની તરફેણ કરતાં નથી. એક સમારંભમાં એક બહેને તેમને પૂછ્યું કે, તો પછી તમારું કયું નવું પુસ્તક પ્રકાશિત થયું છે તેની અમને જાણ શી રીતે થાય ? પ્રશ્ન વાજબી છે. નવાં પુસ્તકના પ્રાગટ્યની માહિતી જિજ્ઞાસુ વાચકો સુધી પહોંચવી તો જોઈએ જ. એનો એક ઉપાય પુસ્તકના લોકાર્પણનો છે, પણ હવે ક્યારેક આ સમારંભો મહદ અંશે પ્રશંસામૂલક અને ઔપચારિક બન્યા છે તેથી હિમાંશીબહેન તેની તરફેણ ન કરે એ સમજી શકાય છે, પરંતુ બધા લેખકો અને પ્રકાશકો તેવો સંયમ કદાચ ન પણ પાળી શકે. સન ૧૯૮૨ સુધી મારા એક પણ પુસ્તકનું વિમોચન કે લોકાર્પણ થયું નહોતું. ત્યાં સુધીમાં મારાં પચાસેક પુસ્તકો તો પ્રગટ થયાં જ હશે. પછી મેં સ્થાનિક પ્રકાશક સાથે સંબંધ જોડ્યો, એટલે મારાં પુસ્તકોનાં લોકાર્પણનો કમ શરૂ થયો. અને હું પણ તેનાં પ્રલોભનમાં ગૂંથાયો. આ તો થઈ અંગત વાત.

નવાં પુસ્તકોના પ્રકાશનની માહિતી જિજ્ઞાસુ વાચકો સુધી સમયસર પહોંચે તે માટેના બીજા માર્ગો પણ છે. બધા પ્રકાશકો પોતાનાં સૂચિપત્રો પ્રગટ કરે છે. કેટલાકનાં તો મુખપત્રો પણ હોય છે. તેમાં સાહિત્યસામગ્રીની સાથે જે-તે પ્રકાશકનાં નવાં પુસ્તકોની માહિતીનો પણ સમાવેશ થતો હોય છે. આ સૂચિપત્રો કે મુખપત્રો ઉત્સુક વાચકો સુધી પહોંચે એની વ્યવસ્થા થયેલી હોય છે અને તેને વધારે વ્યાપક બનાવી શકાય. ખરો

જિજ્ઞાસુ વાચક તો શક્ય એટલા વધારે પ્રકાશકોનાં સૂચિપત્રો કે મુખપત્રો પણ મેળવી શકે. તો નવાં પુસ્તકોની માહિતી વાચકો સધી પહોંચવાની સમસ્યા હળવી થઈ શકે.

પ્રકાશકો અને ક્યારેક લેખકો પાસે બીજો માર્ગ નવાં પુસ્તકોને સમીક્ષકો સુધી પહોંચાડવાનો પણ છે. પહેલાં વધારે પ્રમાણમાં અને હવે ઓછા પ્રમાણમાં થોડાંક અખબારો નિયમિતપણે સાહિત્ય વિભાગ પ્રકાશિત કરે છે. બધાં વર્તમાનપત્રો સપ્તાહે એક વાર પણ સાહિત્યરંગી બને તો તેઓ વાચકોના સાહિત્યરસનું પોષણ કરી શકે. અખબારોના સાહિત્ય વિભાગોમાં અન્ય વાચનસામગ્રીની સાથે નવાં પુસ્તકોનાં અવલોકનો અને બીજું કંઈ નહિ તો સ્વીકારનોંધ તેઓ આપે તો તે યોગ્ય જ લેખાય. કેટલાક અગ્રણી સાહિત્યકારો વર્તમાનપત્રોમાં કટારો લખે છે તેમાં પણ ક્યારેક નવાં પુસ્તકોનો આસ્વાદ સામેલ કરાય છે. આ પ્રશસ્ય છે. પુસ્તકપરિચયની નિયમિત કટાર વધારે આવકારપાત્ર ઠરે.

હવે અવારનવાર ક્યાંક ને ક્યાંક નાનાં-મોટાં નગરો કે કસ્બાઓમાં પ્રકાશનસંસ્થાઓ અને ક્યારેક સાહિત્યસંસ્થાઓ દ્વારા પુસ્તકમેળાઓ યોજાય છે. તેમાં ક્યાંક લોકોની થોડી તો ક્યાંક કુતૂહલવશ પ્રજાની મોટી હાજરી જોવા મળે છે. પુસ્તકોનું વેચાણ પણ ત્યાં થાય છે. પુસ્તકપ્રસારમાં આ એક મર્યાદિત પણ ઉપયોગી ઉપક્રમ છે. ‘વાંચે ગુજરાત’ અભિયાનના આરંભ પછી સવિશેષપણે અને તે પહેલાં પણ ક્યારેક ગ્રંથઆસ્વાદના કાર્યક્રમો યોજાતા રહે છે. આવા કાર્યક્રમો નોંધપાત્ર ગ્રંથોનો સાહિત્યરસિકોને આસ્વાદ કરાવવામાં સારા એવા ઉપકારક બન્યા છે. તેનાથી પણ વાચકો ગ્રંથાભિમુખ બની શકે. હવે ક્યારેક કોઈ પ્રકાશક કે સામાજિક સંસ્થા પુસ્તકોની મોબાઇલ વાન પણ ચલાવે છે. આવાં વાહનો ગામડાંઓ સુધી પહોંચે તે આનંદજનક છે.

પુસ્તકો વિશેની માહિતી અને અવલોકનો સાહિત્યસેવી વાચકો સુધી પહોંચાડવાનો એક ચિરપરિચિત ઉપક્રમ તે સાહિત્યિક તથા અન્ય પ્રકારનાં સામયિકોમાં પુસ્તકોનાં અવલોકનો અને સ્વીકારનોંધ નિયમિત પ્રગટ થાય એ તો છે જ. આવાં બધાં સામયિકો આ પરંપરાને અનુસરે છે. વાચકો માટે તે માર્ગદર્શક બને પણ છે. બધાં નવાં પુસ્તકોનાં વિગતવાર અવલોકનો પ્રસિદ્ધ કરવાનું કદાચ સામયિકો માટે શક્ય ન બને, પરંતુ તેની ખોટ પૂરવા માટે મિતાક્ષરી અને સાત્ત્વિક અવલોકનો તો તેઓએ પ્રગટ કરવાં જ જોઈએ. સ્વીકારનોંધ વિનાનો તો સામયિકોનો એક પણ અંક આવવો ન જોઈએ. આ ઉપક્રમો સંપાદકો અને સમીક્ષકો પાસે અપાર શ્રમ, પ્રામાણિકતા અને વિવેચનશક્તિ માગી લે છે. પુસ્તકોનાં અવલોકનો પ્રકાશિત કરવામાં મૈત્રીધર્મ, રાગદ્વેષ અને આળસ વગેરે ન હોવાં ઘટે. જો આવી બહુવિધ નિષ્ઠા દાખવાય તો પુસ્તકોનાં લોકાર્પણના ઔપચારિક સમારંભો યોજવાની અનિવાર્યતા ઘટી જાય. દડો એક રીતે વાચકોના પ્રાંગણમાં પણ જઈ પડે છે. તેઓ જેટલા ઉત્કટ જિજ્ઞાસુ, જાગ્રત અને આગ્રહી હોય એટલી જ એમની પાસે નવાં પ્રકાશનોની માહિતી અને સમીક્ષાઓ પહોંચી શકે.

તા. ૫-૧૦-૨૦૧૦, સુરત

ભગવતીકુમાર શર્મા

કવિતા

‘આમ તો એ’-ની વાત | રાજેશ પંડ્યા

આમ તો એ ભલો માણસ હતો.
મરતાને મર ન કેય એવો.
બીડી પીતો ક્યારેક દારૂ પણ
ક્યારેક છોકરાને મારતો
ને પત્નીને ઈચ્છા હોય કે ન હોય તોય ભોગવતો
પછી નસકોરાં બોલાવતોક ઊંચી જતો
સવારે જાગ્યા પછી પડોશણને જોયા કરતો
પણ એકંદરે એ ભલો હતો.

નાનો હતો ત્યારે
એને પતંગ ચગાવતા આવડતી નહીં
એક ઊતરાણે એની પતંગ પેલ્લી વાર ચગી
પછી કપાઈ ગઈ ત્યારથી
એણે સાઈકલમાંથી હવા કાઢવાનું છોડી દીધું
એટલું જ નહીં, સાઈકલ શીખવાનું માંડી વાળ્યું
આજેય એ બધે ચાલતો જાય છે
કે પછી સીટી બસમાં જવાનું પસંદ કરે છે.

આમ તો એ તાલુકા પંચાયતમાં કલાર્ક છે
ઓર્ચિતા આવી પડેલા ખરયાને પહોંચી વળવા
થોડીક લાંચ લીધી હશે એણે
રિસેસ પછી ઘણી વાર કામ કર્યું નહીં હોય
પણ એથી કાંઈ એ ભલો માણસ થોડો મટી જાય છે ?

બાકી રોજ સવારે
એ ઘંટડી વગાડી અગરબત્તી ફેરવે
કાનની ભૂટ પકડી નતમસ્તક
મંદિરમાં જઈ ઊભો રહે
શનિવારે હનુમાન ચાલીસાના પાઠ કરે
ને દર એકાદશીએ ગાયનું પૂંછડું આંખે અડાડે
પૂનમ ભરવા ડાકોર જાય
આ બધાં કારણોસર

તમે એને ખરાબ કહી શકો નહીં
ભલે ભલો ન કહો
એનો એને વાંધો નથી બિલકુલ
એને વાંધો છે કોઈ એને
ધાર્મિક કે ધર્મભીરુ એવું કાંઈ કહે એની સામે
એના વિશે કોઈ ગેરસમજ કરે એ એને ગમતું નથી.
અને છતાં આવી ઘણી નાનીનાની ગેરસમજ
એના વિશે ફેલાય ત્યારે એ દુઃખી થઈ જાય છે.
એને આવતો જોઈ ઘણી વાર
ઑફિસના મિત્રો ગુસપુસ બંધ કરી દઈ
વાત વાળી લે ત્યારે પણ એ થોડો દુઃખી થાય છે.
આવું જ્યારે જ્યારે બને છે ત્યારે
એ ઑફિસેથી સીધો પબ્લિક પાર્કમાં જઈ
કોઈ ઝાડ નીચેની બેંચ પર ઉઠાસ બેસી રહે છે, મોડે સુધી.
સાંજ પોતાનો રંગ ભૂંસી નાંખે ત્યાં સુધી.
પછી એનો પડછાયો પણ
એકલતામાં ભાગ પડાવતો નથી.

એક વખત
એ આમ જ બેઠો'તો
બાંકડા પર વીજળીનો દીવો
ઝળહળી ઊંચો ત્યારથી
એણે બાંકડો બદલી નાંખ્યો કેમકે
અજવાળાંમાં એ શાંત રહી શકતો નથી
અને વિચારી શકતો નથી.
એ વિચારોનાં પગલાં જોતો જોતો
દૂર નીકળી જાય ક્યાંનો ક્યાંય
અંધારું હોય તો.
પછી સૂરજ ઊગે ત્યારે જ એને ખબર પડે
કે અંધારાંમાં ચાલતો ચાલતો એ
છેક સવાર સુધી આવી પહોંચ્યો છે છતાંય
રસ્તો તો ખૂંટ્યો નથી જરાય.
એ રસ્તા વચ્ચે
થોડી વાર ઊભો રહે
એમનો એમ

પોતાના ઘરની દિશા કઈ છે એ શોધવા
ઘણા ફાંફા મારે પછી
અડધી અટકળે ને અડધા અણસારે
એ ફરી ચાલવાનું શરૂ કરે.

આવી રીતે રસ્તા પર ચાલતા
તમે કોઈને જુઓ
તો સમજા જજો કે
એ એ જ હોવો જોઈએ
એ એ જ હોઈ શકે
એ એ જ છે.

જો તમે મોટરકારમાં જતા હો તો
તમે એને લિફ્ટ આપી શકો.
એ જુદી વાત છે
કે એ તમારી ઓફર સ્વીકારે નહીં
ત્યારે તમને એમ થાય કે
આપણી પાસે સ્કૂટર હોત તો સારું.
સ્કૂટર પર એને ઘોડો પલાણીને બેસવું ફાવે છે.
એમ બેસવામાં એને કાર કરતા વધુ કમ્ફર્ટ લાગે છે.
આમેય આટલું બધું ચાલ્યા પછી તો
એ લિફ્ટ માટે તૈયાર થઈ જ જાત.

અત્યારે સડસડાટ કેટલાંયે સ્કૂટર
એની બાજુમાંથી પસાર થઈ જાય છે
એ જોયા કરે છે
ક્યાંય તમે સ્કૂટર લઈને નીકળ્યા છો
ખરા ?!

(૧) દીવાસ્વપ્ન

એવાંય ઘણી વાર દીવાસ્વપ્ન આવતાં
સમજાય સપનસાર દીવાસ્વપ્ન આવતાં.
અંધાર અણીદાર દીવાસ્વપ્ન આવતાં
અજવાસની બીંછાર દીવાસ્વપ્ન આવતાં.
અણદીઠને ઉગાડવા આંખોએ આદરી -
તૈયાર તડામાર દીવાસ્વપ્ન આવતાં.
સાક્ષાત કહો છો તે નર્યું કલ્પ સંભવે
એ સત્યનો સ્વીકાર દીવાસ્વપ્ન આવતાં.
આ ચિત્ત કેં ભમરી થતી ઇયળ નથી હે મિત્ર,
બદલાય ના વ્યવહાર દીવાસ્વપ્ન આવતાં.
ભીતરમાં જે ઝિલાયું તેને દોર્યું ભીંત પર
'ને ચીતર્યા શણગાર દીવાસ્વપ્ન આવતાં.
મેં જાગતાં તો જાણ્યો હકીકત રૂપે નરી -
ને અટપટા આકાર દીવાસ્વપ્ન આવતાં.

(૨) યાદ કરી જો...

હળવેથી પાછું જોઈ મને યાદ કરી જો
કથની હે રસવછોઈ મને યાદ કરી જો.
ટહુકાળ ટીપું ટોઈ મને યાદ કરી જો
લીલકાય લીલું કોઈ મને યાદ કરી જો.
ભૂંસી દે નામ-ઠામની અવધારણાઓ સૌ -
સઘળી દિશા સંજોઈ મને યાદ કરી જો.
તળ મારું તાગવાના બધા યત્ન તજી દઈ
તું જીવ જળમાં પ્રોઈ મને યાદ કરી જો.
દેવાધિદેવ સ્મિતનો પળવારમાં પ્રગટું
થાકે જો રોઈ રોઈ મને યાદ કરી જો.
હું આ હતો ને તે હતો, મેં આ કર્યું ને તે -
વીગતથી હાથ ધોઈ મને યાદ કરી જો.
હીરો સલાટ આજ પણ મારામાં જીવે છે
હું એ જ છું ડભોઈ મને યાદ કરી જો.

આ કાંગરા પર ખદે - ચડી કાગડાઓ.
ભીંતો ગઈ ઉપટી, ત્યાં ઠરી પાટલા ઘો !
હાર્યો જુજાર વીર; આ ગઢ જીર્ણ-શીર્ણ
અચ્છત્થનાં ખખડતાં ખવી જેમ પર્ણ !
આ દ્વાર-ગોખ પરથી થઈ પુષ્પવૃષ્ટિ;
નૌશાહના શિર પરે ! સજી રંગસૃષ્ટિ.
જે કક્ષમાં મિજલસી ભરતી ચડી'તી;
સંગીત-સૂર-લય-તાલ ઝડી ઝરી'તી !
આંહી સિંહાસન હતું; અહીં બેઠકો, ને
'જી ! જી ! હજૂર !' - રવ ! ન્યાય-ઈનામ વહેંચે.
એ સાલ્મળી કદી હતી અહીં દોમ-દોમ !
તે, રુક્ષ-દંત, જ્યમ ડાકણ; ભીંત શેષ !
દા'ડો છતાં લખલખું ફર્યું રોમ-રોમ !
રે ! કાળના અનવવા વરવા જ વેશ !

એક એકલ | દક્ષા વ્યાસ

જનારા
ચાલ્યા જાય છે
વહી જાય છે
વાતવાતમાં
દિવસો - માસો - વર્ષો
રહી જાય છે
એક
એકલ
નથી થોભાતું
નથી વહી જવાતું
ફૂટી નીકળે છે વચ્ચોવચ
વહેણને વિસ્તંભિત કરતો ખડક
સાવ અડગ
કોળિયાને અંદર-બહાર
ન જવા દેતો
ડચૂરો
આંસુને ભીતર ને ભીતર
ભંડારતો
ડૂમો.

બંધ મૂઠીનો ખેલ કબીરા | ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ

બંધ મૂઠીનો ખેલ કબીરા ! અંધારામાં,
આમ ગણો તો સ્હેલ કબીરા ! અજવાળામાં...

સૂરજ સામે મીણ મિનારે,
રણમાં રેલમણેલ કબીરા ! અંધારામાં...

ઉજાગરાની આંખો સળગી,
પચરંગ પાડ્યા પ્હેલ કબીરા ! અજવાળામાં....

દોરા ધાગા મંતર મેલી,
ભોપાને વળગેલ કબીરા ! અંધારામાં...

દાવાનળમાં હિમકણ ટાઢો,
ગિરિશિખર ધધકેલ કબીરા ! અજવાળામાં...

આવે ના'વે કદી રિસાવે,
જુગબંધનની જેલ કબીરા ! અંધારામાં...

વણમોસમ વરસે તરસાવે,
હેયા વચાળે હેલ કબીરા ! અજવાળામાં...

હલ્લેસાં હળવાં માર... | ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ

હલ્લેસાં હળવાં માર હરખજી !
જળ સામે શેનો ખાર ! હરખજી !

આકાશી ગંગામાં મેલી હોડી તરતી તારી
થંભી ગયો વાયુ ને માથે રાત પડી અંધારી
ખૂટલ ખલાસી થિયો, પહોંચે ક્યાંથી સામે પાર હરખજી !
- હલ્લેસાં હળવાં માર...

જો ધ્રુવતારો એક નિશાને, સીધી લીટી સંચાર
આડો-અવળો થ્યો તો જોજે થઈ ગયો કાળશિકાર
વામી દે, વામી દે સઘળો, જનમ જનમનો ભાર હરખજી !
- હલ્લેસાં હળવાં માર...

વ્હાણું વાશે, જરૂર વાશે, ઠેકાણે પહોંચાશે
ખોટાં ખત્તા ખાશે, સતિયાં હરખ-નિરખ હરખાશે
જોજે તારી હુશિયારીનો ભરતો ને દરબાર હરખજી !
- હલ્લેસાં હળવાં માર...

ચાલશે | આહમદ મકરાણી

કોઈ પણ રીતે પુકારો - ચાલશે;
અધવચાળે હો ઉતારો - ચાલશે.

જિંદગી તો સાજ છે, સંગીત છે;
ધૂનને થોડી મઠારો - ચાલશે.

શહેર આખું બર્ફવત્ છો ને થયું;
ક્યાંક બળતો હો તિખારો - ચાલશે.

બંદગી એના સુધી પહોંચી જશે;
હો ભલે નીચો મિનારો - ચાલશે.

ક્યાંક માણસ સાવ બગડી જાય ના;
ચાલશે, થોડો સુધારો ચાલશે.

લાલાશ છે | મનીષ પરમાર

સૂર્ય બુઝાયા પછીની વાસ છે,
કેટલી અંધારામાં લાલાશ છે !

હું સમયને ખોદવા બેઠો સતત,
ક્યાં ભરાતી ગંધ ? પોલા ઘાસ છે.

ભરવસંતે આવતી અટકી ગઈ,
પાનખરનો ડાળને વિશ્વાસ છે.

હું કબરમાંથી ફરી ઊઠી ગયો,
હરતીફરતી ક્યાંક મારી લાશ છે.

એવું હળ ફરતું રહે છે રાત-દિન,
કાળજે ઊંડે પડેલા ઘાસ છે.

બાબા ! શીખ તું... | પીયૂષ પંડ્યા 'જ્યોતિ'

બાબા ! શીખ તું છોડના અપની હી બાતા.

ચાલતો ચરખો સકલ વિશ્વનો તુંથી ક્યાં રે ?
પળેપળ આ ધબકે જીવન કોને સહારે ?
તું ના જાણે, ના જાણે તું વિશ્વવિધાતા,
બાબા ! શીખ તું...

બળ છે ક્યું અસ્તિત્વે તારે શું તું જાણે ?
અકળ ચરખાના ગતિલયને શું પહેચાને ?
તું સાગરનું કેવળ એક જ બિન્દુ બાતા !
બાબા ! શીખ તું...

r

મુલાકાત | હેમાંગિની અ. રાનડે

જ્યારે એમણે કહ્યું કે કામ માટે તેમને હૈદરાબાદ જવું પડશે તો મારુંયે મન લલચાયું. હુંયે જાઉં તેમની જોડે ! મેં હૈદરાબાદ જોયું નથી પણ ત્યાંનાં જાણીતાં અને જોવાલાયક સ્થળો વિશે, ત્યાંની સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓ વિશે સાંભળ્યું છે ઘણું.

‘હુંયે આવીશ તમારી જોડે’ મેં હઠ કરી.

‘તું ? તું ત્યાં શું કરવાની છો ?’

‘જે તમે કરશો તે, એટલે કામ.’

‘તારું ત્યાં શું કામ છે ?’ ભૂકુટિ જરીક ચઢી ગઈ.

‘ત્યાં નહીં હોય, પણ કામ તો છે ને !’

‘શબ્દોની રમત ના કર. હું એક પ્રોજેક્ટ ડિસ્કસ કરવા જાઉં છું. તને હરવાફરવા લઈ જવાનો મને વખત નહીં મળે.’

‘હાસ્તો, તમે મને હમેશાં હરાવો-ફરાવો છો, અને ત્યાં નહીં ફરાવશો તો હું બિચારી નાસીપાસ થઈ જઈશ, કેમ !’ મારાંયે સ્વરમાં તીખાશ ઊભરાઈ આવી.

‘ચાલો, શરૂ થઈ ગયું તમારું પુરાણ.’ કપડાં ઉપાડીને તે નાહવા ગયા.

લગ્ન પછી જ્યારે એક મોટો સમય ગાળો વહી જાય, કામમાં ઠરીકામ થઈ જવાય, છોકરાંઓ સમજણાં થઈ જાય, ત્યારે પતિ-પત્નીમાં રસની ઓછપ આવી જાય છે. ત્યારે એક-બીજાની વાત પર કાન નથી દેવાતા, જો કદાચ કોઈ વાત કાનમાં પેસી જાય, તો પણ મોટે ભાગે તેનો ઊંધો અર્થ લેવાય છે.

લગ્ન પછીના આ શુષ્ક પર્વથી હવે હું ટેવાઈ ગઈ છું. બીજું, ન મને કે ન તેમને એટલી નવરાશ છે, કે આવાં મહેણાં-ટોણાં અને કંકાસમાં વખત વેડફવો પરવડે. તેમ છતાંય ક્યારેક મન જરૂર ચાહે કે આ સંબંધમાં થોડો રસ રહી ગયો હોત તો... પણ જવા દો. આ બધી નકામી વાતો છે, જેને લઈને મન ખરાબ કરવું એ નરી મૂર્ખતા છે.

હું મારા કામ ઉપર નીકળી ગઈ. કોલેજમાં વેકેશન હતું એટલે ખાસ ઉતાવળ નો’તી, તોયે વધતી ઉંમરનાં બે છોકરાંઓ, પતિ, નોકર વગેરે જે ઘરમાં હોય, તે ઘરને વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવામાં વખત તો જાય જ ને !

બીજે દિવસે સવારે નાસ્તાના ટેબલ પર ફરી તે વાત નીકળી.

‘ક્યારે જવું છે ?’ ટેસ્ટ પર માખણ લગાડી, તેમને આપતાં મેં પૂછ્યું.

‘આવતા મંગળવારે.’

‘મારી ટિકિટ પણ મંગાવી લેજો.’

‘મારો બધો ખરચ તેઓ ઉપાડવાના છે.’

‘વાંધો નહીં, મારો ખરચ હું પોતે કરીશ.’

‘હું...’

‘ત્યાં કામ શું છે ?’

‘એક સીરિયલ માટે વાત કરવી છે.’

‘કોની જોડે ?’

કપાળ પર કરચલીની એંધાણી જોઈને મેં વાત ફેરવી. ‘ફિલ્મ ત્યાં જ બનશે ?’

હાથમાંનો ટેસ્ટ પ્લેટમાં મૂકી, બન્ને હાથ જોડી કહ્યું, ‘ત્યાં એક મોટા આસામી છે, જેમનું કામ ફિલ્મો બનાવવાનું છે. તેમની કંપની માટે ગુજરાતી ફિલ્મ બનાવવાની વાત ચાલે છે.’ એક-એક શબ્દ છૂટા કરીને, જાણે જોડણી કરતાં હોય કે નાના બાળકને ફોસલાવતાં હોય તેમ પતિદેવ બોલ્યા.

મારું તેમની સાથે જવું કદાચ તેમને ખટકી રહ્યું હતું. ક્ષણભર મેં વિચાર કર્યો કે હું ન જાઉં પણ પછી મેં પોતાની જાતને ટપારી, દર વખતે આમ જ હું ચિડાઈને વાત મૂકી દઉં છું. મારોયે કંઈ અધિકાર છે કે નહીં ? તેની રક્ષા કરતાં મારે શીખવું જોઈએ.

‘હા, સાંભળ્યું છે કે તેમની ટી.વી. ચેનલો પણ છે ?’ ઉછીના ઉત્સાહથી મેં પૂછ્યું.

‘હા. તેમની ગુજરાતી ચેનલ માટે કોઈ તેલુગુ સ્ક્રિપ્ટનું ગુજરાતી રૂપાંતર કરાવવા માંગે છે.’ અવાજે સહેજ મધ્યમ સ્વર પકડ્યો હતો.

‘વાહ ! સરસ ! ઇન્ટરેસ્ટિંગ !’

‘તારી લેખિનીની ધ્વજા ન ફડકાવ.’ સહેજ હસીને તે બોલ્યા.

હું કોલેજમાં ભણાવું છું, લખવાનો શોખ છે, લખું છું, છપાઉં પણ છું છતાં પોતાને લેખિકા કહેવડાવવાનું મારામાં સાહસ નથી.

હવે હુંયે હસી પડી. ‘કેટલા દિવસ રહીશું ?’

‘બે. વધુમાં વધુ ત્રણ.’

આ મારે માટે અનુકૂળ હતું. કમલ અને કામિનીને બે દિવસો એકલાં રાખવામાં વાધો નો’તો. આમેય તે બન્ને પોતાનાં કામોમાં, કોલેજ, મિત્રો, ફિલ્મોમાં મશગૂલ રહેતાં હોય છે. કામવાળીને કહીશ કે બન્ને ટંકની રસોઈ સવારે જ કરી જાય. અને નહીંતર તે લોકો પોતે જ કંઈ કરી લેશે. નાકા ઉપરનાં સેન્ડવિચ અને પાંઉ-ભાજીવાળાઓનાં વખાણ કરતાં રહે છે, એટલે ભાવતું તું ને વૈદે ચીંધું...

પ્લેનમાં આમની ખુશમિજાજ જાણી મેં પૂછ્યું : ‘સાંભળ્યું છે કે આ તમારા સાહેબે ત્યાં એક મોટી માયાવી નગરી ઊભી કરી છે.’

‘હા, ઊંચર જમીનને ફક્ત લીલીછમ જ નથી કરી મૂકી, ત્યાં એક આખી ફિલ્મસિટી ઉપજાવી છે.’

‘એટલે જાણે જંગલમાં મંગલ.’

‘હા, એવું જ કંઈ.’

‘તમે એમને મળવાના છો ?’

‘તેમણે બોલાવ્યો છે એટલે મળીશ તો ખરો અને હા, આપણને ત્યાં જ એક સરસ હોટલમાં ઉતારો આપ્યો છે.’

‘એટલે મને પણ ?’ મેં મજાક કરી.

‘હવે બૈરી મારી એક જ છે, તો...’ જરીક નરમાશથી તેમણે મારી ગમ જોયું.

હું કૃતકૃત્ય થઈ ગઈ. અમે બૈરાંઓ કેટલાં બેવકૂફ છીએ. કેટલી સરળતાથી પીગળી જઈએ છીએ. ક્ષણભર પહેલાંનું મનદુઃખ કોણ જાણે ક્યાં ગાયબ થઈ જાય છે. મને થયું ચાલો, ત્રણ દિવસ સાથે રહીશું, બેય જણ એકલાં હશું, તો વીતેલા વખતની થોડીક ભીનાશ ફરી એક વાર જાગી ઊઠશે... એય ગનીમત છે...

પતિદેવ, ફિલ્મ અને સીરિયલ, ડ્રામા અને નાટકવાળા છે. પોતે દિગ્દર્શન પણ કરે છે, લખે છે, લખાવે છે, ક્યારેક અદાકારી પણ કરે છે. એટલે તેમનાં કામનો નિશ્ચિત સમય નથી હોતો. ક્યારેક મહિનાઓ સુધી કંઈ ન હોય, ક્યારેક એટલું કામ હોય કે તેમનાં દર્શન સમયાં દુર્લભ થઈ જાય.

અહીં પણ કોણ જાણે કેટલો સમય ડિસ્કશનમાં જશે. પણ હા, થોડો વખત મારા ભાગમાં પણ આવશે જ ને !

એરપોર્ટથી ફિલ્મસિટી દૂર છે. રસ્તો લાંબો, ધૂળ ભરેલો, કંટાળો ઉપજાવે એવો છે.

ફિલ્મસિટી પહોંચ્યાં અને દશ્ય જ બદલાઈ ગયું. પહાડોથી ઘેરાયલો નાનો ટાપુ જાણે ! બન્ને બાજુએ લીલાં, લહેરાતાં વૃક્ષો, રસ્તો સાફ, નિર્જન, ગેઇટ આવ્યો, આલીશાન. મનમાં શાંતિ ઊભરાઈ. સારું થયું, હું આવી.

બપોરે જમીને પતિ ગયાં એમના સાહેબને મળવા, મેં ચોપડી ઉપાડી અને પથારીમાં લાંબી થઈ.

સાંજે એ આવ્યા અને કહીને પાછા ગયા કે મિટિંગ હજી ચાલે છે, વખત લાગશે. મારી ઈચ્છા હોય તો હું ફરી આવું. રાતે પણ મારે એકલા જમવું પડશે. એમના પાછા આવવાનો સમય નક્કી નથી.

આમના આવા રવૈયાથી ટેવાયેલી હોવા છતાં મન ખાટું થઈ ગયું. ચાલો, અહીં પણ એકલાં જ રહેવાનું છે પણ પૂર્વ સૂચના હતી, મેં મનને મનાવી લીધું. ઠીક છે, નવી જગ્યા છે, હરી-ફરીને જોઈ લઉં.

ચારે બાજુએ ફેલાયેલી હરિયાળી માણી, મેં લાંબું ચાલવાનો નિર્ણય કર્યો. જગ્યા ખરેખર સુંદર હતી. બગીચાઓ પર ખૂબ મહેનત લીધેલી દેખાતી હતી. જાત-જાતનાં અને ભાત-ભાતનાં ફૂલોના છોડ, રંગબેરંગી પાંદડાંઓથી સજાવેલી કિનાર, નકશીકામ કરેલા જુદા જુદા પ્રકારના ફુવારાઓ. બધું માનવ-નિર્મિત પણ સુઘડ. અહીં કુદરતનું ખરબચડું સૌન્દર્ય નહીં. ખૂબ યત્ન કરી, વિશેષ ઉપયોગ માટે બનાવેલું ચિત્રલિખિત

સૌન્દર્ય, થોડુંક ભડક, રંગો તાજા અને ચમકદાર. દક્ષિણ ભારતની ફિલ્મોમાં જોવા મળે, તેવા.

પણ કેટલી અજબ-ગજબ ચીજો ! અહીં ફુવારો છે, ત્યાં કિલ્લો છે. આ મુગલિયા બાગ છે, તે મંદિર છે. આ આખું ગામ ગારાનું બનાવેલું, ત્યાં પેરિસનાં રસ્તાઓ. આ બાજુએ જાપાની ગાર્ડન, પેલી બાજુએ તરવાનું તળાવ. બધું નવું, બધું રંગીન, બધું જ ઉત્સુક. આવો, રોમાંસ કરો, શૌર્ય દેખાડો, ભક્તિરસમાં ડૂબી જાઓ. રેલગાડીમાં સફર કરો. આ રેલ ક્યારેય પોતાની જગ્યાએથી નહીં હલે, તો શું થયું ? ચમકદાર એરપોર્ટ પરથી તમે ક્યાંય જઈ શકવાના નથી, પણ વાંધો નહીં. આભાસ તો આભાસ. પણ છે ને ! અને આભાસ જ સર્વ છે. આ ફિલ્મોની દુનિયા છે, ફિલ્મોનો કાર્યો માલ... આ માયાનગરી છે...

નિશાત બાગની અસ્સલ નકલ ! હું ત્યાં પાતળા, લાંબા મિનારાઓ અને જાળીની નાજુક મહરાબો વચ્ચે જઈ બેઠી. બીજી જગ્યાઓની સરખામણીમાં અહીં ઓછાં સહેલાણીઓ હતાં. સાંજનો અંધકાર હજી વિશેષ ઘેરાયો નો’તો.

આવાં જ કો’ક બાગમાં ક્યારેક શહાદા સલીમે મેહરુનિસ્સાના હાથમાં કબૂતર આપ્યું હશે અને મેહરુનિસ્સાએ તે કબૂતર ઉડાડી મૂક્યું હશે અને પછી મેહરુનિસ્સા નૂરજહાન બની ગઈ હશે. આવું જ એમનું કોઈ મિલનસ્થળ હશે ! આવા મિનારાઓવાળું, જાળીની મેહરાબોવાળું...

અથવા શહાદા ખુર્શમે અહીં પહેલી વાર અર્જમંદબાનુને નિહાળી હશે આ નાજુક જાળીઓની આરપારથી, અને તે સ્વપ્ન સમી લહેરાતી, ક્યારેક દેખા દેતી, ક્યારેક સંતાતી છાયા પર જીવજાનથી ફિદા થઈ ગયો હશે, અને તેમનો પ્રેમ એક મિસાલ બની ગયો હંમેશ માટે, તાજમહાલ રૂપે...

મેં કલ્પના કરી. પોતાના રૂપ પર મુગ્ધ, ગર્વિતા યુવતીની, જે સાહેલીઓ સાથે રમતી, રિસાઈ જતી, હસતી, ખુશ થતી... તેના થનગનતા પગ, રણકતાં નૂપુર...

મને હસવું આવ્યું. ફિલ્મોના વાસી સીન હું જાગતી નજરે જોઈ રહી છું. આ જગ્યાએ મારા ઉપર પણ પોતાનો જાદુ તો નથી ચલાવ્યો ?

એકાએક હું પાછળ ફરી. કો’ક આંખો ક્યારની મારી પીઠમાં ખૂંચતી હતી. અહીંતહીં જોયું, વળી પાછળ ફરીને જોયું. ના ! કોઈ નથી.

હું વિચારે ચડી. વાતાવરણની આટલી અસર થતી હશે ખરી ? આમ જુઓ તો હું રોમાન્ટિક નથી. દૃઢ વિચારધારાની સ્વામિની છું. હું આ માહોલ, આ વાતાવરણમાં શું ખરેખર તણાતી જાઉં છું ? અથવા હું અહીં આવી છું એક ચંચલ મનઃસ્થિતિમાં, એટલે આ વાતાવરણ મારી ઉપર અસર કરી રહ્યું છે ? અથવા, આ સમયની મારી શારીરિક સ્થિતિની આ પ્રેરણા છે ? હું જીવનના એવા વળાંક ઉપર ઊભી છું, જ્યારે શરીરમાં કેટલાંયે પરિવર્તન થતાં હોય છે અને મન તે પરિવર્તનોનો શિકાર બને છે. વાંચ્યું હતું, કે જે ઈચ્છાઓ અધૂરી રહી જાય, આ ગાળામાં તેની ઊણપ મનમાં ક્યાંક

ડસે છે, અને એક ચાહ જાગે છે, તે ખાલીપો ભરી દેવાની. કે પછી, એક લેખિકાનો આ કલ્પના વિસ્તાર છે...

હું મારા જીવનમાં ખુશ છું. જે મળ્યું છે, તે ઘણું છે, સંતોષપ્રદ છે... તો, તો પછી હું શું કામ એટલી ભાવનાશીલ, એટલી રોમાન્ટિક થઈ ગઈ ? પતિ તરફ મારી કંઈ અપેક્ષાઓ છે ખરી, જેમ બધી સ્ત્રીઓની હોય છે, છતાંયે અસંતોષ ક્યાંય નથી... પણ આ સંતોષ શું એક પ્રકારનો પડદો તો નથી, જેની ઓથે હું મારી ઇચ્છાઓને ઢાંકી લઉં છું ? કારણ કે સંસ્કારોએ શીખવ્યું છે કે લાલસા સારી નહીં. પણ... પણ હું એટલી સંસ્કારપ્રિય પણ નથી. હું નવા યુગની, આધુનિક નારી છું... છું ને !

મારી પીઠમાં ફરી પાછું કંઈક અસ્પષ્ટ ખૂંચવા માંડ્યું. અરે ! કોણ છે ? મેં પાછળ ફરીને જોયું. 'એ' આવી ગયા એટલામાં ?

જરીક છેટે કો'ક ઊભું હતું. એક માણસ. ઊભો હતો, કે આ તરફ આવી રહ્યો હતો ?

થોડા સહેલાણીઓ અહીં-તહીં દેખાતા હતા. હશે એમનામાંનો કોઈ ! 'આ' નો'તા, બસ ! પણ... પણ તે માણસમાં કંઈક એવું હતું, જે પરિચિત હતું, અજાણ્યું નો'તું. મેં ફરીવાર ધ્યાનપૂર્વક જોયું. હા ! આ માણસને હું ઓળખું છું. અરે ! ભૂતકાળે મને ઢંઢોળી. આની ચાલવાની ઢબ નરેન્દ્ર જેવી નથી ? નરેન્દ્ર આવી જ રીતે લાંબાં ડગલાં ભરતો ધીમી ચાલે ચાલતો !

મને હસવું આવ્યું. નરેન્દ્ર ! સ્કૂલ-કોલેજજીવનનો મારો મિત્ર, સાથી. વીસ-બાવીસ વર્ષોથી કોણ જાણે ક્યાં છે, કંઈ ખબર નથી. ન કોઈ શબ્દ, ન પત્ર, ન મુલાકાત...

મેં ફરીવાર તે માણસ ભણી જોયું. હવે તે બાગમાં દાખલ થઈ રહ્યો હતો. હા... નરેન્દ્ર જ છે. છે ને ? હું જોતી રહી.

તે પાસે આવ્યો, 'કેમ છે ?'

તે આમ જ પૂછતો, જ્યારે અમે મળતાં, પછી તે મળવું બીજે દિવસે હોય કે અઠવાડિયા પછી હોય.

'એકદમ ઠીક.' મેં કહ્યું.

પછી અમે હસી પડ્યાં, પહેલાં હસતાં, તેમ જ.

મેં તને અહીં બેઠેલી જોઈ. તું વિચારમગ્ન દેખાણી, એટલે મેં તને ટોકી નહીં.'

'હા, મને લાગ્યું, મેં પાછા ફરીને જોયું પણ ખરું. પણ ત્યાં કોઈ નો'તું.'

'હું એક ચક્કર મારી આવ્યો. એવો તે શો વિચાર કરતી'તી ?'

'ખાસ કંઈ નહીં. બોલ, તું અહીં ક્યાંથી ?'

'તારી જેમ. કામ હતું.'

'તું પણ ફિલ્મો બનાવે છે ?'

હવે તે ખડખડાટ હસી પડ્યો. 'તારા વરની જેમ ? ના, ના. હું બીજું કામ કરું છું.'

'એમને તું ઓળખે છે ?' મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

તેના સ્મિતમાં એવું કંઈક હતું, કે જાણે, 'એમને કોણ નથી ઓળખતું ?' મેં વધારે પૂછ્યું નહીં, પણ મને ગમ્યું. ચાલો, મેં એક જાણીતા માણસ જોડે લગ્ન કર્યાં છે !

'તું શું કરતો રહ્યો ? કેટલો કાળ વીતી ગયો, નહીં ?'

'જીવી રહ્યો હતો. બીજું શું. હા, વીસેક વર્ષ તો થયાં જ હશે. કોલેજ પછી મળવાનું જ ન થયું.'

'હા, કદાચ કોલેજની ગેઢરિંગમાં આપણે છેલ્લે મળેલાં.'

'બોલ, લખવાનું કેમ ચાલે છે ?'

'લખવાનું ? તને ખબર છે ? મારું લખાણ વાંચતો રહ્યો છે ? પણ એટલું તો હજુ છપાયુંયે નથી.'

એક સંદિગ્ધ સ્મિત તેના હોઠી પર રમી રહ્યું. 'સારી ચીજ વાંચવાનો મોહ કંઈ આટલી જલ્દી છૂટે ખરો !'

હું ખુશ થઈ ગઈ. તો, મારું લખાણ 'સારી ચીજ' ગણાય છે !

'ક્યાં હતો આટલાં વરસ ? લગ્ન થયાં ? છોકરાં-છૈયાં ? પત્ની સાથે આવી છે ?'

'થોડો સમય દેશમાં, થોડો પરદેશમાં. હા લગ્ન કર્યાં. બે દીકરા છે. હવે તો મોટા થયા. મોટો લગ્ન લાયક છે, નાનો હજી ભણે છે. પત્ની સોલિસિટર છે, કામમાં મશગૂલ રહે છે.'

મારા મનનાં કો'ક ખૂણામાં એક આછી ચસક તો નથી ઊઠી ?

ના...ના... એવું કંઈ જ નો'તું અમારી વચ્ચે. અમે સારા મિત્રો હતા. બહુ જ સારાં દોસ્ત. પણ અમે પ્રેમ-બ્રેમ કદી નો'તો કર્યો. ફક્ત.. એક વાર... પણ ના. તે કંઈ પ્રેમ જેવું થોડું હતું... ?

'અહીં એકલો આવ્યો છે ?'

'હા, કામ મારું હતું, ત્યાં પત્નીને શું કામ...' એણે માથું હલાવ્યું.

'હુંયે પત્ની છું. હું કેમ આવી ગઈ ?'

'તારી વાત જુદી છે.'

તારી વાત જુદી છે. આ વાક્ય તે કેટલી વાર બોલતો. જ્યારે હું ગર્વ કરતી, ત્યારે મને ચીડવવા, જ્યારે દુઃખી હોઉં, ત્યારે ધીરજ આપવા. પછી હું પૂછતી, 'મારી વાત જુદી કેમ છે ?'

તે કહેતો, 'કારણ કે તું મારી મિત્ર છે.'

મેં હાથ લંબાવ્યો. તેણે જોરથી તાળી આપી. પહેલાંની જેમ. પછી તે પાસે બેઠો, અમે વાતો કરવા લાગ્યાં. જાણે કાલે મળ્યાં'તાં, આજે અહીં મળીએ છીએ. વચ્ચેનાં આટલાં વરસો કોણ જાણે ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં !

તો પછી આટલાં વરસો સુધી અમે કેમ ન મળ્યાં ? જરા પ્રયત્ન કર્યો હોત, તો મળવું શું અઘરું હતું ? અમે ખાસ મિત્રો હતાં. તો પછી ? શું તે એક બનાવને લીધે અમે એકબીજાંને ભૂલી જવા દીધાં ? જાણીજોઈને અપરિચિત બની રહ્યાં ?

અને તે બનાવ પણ કેવો ! એક સાધારણ વાત !

અમે બન્ને અમારી સાઈકલ પર કોલેજથી પાછાં આવી રહ્યાં હતાં. બીજા વિદ્યાર્થીઓની જેમ અમે પણ કોલેજની લાયબ્રેરીમાં બેસીને પરીક્ષા માટે વાંચતાં. બન્નેનાં ઘરે સંકડાશ, માણસો ભરપૂર અને ઘોંઘાટ કાયમ. મધ્યમ વર્ગનાં નાનાં ઘરો, બાળકોથી ઊભરાતાં. લાયબ્રેરીમાં શાંતિથી વંચાતું.

તે દિવસે વાંચેલા ટોપિક વિશે વાતો કરતાં કરતાં અમે ઘેર જતાં હતાં. અચાનક મારી સાઈકલ નીચે પથરો આવી ગયો, સાઈકલ ગબડી અને હું પડી ગઈ. નરેન્દ્ર તરત જ મારી પાસે આવ્યો, મારા પગે સખત વાગ્યું હતું. તેણે મારો ખભો ઝાલી મને ઊભી કરી. તેનું માથું મારા માથાની સાવ નજીક. તેનો ચહેરો મારા ચહેરા ઉપર ઝૂકેલો. મારી નજર ઊઠી. તેની આંખોમાં જોયું. બસ !

એક ક્ષણ પછી તે હસીને બોલ્યો, ‘જોયા વગર ચલાવે છે ?’

પછી સાઈકલ ઉપાડી, એનું હેન્ડલ સહેજ વાંકું થઈ ગયું હતું, તે સરખું કર્યું અને પૂછ્યું : ચલાવી શકીશ ?’ અને સાઈકલ પકડી મને બેસાડી.

બસ ! આ નજીવી ઘટના !

પણ તે ખરેખર નજીવી હતી ખરી ? તે એક પલકારામાં, જ્યારે અમારી આંખો મળી, ત્યારે શું કશું જ નો’તું થયું ? તે એક પળમાં શું વખત થંભી નો’તો ગયો ? એ થંભેલી ક્ષણમાં તેની નજરે એ ઈચ્છા શું નો’તી જાહેર કરી, જે તેની આંખોમાં છલોછલ ભરી હતી ?

પણ અમે બન્નેએ તે પળને નકારી. જાણે તે ઘડી આવી જ નો’તી. તે ક્ષણની પહેલાં, તે ક્ષણ વીતી ગયા પછી જે હતું, તે જ સત્ય હતું. તે ક્ષણ જાણે અમારી વચ્ચે કદી આવી જ નહોતી, પછી એ પળ સાચી હતી કે ખોટી તેનો સવાલ જ ક્યાં હતો ?

પછી પરીક્ષા આવી. અમે જેમ મળતાં, તેવી જ રીતે મળતાં રહ્યાં. અમારી વચ્ચે દૂરતાનો કે ગોપનીયતાનો કોઈ ભાવ નો’તો. બધું રાબેતા મુજબ ચાલી રહ્યું હતું. અમે મળતાં, હસતાં, વાતો કરતાં, મશકરી કરતાં. તે પૂછતો, ‘કેમ છે ?’

હું કહેતી, ‘એકદમ ઠીક.’

અમે હસી પડતાં.

પછી નોકરી માટે તે ક્યાંય જતો રહ્યો.

અમે એકબીજાને ક્યારેય પત્ર ન લખ્યો.

તે પછી અમે મળ્યાં જ નહીં.

શા માટે ?

પેલી એક વિરલ પળને નકારવા ?

કોણ જાણે !

સાંજ વધુ ઘેરાતી ગઈ.

મેં કહ્યું, ‘અરે ! મોડું થઈ ગયું.’

‘ચાલવું જોઈએ.’ તે બોલ્યો.

છતાંય અમે બેસી રહ્યાં.

ત્યાં કોઈ જ નો’તું. સહેલાણી પણ જતાં રહેલાં.

હું ઊઠી. પૂછ્યું, ‘ચાલશું ?’

‘ચાલો.’

‘ક્યાં ઊતર્યો છે ?’

‘અહીં જ. એક મિત્ર પાસે.’

‘કેટલા દિવસ રોકાવાનો ?’

‘ના રે. કાલે જવાનો.’

‘ઠીક ત્યારે.’ મેં કહ્યું.

તેણે પણ કહ્યું, ‘ઠીક.’

હું વળી. તે ક્ષણભર ઊભો રહ્યો.

થોડી દૂર જઈ, મેં પાછું વાળીને જોયું. એટલી વારમાં તે ચાલ્યો ગયો હતો.

‘કેમ રહી તમારી વાટાઘાટ ?’ રાતે જ્યારે પતિ આવ્યા, મેં પૂછ્યું.

‘ઠીક હતી. તેઓ આવતે અઠવાડિયે મુંબઈ આવવાના છે, બાકી વાત ત્યાં જ

કરીશું. તું સૂઈ જા. કાલે સવારે આપણે જઈએ. રિઝર્વેશન થઈ ગયું છે.’

મારો દિવસ કેમ વીત્યો, તેમણે ન પૂછ્યું. ક્યારેય નથી પૂછતા.

અમે પાછા આવી ગયા.

બે દિવસ પછી માલતીનો ફોન આવ્યો.

‘ક્યાં હતી ? કેટલા ફોન કર્યાં. કામિનીએ કીધું કે તું ક્યાંક ગઈ હતી.’

‘હા. હૈદરાબાદ.’

‘કંઈ વિશેષ ?’

‘ના રે ના. અમથા ફરવા. તું કહે, કેમ ચાલે છે ?’

‘અરે, દીકરીના વિવાહ નક્કી થયા છે. તે કહેવા માટે ફોન કરેલો.’

‘અરે વાહ ! કોન્ગ્રેટ્સ. કોણ છે ? ક્યાંના છે ?’

‘તારા પિયરના ગામનાં છે. શ્રી નરેન્દ્ર શાહનો દીકરો. ઓળખે છે ?’

‘વાહ ! ઓળખું કેમ નહીં ! સારી રીતે ઓળખું છું. હજી તે દિવસે...’

‘બિચારા નરેન્દ્રભાઈ તો નથી. તેમની પત્ની સોલિસિટર છે. એક બીજો દીકરોય છે.’

‘નરેન્દ્ર નથી ? એટલે ? ક્યાંય ગયા છે ?’

‘હાસ્તો. ભગવાનને ત્યાં, બે વરસ થયા તેમના મૃત્યુને. મને લાગે છે હાર્ટ ફેઇલ થયું’તું. હલો, હલો...’

ટેલિફોન પકડી, હું ત્યાં જ જડાઈ ગઈ. મારા શરીરમાં ધ્રુજારી ફેલાઈ રહી.

તો... તો પછી... તે... ?

સ્વૈરકથા | હરિકૃષ્ણ પાઠક

સોમચંદ માસ્તરને આવેથી આવતા જોયા એટલે જાણે કશું કૌતુક ભાળ્યું હોય એમ, પડખે બેઠેલા ગુણાને પડખામાં ગોઠો મારી બટુકે પૂછ્યું : આ માસ્તર સવારો સવારમાં આમ ક્યાંથી ઝળક્યા ?

ગુણાએ વળતું પૂછ્યું : ઝળક્યા એટલે શું ? ભાળતો નથી આ સીધે રસ્તે તો હાલ્યા આવે છે બાપડા. આ તું અટાણના પોરમાં દુકાનના ઓટલે કેમ ગુડાણો એવું મેં તને પૂછ્યું ?

– જો મારે તો રવિવારે સાંજે હજાર કામ હોય તે આ વે'લો આવ્યો. ને એમ તો તુંય ખીલો સૂંઘવા ક્યાં નથી આવ્યો ! અને જોજે; થોડી વારમાં બાકીનાયે આવી જવાના. પણ આ માસ્તર રોજ તો સામી શેરીથી આવતા ને આજે છત્રીવાળા ખાંચામાંથી આવતા લાગે છે !

ગુણો થોડી વાર આંખો ઝીણી કરી માસ્તરની ઢાલ-ચાલ જોતો રહ્યો, ને પછી જાણે કશુંક સૂઝ્યું હોય એમ કહે : માસ્તરને આજે કશીક વાત કરવાની ચટપટી ઊપડી લાગે છે, નંઈ તો આટલા ઉતાવળા નો હાલે... આપડે એવું કરીએ, માસ્તરને કશી વાત કરવાનો મોકો જ નો આપવો...

બટુક હસી પડ્યો – તે તને વળી કશોક 'ભેદ' જડ્યો છે કે શું ? કહે તો ખરો !

– કહીશ, વખત આવ્યે કહીશ, પણ આજ તું મારું આટલું માનજે... ને ધીરે ધીરે આવી ચડેલ તનજી, ટપુ મેરઈ ને પ્યારઅલી બધા ખાલી ઓટલા પર ગોઠવાયા.

તનજી ને બટુક એકબીજા સામે જોઈ હસ્યા. ગુણાને થયું : મારા બેટા ! પે'લેથી કશુંક જાણી લાવ્યા છે કે શું ? ને માસ્તર આવી પૂગ્યા એ ભેળા જ બટુકે મેરાઈને પૂછ્યું : મેરાઈ આજે કઈ તારીખ થઈ ?

– કંઈ તે વળી અગિયાંરમી, તારાં ઘરમાં કેલેંડર નથી ?

– કેલેંડર એક નથી ત્રણ ત્રણ છે; ગુણાએ મમરો મૂક્યો.

બટુકે ધ્યાન ન આપ્યું ને વળી પૂછ્યું : ઈ તો મેરાઈ તમે વસાણીની શેરીથી આવ્યા એટલે પૂછ્યું; આ પંજવાણીની દુકાન તારવીને આવ્યા કે શું ? ટપુને કશોક વે'મ ગયો પણ શાંતિથી જવાબ આપ્યો, પણ તોળી તોળીને –

– આંજ તો રવિવાર છે, આં શેંઠની દુકાન બંધ એમ ઈંચે બંધ હશે...

– હા, ઈ વાત સાચી. મારે તો જાણવું'તું કે થડે ઈસો હતો કે મૂસો.

પ્યારઅલી ખડખડાટ હસી પડ્યો, પણ કશું બોલ્યો નહીં.

તનજીએ વાતનો દોર સાંધ્યો : આજ તો અગિયારમી થઈ. દુકાન ખુલ્લી હોય તોય વાંધો નો'તો. ઈસો તો શરૂના દસ દિવસ થડે હોય...

– પણ આ મઈનો તો એકત્રીસો છે. ઈસો હોય પણ ખરો. પણ સારું થયું કે આજે રવિવાર છે ને કાલથી મૂસો પાછો થડે બેહવાનો.

પ્યારઅલી ફરીવાર હસ્યો ને ટપુને જાણે કશોક ફોડ પાડતો હોય એમ, હળવે સાદે કહ્યું : ટપુભાઈ, આ બેય જણા તમારી મજાક કરતા લાગે છે. આ ઈસા-મૂસાની જુગલબંદી આખું ગામ જાણે છે, ને તમે નથી જાણતા ?

ટપુના દિમાગમાં પહેલાં ઝબકારો થયો, પછી તણખા ઝર્યા ને પછી ભડકો ફડાક કરતો ઊઠ્યો, શરીરને ટટ્ટાર કર્યું, પાછળ કામઠો જેમ વાળ્યું ને પણ છ ખેંચીને તીર છોડતો હોય એમ મંડ્યો વાગબાણ ફેંકવા –

અલેં તમે બેંય નવરાં ધૂંપ છોં, નવરાં નખોદિયાં, ધંધોં જ નથી કશોં ? ગાંમમાં તમે બેં જ શાઉકાર કાં ? નેં બાકીં બધાં ઉધારિયાં કાં ? મેં તો ધોળેં ધરમેંય ઉધારાં નથી કર્યાં, ઘર ભૂલ્યાં છોં ઘર, નખોદિયાંવ...!

આ ધમાલથી ગભરાઈને સોમચંદ માસ્તર તો પોતે જે કહેવા તલપાપડ હતા તે બધું જાણે ભૂલી ગયા ને વિનિત સ્વરે ટપુને વારવા મંડ્યા –

– અરે ટપુભાઈ, આમ ઉગ્ર ના થાઓ. આ બટુકભાઈએ કે તનજીભાઈએ તમને ઉધારિયા કે એવું કશું ક્યાં કહ્યું છે. વાત તો એટલી જ હતી ને કે પંજવાણીની દુકાને ઈસાભાઈ હતા કે મૂસાભાઈ...

પ્યારઅલી ફરીવાર ખડખડાટ હસ્યો ને માસ્તરને ઈસા-મૂસાની જુગલબંદીની સમજણ આપી. જુઓ સાહેબ, વાત એમ છે કે મૂસો જીભનો મીઠો તે દસમી તારીખ પછી થડો સંભાળે. આવતા-જતાને મીઠે મોઢે બોલાવે. કળ જોઈને આગતા-સ્વાગતા કરે ને પછી આગ્રહ કરીને માલ આપે. પાછો કહેતો જાય : સાહેબ, આંઈ કોણ નાસી જવાનું છે ? દુકાન તમારી જ છે. તમતમારે સગવડે ચૂકવજો... ને ગરાક બાંધ્યા કરે.

પછી પહેલી દસ તારીખ સુધી ઈસો થડે બેસે. આવતા-જતાને બોલાવે ને વળ જોઈને ઓછી-વત્તી કડકાઈથી પૈસા વસૂલે... ને વળી પાછો મૂસો અગિયારમી તારીખે થડો સંભાળી લ્યે... આ જુગલબંદી આમ વાત તો હસવા પૂરતી હતી પણ આ બેય જણાએ જણ ખોટો પસંદ કર્યો. આની આ મજાક નંદા જોડે કરી હોત તો એને કશુંક ભુલાઈ ગયેલું સાંભરી જાત, ને આપણને બધાંને મજા પડત...

વાન ચાલતી'તી ત્યાં જ ફટફટિયું લઈને જતા શેઠ દાક્તર બધાંની નજરે પડ્યા. સાલું કશોક ફેર લાગે છે ! આ રવિવારે દાક્તરને કશી વિઝિટ આવી લાગે છે; પણ... પણ... હમણાં હમણાંથી મુંબઈથી લાવેલા ઈ વિગ પે'રતા'તા એને બદલે પાછો જૂનો ટોપો કાં આવી ગ્યો ? પ્યારઅલીની આંખમાં ચમકેલો પ્રશ્ન સૌ પહેલાં ભગાને ઊકલ્યો ને એણે વાત માંડી –

જુઓ ભઈ, તમને બધાને શેઠ સાહેબને માથે વિગને બદલે ટોપો જોઈને નવાઈ તો લાગી ને ? પણ વિગ કેમ ઊડી ગઈ ને ટોપો કેમ પાછો આવી ગ્યો એની કોઈને ખબર છે ? હોય તો કહો, નંઈ તો હું કહું, બોલો... બોલો... બધાએ મૌન રહીને હાર કબૂલી ને ગુણાએ વાત આગળ ચલાવી.

– આ શેઠ દાક્તર મુંબઈ કોકના લગનમાં ગ્યેલા. ઈમની જોડે ભણતી'તી એવી

કોક મળી ગઈ ને દાક્તરને વિગની ભેટ આપી. હા-ના કરતાં દાક્તરે લીધી ને પે'રવાયે માંડ્યા. એમાં થયું એવું કે હોસ્પિટલમાં બધો સ્ટાફ ચા-પાણી કરવા મળે ને અલકમલકની વાતો કરે. એમાં આ હોસ્પિટલમાં જે નવી સિસ્ટર આવી છે ઈ દાક્તરની વિગ ધારી ધારીને જોયાં કરે ને એક દી એણે દાક્તરને સામટા સવાલો પૂછી નાખ્યા -

- હેં સાહેબ, આ વિગ કાયમ પહેરી રાખવાની કે ઉતારી નાખવાની ? દાક્તર કાંઈ બોલ્યા નંઈ.

- હેં સાહેબ, આ વિગને દાંતિયાથી ઓળવાની કે એમનેમ...? દાક્તરે આડુંઅવળું જોયા કર્યું.

- હેં સાહેબ, આ વિગને ધોવાય ખરી કે ?

સાંભળનારા નીચું જોઈ ધાનું ધાનું હસે, ને દાક્તર અકળાય.

- હેં સાહેબ, આમાં તેલ નખાય ખરું ? ને છેલ્લો સવાલ કર્યો

- હેં સાહેબ, આ તમે ફરફરાટ મોટરસાઈકલ પર આવો છો તે આ ઊડી તો નો જાય ને ?

ને દાક્તરે બીજે દિવસે વિગ ઉતારીને ટોપો પે'રી લીધો !

ગુણાએ વાત પૂરી કરી ને બટુકે ઓડિટ કાઢ્યું : આ બધું તેં કેમનું જાણ્યું ? હોસ્પિટલના સ્ટાફમાં તને ક્યારથી લીધો ?

ગુણાનો જવાબ તૈયાર હતો : પૈણ્યા નો હોઈ પણ જાનમાં તો ગ્યા હોઈને ! આ હોસ્પિટલમાં ઓલ્યો વાયડો કમ્પાઉન્ડર છે ને - ઓલ્યો, શીલુ; ઈણે વાત કરી. ઈ તો મારો વા'લો કે'તો'તો કે દાક્તરને ઈણેતો પે'લેથી જ વિગ પે'રવાની ના પાડેલી. કીધું કે આવી વિગું તો ફિલમવાળા, નાટકચેટકવાળા ને ભાંડ-ભવાયા પે'રે. દાક્તરને નો શોભે, પણ માન્યા નંઈ ને ટેકડી થઈ, ને થઈ તો એય પેલી નવી સિસ્ટરને હાથે...

વાત આટલે પહોંચી ત્યાં તો જાતને માંડ માંડ રોકીને ઊભેલા સોમચંદ માસ્તરે ઝંપલાવ્યું :

- અરે ભાઈઓ, મારે પણ એ નવાં સિસ્ટરબહેનની જ એક વાત કહેવી હતી, પણ મને કોઈએ તક જ ન આપી. એમાં આ ટપુભાઈએ ગુસ્સો કર્યો ને વચ્ચે વળી ઈસાભાઈ ને મૂસાભાઈ આવી ગયા. મારે એ નવાં સિસ્ટરબહેનની આ સવારની જ એક ઘટના કહેવી હતી પણ મને કોઈએ...

બટુકે ગુણા સામે જોયું, ને ગુણાએ જ માસ્તરને લીલી ઝંડી આપતાં કહ્યું : સાહેબ, છૂટ છે તમને, હવે તમે તમારી વાત કહી દો એટલે આ બધાનો જીવ હેઠો બેસે !

અને સોમચંદ માસ્તરે તેમની આગવી શૈલીમાં વાત માંડી : આજે સવારે હું મોટી શેરીમાં થઈને ગામમાં જવા નીકળ્યો. સુથારની ડેલી પાસે થોડાં બહેનો ઊભેલાં ને સામેથી નવલભાઈ તેમની ગાયને લઈને હવેડીએ પાણી પાવા જતા સામા મળ્યા. મેં તેમને વંદન કર્યાં, તેમણે પણ વિવેક કર્યો ને પછી બહેનો સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. પેલાં નવાં સિસ્ટર ખડકીમાં ઊભાં ઊભાં કેશ હોળતાં હતાં. એવામાં નવલભાઈએ એક બાજુ કોથળો

પાથરીને દૂર બેઠેલાં બહેનને પૂછ્યું -

- કાં ભાભી, તમે તો પેંડા ખવડાવવાનાં હતાં ને આમ પાછાં વે'લાં વે'લાં દૂર... પેલાં બહેન શરમાઈને નીચું જોઈ ગયાં, બીજાં બહેનો હસતાં હતાં... પણ પેલાં સિસ્ટર બહેન તો રણચંડીની જેમ ધસી આવ્યાં. છુટ્ટા વાળનો અંબોડો લઈ લીધો, સાડીનો છેડો ખેંચીને પડખાંમાં ખોસ્વો ને ધસી આવ્યાં : ને તાડૂક્યાં : સાલા નાલાયક ! કોણ છે તું ? બહેનોની મશ્કરી કરતાં તને લાજ નથી આવતી ? ઘરમાં મા-બહેન છે કે નહીં ?...

નવલભાઈ તો બાપડા હતપ્રભ થઈ ગયા. ખોડાઈ ગયા ઊભા હતા ત્યાં જ. પણ એટલામાં ખડકીનાં માજી સંતોકબા દોડી આવ્યાં. સિસ્ટર બહેનને બાથ ભરીને પાછાં લીધાં ને પછી કાનમાં ધીમે કશુંક કહ્યું. સિસ્ટર પહેલાં અચંબામાં પડ્યાં, પછી હસી પડ્યાં, પછી થોડુંક શરમાઈ ગયાં ને ખડકીમાં ચાલી ગયાં.

ખોડાઈને ઊભેલા નવલભાઈની સૌને દયા આવી હોય તેવું લાગ્યું, પણ એક બહેને કંઈક હળવા સ્વરમાં નવલભાઈને તેમની આગળ જતી ગાય તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું -

- નવલભાઈ, તમતમારે જાવ હવે, જુઓ તમારી વહુ તો ક્યાંય આગળ નીકળી ગઈ છે...

આટલું સાંભળ્યું કે નવલભાઈનો તો સિક્કો જ ફરી ગયો. ગુસ્સામાં જાણે ઊકળી ઊક્યા હોય તેમ બરાડ્યા : કોણે કીધું કે મારી વહુ છે ? ઈ તો મારી મા છે મા. જો હવે કોઈ આવું બોલ્યું તો મારા જેવો કોઈ ભૂંડો નહીં હોય હાઆઆ... ને પછી કંઈક વિશિષ્ટ ઢબથી હાથની હથેળીનાં આંગળાં અધ્ધર રાખી તીવ્ર સ્વરની તાળી વગાડી... માસ્તરની વાત આટલે આવી ત્યાં ટપુએ પૂર્તિ કરી...

'માસ્તર, ઈને તાબોટોં કેં'વાંય તાબોટોં...

ને બધા સામટા હસી પડ્યા. ઊઠીને જવા કરતા પ્યારઅલીને ગુણાએ યાદ અપાવ્યું : યાદ છે ને ? મેં તો તને ખરો ભેદ કહી દીધો. હવે તારે તારું વચન પાળવાનું છે, યાદ છે ને ?

મુન્નો એટલે મહેફિલ | પુરુરાજ જોષી

આપણે ત્યાં ચિત્રકાર હોય અને સાથે કવિતા પણ કરતા હોય એવાં ઘણાં વ્યક્તિત્વો જાણીતાં છે. એમાં સૌથી મોટું દષ્ટાંત કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનું છે. હિંદીનાં કવયિત્રી મહાદેવીજી પણ ચિત્રો કરતાં. ગુજરાતમાં પણ શ્રી ગુલામમોહમ્મદ શેખે ચિત્ર અને કવિતાની જુગલબંધી જેવો યાદગાર સંગ્રહ આપ્યો છે. કવિ માધવ રામાનુજ પણ ચિત્રો કરતા.

મુન્નાએ પણ આ જ માર્ગે પ્રવાસ આરંભ્યો હતો. મુન્નો એટલે જગદીપ સ્માર્ત. ચિત્રકળાનું ભણી રહ્યા પછી ૧૯૮૧થી '૮૦ સુધી તેણે વનસ્થલી અને સૂરતની એસ. એન. ડી. ટી. કોલેજમાં લેક્ચરર તરીકે કામ કર્યું.

મુન્નાની કળાદષ્ટિને ખીલવવામાં સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો શ્રી વાસુદેવ સ્માર્ત. વાસુદેવકાકા એ સમયે બનારસ યુનિ.ની ફાઇન આર્ટ્સ ફેકલ્ટીમાં અધ્યાપન-સંશોધનકાર્ય કરતા હતા. તેઓએ ભારે જહેમત અને સાવધાની માંગી લે એવું એક યજ્ઞકાર્ય આરંભેલું. જૂનાં-પુરાણાં જૈનચિત્રોની નકલ ઉતારવાનું કામ હતું. મુન્નાએ એ કાર્યમાં મૂલ્યવાન સહકાર આપ્યો.

ચિત્રકાર તરીકે મુન્નાએ પોતાની એક અલગ ઓળખ ઊભી કરી હતી.

આરંભમાં તેણે શ્વેત-શ્યામ ચિત્રો કરીને ધ્યાન ખેંચ્યું. એ પછી 'કાઇટ-ફેસ્ટિવલ', 'માસ્ક્સ ઇન સર્ચ ઓફ ફેઇસીસ' જેવાં ચિત્રોમાં તેણે રંગો અને આકૃતિઓનાં સંયોજનો દ્વારા ભાવકમનમાં વિશિષ્ટ સંવેદનો જગવે તેથી ચિત્રસૃષ્ટિ સર્જી. મુન્નાનાં આ પ્રકારનાં ચિત્રોમાં 'ધ કાઇટ ફેસ્ટિવલ' અને 'ધ પ્લે' ઉપરાંત 'ધ પપેટ વિલેજ' અત્યંત પ્રેક્ષણીય બન્યાં છે. 'ધ પપેટ વિલેજ' એના વિષય અને વિશાળ ફલક બંને દષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચી રહે છે. મૂળ ૩૬x૮૮ ઇંચના પટમાં વિસ્તરેલું આ ચિત્ર, એક ગામ - ગ્રામજનો અને તેમની વિધિવિધ પ્રવૃત્તિઓને આલેખે છે. આ શૈલીનાં બીજાં ચિત્રોમાં 'ધ પ્લે' ધ્યાનાકર્ષક છે. એમાં મનુષ્યો અને હિંસક પ્રાણીઓનાં અર્થપૂર્ણ સંયોજનો જોવા મળે છે.

હિમાંશીબેહન શેલતે આ ચિત્રો વિશે નોંધ્યું છે તેમ, 'જગદીપે કઠપૂતળી જેવી આપણી ધ્યાનાર્હ પણ કમશ: મૃતપ્રાય થઈ ગયેલી લોકકલાની તાલીમ મેળવી હતી. આ નવીન ચિત્રશ્રેણી - કઠપૂતળીનાં કથાનક ચિત્રોમાં લોકકથા અને પુરાકલ્પનો - (Myths)ના અંશો દ્વારા જીવનનો સંકુલ અને તીવ્ર અનુભવોને પ્રગટ કરવાનો એક સશક્ત અને ધ્યાનાર્હ પ્રયોગ છે. એમાં કથા-નિરૂપણ પણ થયું છે. કથાનિરૂપણની દષ્ટિએ 'ધ ટાઇગર ઇન ધ જંગલ' વિશેષ નોંધપાત્ર ચિત્ર છે.

મુન્નાને ચિત્રકળા શિક્ષણ નિમિત્તે બનારસ રહેવાનું થયું. બનારસનાં વિવિધ ઘાટો

અને ગલીઓમાં ઘૂમીને મુન્નાએ ઘણાં પેઇન્ટિંગ્સ કર્યાં. ૧૯૮૧માં એણે 'ઘાટ અને ગલી' શીર્ષકથી આ ચિત્રોનું પ્રદર્શન કરેલું. એની આ કળા-સાધના વિવિધ રીતે પુરસ્કૃત પણ થતી રહી. એમાં ઓલ ઇન્ડિયા કાલિદાસ સમારોહ, ઉજ્જૈનમાં મુન્નાને મળેલો 'બેસ્ટ આઉટસ્ટેન્ડિંગ પર્સનાલિટી ઇન ધ ફિલ્ડ ઓફ આર્ટ્સ' પુરસ્કાર સવિશેષ નોંધપાત્ર છે.

S

મુન્નાની કવિતામાં વિવિધ સંવેદનાઓનું નિરૂપણ થયું છે. એનાં કાવ્યોમાં ચિત્રકળાના સંદર્ભો કેવળ લટકણિયા જેવા નથી આવ્યા પણ કવિ-ચિત્રકારની અભિવ્યક્તિની અનિવાર્ય જરૂરિયાત તરીકે આવ્યા છે. મુન્નાની કવિતામાં ચિત્રિત બનારસ અને એના ઘાટ જુઓ :

‘ગંગાઘાટના પીળા પથ્થરના વળાંકો

સાથળ જેવા લીસ્સા અને ઠંડા બની

હજારો પગલાંઓને ભરખી ગયા છે

અંધારી ભેજલ લાંબી સાંકડી ગલીઓના

ઠંડા-ભૂખરા રંગ પર

તરે છે દેવસ્થાનોના નિરમાળની રાત્રિગંધ અને સિંદૂર

જિજીવિષા સાથે ભટકતાં ભગવાં વસ્ત્રોને હવે

મુમુક્ષુ-ભવનના થાંભલાની કાથીની દોરી પર ફાલી ગયું છે

આખલાઓની કાળી ઊંચી પહોળી માંસલ ખૂંધ

સાંકડા વળાંકે ઊભાં ઊભાં લે છે

બપોરની ઊંધ

S

સંધ્યા કરી

નદી પારથી આવેલો રામનગરી પવન

ગેરુ રંગનાં શિખરોને સોનેરી બાથ ભીડે છે

આંખમાં સુરમો આંજી, ભાંગ ગટગટાવી

લાલ રંગના ચોકડીવાળા ગમછા

ડાલમંડીની ડૂમરીના બહેલાવમાં ફરફરે

શેરીના છેવાડે પડતી બારીઓના સળિયામાંથી

તબલાંની થાપ અને પીલુના આલાપ સાથે ધસી આવે

રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર

અહીં 'તબલાંની થાપ' અને 'પીલુના આલાપ'ના સંદર્ભોમાં મુન્નાનો સંગીત-લગાવ પણ પ્રગટ થયો છે.

મુન્નો જરૂર કરતાં બહુ વહેલો ચાલ્યો ગયો, કવિતા અને ચિત્રની આ મહેફિલમાંથી. પરંતુ મૃત્યુના મંદ પગરવનો એને બહુ વહેલો અણસાર આવી ગયો હતો, એની કેટલીક કવિતા આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

એક કાવ્ય છે : 'મૃત્યુ.'

‘અડધી રાત્રે મારા ઘરના બારણાની સાંકળ ખખડી ઊઠે છે
ઊઠું છું, ખોલીને જોઉં છું તો કોઈ જ નથી
ફરી પાછો થોડી વારે એ જ અવાજ...
સવાર સુધીમાં ઘણી વાર આ આભાસ થાય છે
બાજુમાં સૂતેલા મારા દોસ્તના
અચેતન દેહને જોઈને મને કંપારી છૂટે છે
હું ચૂપકીથી, એને સ્પર્શાઈ ન જાય એ બીકે
એના નાક આગળ હાથ મૂકી
એના અસ્તિત્વને તપાસી લઉં છું

.....

પાણી પીવા ઊઠતી વેળા
ચંપલો પગમાં ઊંધી અટવાઈ જાય છે
સવારે ઊઠીને જોઉં છું ત્યારે જ મને ખબર પડે છે કે
હું એક રૂમમાંથી બીજા રૂમમાં
ભીંતમાંથી પ્રવેશીને જઈ શકું છું
મને હવે બારણાની જરૂર રહી નથી
ભલેને એની સાંકળો ખખડ્યા કરે...

S

વિશ્વવિખ્યાત કલાકાર વાનગોઘને સંબોધીને એક કાવ્યમાં મુન્નો કહે છે :

‘મેં હજી હાથ ધોયા નથી, વાનગોઘ
કાળી કોલસીની કચ્ચરો
મારી આંગળીઓની ખરબચડી ખીણમાં
સર્પાકાર બનીને ફેલાઈ ગઈ છે

.....

ઉર્ફુલાને શોધવા નીકળેલા
તારા ઘૂંટણ નીચેના ફાટેલા હોલ બૂટ
મારા પગના માપમાં બરાબર આવી ગયા છે
દૂર સુધી ક્યારેય ન મળતા
રેલવેના પાટા પર આજે પણ
મને માગોં, આંતુ અને ચિયોના પડછાયા મળી જાય છે.’

S

કેટલાંક કાવ્યોમાં સૂર્યના પ્રતીક દ્વારા વિશિષ્ટ અર્થાનુભૂતિ કરાવવાનો એનો પ્રયત્ન
સરાહનીય છે; જેમકે

મુન્નો ગમે ત્યારે, ક્યારેક આથમતી સાંજે તો ક્યારેક ધોમધખતી બપોરે સાવલી

આવી ચઢતો. બસમાંથી રોડ પર ઊતરી અમારા ઘર તરફ આવતાં, રસ્તામાંથી જ મોટે
મોટેથી બૂમો પાડતો –

‘અલા, કવિ શ્રી જયદેવ શુક્લ, અલા કવિ-વાર્તાકાર પુરુરાજ જોષી... ઘેર છો કે
નહીં ? જુઓ, અમે તો આવી પહોંચ્યા તમારી સાથે સંગત કરવા...’

પછી તો ચા-પાણી-નાસ્તા સાથે નાનીઅમસ્તી, રમતિયાળ વાતો વચ્ચે
અટ્ટહાસ્યોનાં મોજાં ઊછળતાં. મારા અને જયદેવના કેટલાક દાંત ઓછા હશે પણ મુન્નો
એના ચમકતા બત્રીસે દાંતે હસતો.

એક વાર એ એક બહુ મોટું કામ લઈને આવેલો. વિશ્વખ્યાત ચિત્રકાર શ્રી એમ.
એફ. હુસેનની સ્મરણકથા જે તેઓએ ઉર્દૂમાં લખી હેતી. શ્રી અનિલ રેલિયાએ આ
સ્મરણકથાનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ થવો જોઈએ એવા આશયથી મુન્નાને – જગદીપ
સ્માર્તને અનુવાદ કરી આપવા કહ્યું. જગદીપે અનુવાદ કર્યો પણ જયદેવ જેવા મિત્રે
સૂચવ્યું કે આખો અનુવાદ બહુલા જોષી જોઈ-તપાસી આપે તો એથી થોડી ચોકસાઈ
વધશે. બહુલાએ હિંદીમાંથી શિવાનીની નવલકથા ‘કૃષ્ણકલી’, માલતી જોષીની
‘જ્વાલામુખી કે ગર્ભ મેં’ અને બીજી કેટલીક નમૂનેદાર વાર્તાઓના અનુવાદો કર્યા હતા.

મુન્ના અને જયદેવના પ્રેમાગ્રહથી બહુલા આખો અનુવાદ જોઈ ગઈ. જરૂર લાગી
ત્યાં સુધારી પણ આપ્યો, પ્રેમપૂર્વક. હિંદીની અધ્યાપિકા તરીકે એણે પોતાની ફરજ
સમજીને એ કામ કરી દીધું. અને એમ શ્રી હુસેનસાહેબની આ કથા ગુજરાતીમાં ‘દાદાનો
ડંગોરો લીધો, તેનો તો મેં ઘોડો કીધો’ શીર્ષકથી પ્રસિદ્ધ થઈ, તેનો આનંદ છે. દુઃખ
હોય તો તે એક જ વાતનું કે મુન્નો નથી. રાજ્યનો યુવક મહોત્સવ હોય કે પ્રદેશનો,
દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીનો યુવક મહોત્સવ હોય કે સાહિત્ય-સંગીત શિબિર હોય,
મુન્ના સાથે બેસવાનું, કામ કરવાનું ગમતું, એમાં ક્યારેક વડોદરાવાળો રવીન્ નાયક
પણ હોય... અમને સૌને મુન્ના માટે ભારે પ્રેમ હતો, પરંતુ મહેફિલનો માણસ – મુન્નો
– મહેફિલ છોડીને ચાલ્યો ગયો છે, અને એને મળી શકાય છે કેવળ સ્મરણોમાં....

દીવો | નિર્મિશ ઠાકર

કામચલાઉ પવિત્ર ભાવો ધારણ કરવાની જરૂર નથી, મિત્ર ! હુંયે તટસ્થ ભાવે
જ લખું છું, ફાનસને અજવાળે ! (શહેરમાં જ રહું છું, પણ રાબેતા મુજબ લાઇટ ‘ઊંડી
ગઈ’ છે !)

દીવાઓ ને ગામડિયા માણસોનું આજકાલ મહત્ત્વ ઓછું, મૂલ્ય તો ખરું જ. મહત્ત્વ
ના મળે, જો સીધા ને સરળ હોવ તો ! દીવામાં હોય શું ? કોડિયું, તેલ ને દિવેટ. ભણેલાંઓ
ઈમ્પ્રેસ ના થાય હોં ! દિવેટ સળગાવો ને તરત સળગે ! ‘મહત્ત્વ કેવી રીતે મેળવશો ?’
એ ઈંગ્લિશ પુસ્તકના ગુજરાતી અનુવાદ દીવાને અજવાળે આજકાલ વંચાતા નથી, એટલે

બાપડા દીવાનેય એ વિષયનું જ્ઞાન નથી હોતું. કોઈ ગલ્લાંતલ્લાં વિના, કોઈ સામી માગણીઓ મેલ્યા વિના, દીવાઓ પ્રગટી જાય છે. ભોળાં રહીએ તો લોકો 'ભોટ'માં જ ગણી નાંખે ! સહજ મળે એની કિંમત કેટલી ? દાખલા તરીકે... હવા. આપણને કદી યાદ આવે છે કે આપણે સતત શ્વાસ લઈએ છીએ ને એટલે જ બીજું બધું યાદ રાખી શકીએ છીએ ! ઓફિસે જવા માટેની સાડા નવની બસને આપણે ઊંઘમાંયે યાદ રાખીએ છીએ, કારણ કે એ સહેલાઈથી મળતી નથી. દીવા મહત્ત્વના હોય જ, પણ એ સાબિત ન થઈ શકે ! એમને સાબિત થતાં ન આવડે.

ને બીજી બાજુ વીજળીના દીવા, હાઉ ઇમ્પ્રેસિવ ! એને માટે હવે તો ઘરમાં કન્સિલ્ડ વાયરિંગ, જે ભીંતની અંદર હોય. માંદાલું મહાદેવજી જાણે ! બગડે તો જલ્દી રિપેર ન થાય, ને ઓછા ખર્ચે પતેય નહીં. વીજળીદીવાનાં તો માન કેટલાં ! ઊંચા ઘરની કન્યા ગમે તે ઘરમાં પરણે ? બધાંએ એને લાયક બનવું પડે, તો કદાચ એ હા પાડે !

એક વાર હું ઇલેક્ટ્રિક બલ્બ લેવા દુકાનમાં ગયેલો.

'એક ગોળો આપોને !' મેં કહેલું.

'કયો ? પૃથ્વીનો ?' દુકાનદારે ભમર ઊંચી ચડાવી.

'ના, વીજળીનો...' મને ગભરામણ થવા લાગી.

'તો ઠીક. કઈ કંપનીનો ?'

'ગમે તે.'

'તો ત્રણ દરવાજા જતા રહો, અહીંથી ચાર રૂપિયાનું શટલિયું મળી જશે ! અમે ગમે તે ગોળા રાખતા નથી.' દુકાનદારે કોલર ઊંચા કર્યાં.

'પણ તમે જે પ્રતિષ્ઠિત કંપનીના ગોળા રાખો છો, એમાંથી મને એક આપી શકશો ?' મેં સામાન્ય ઘરના વાંદા મુરતિયાની જેમ વિનંતી કરી. જોકે એની પાસેથી મારે ગોળો ભેટમાં નહોતો લેવાનો, બજારભાવે જ ખરીદવાનો હતો.

'ઠીક છે, કેટલા વોટનો આપું ?'

'ગમે તે...'

'પાછું ગમે તે બોલ્યા ? તમે ભણેલા છો ?'

'જી, પણ સર્ટિફિકેટ સાથે નથી લાવ્યો. આગળ ભણવા જ મારે ગોળો જોઈએ છે, પીએચ.ડી. કરું છું !' મેં કહ્યું.

'એવી ડિગ્રીઓ તો આજકાલ સહેલાઈથી ખરીદી શકાય છે...'

'હા, પણ હાલ તો મારે ગોળો ખરીદવો છે !'

'ને... તમને વોટની ખબર નથી ! રૂમની સાઈઝ કેટલી છે ?' એણે પોલીસની જેમ ઇન્ફ્રાવાયરી શરૂ કરી.

'ગોળો તો માઈ જ જશે. ગોળાની સાઈઝ કરતાં અમારો રૂમ મોટો જ છે, તમારા સમ !'

'તમે તો યાર સાવ ભોટ નીકળ્યા ! અરે, રૂમની સાઈઝને આધારે બલ્બના વોટ

નક્કી થાય ! દસ બાય દસનો રૂમ હોય તો ચાળીસ વોટનો બલ્બ ચાલે. જો બાર બાય પંદરનો રૂમ હોય તો સાહીંઠ વોટનો જોઈએ. એ પ્રમાણે...' દુકાનદારે જ્ઞાન આપ્યું, પણ ગોળો ન આપ્યો.

'તો તમતમારે સાહીંઠ-વાળો આપી દો, મારે ચાલશે !' મેં ઉતાવળ કરી.

'એમ ન ચાલે ભાઈ ! જો સાહીંઠ વોલ્ટનો આપું ને તમારો રૂમ દસ બાય દસનો જ હશે તો ?'

'...તો તમે આપેલા ગોળા ખાતર હું રૂમને તોડાવીને બાર બાય પંદરનો બનાવી દઈશ, કહો તો સ્ટેમ્પ પેપર પર લખી આપું !' હું ખરેખર કંટાળ્યો.

'કોર્પોરેશનમાંથી એન.ઓ.સી. લીધા વિના રૂમ મોટા ન થાય ભાઈ, ગધેડા બીજાને બનાવજો ! તમારા મકાનનો પ્લાન છે ?'

'હા, પણ હાલ એ લાવ્યો નથી !' મેં કહ્યું.

'છોડો એ બધું. મને સાચું કહો, તમે અગાઉ કદી ગોળો ખરીદ્યો છે ?' એણે તંત ન છોડ્યો.

'કયો ? પૃથ્વીનો ?' મેં પણ દાઝ કાઢી.

'હાલ કયા ગોળાની વાત ચાલે છે ?' એ ખેંચાયો.

'જેટલા પ્રકારના ગોળાઓ આ પૃથ્વી પર અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એ બધા પૃથ્વીના ગોળા જ ગણાય. મારે વીજળીથી ચાલતો સાહીંઠ વોલ્ટનો પૃથ્વીનો ગોળો જોઈએ છે, બોલો તમારે એને પૃથ્વી પર વેચવો છે કે વચવા માટે ચંદ્ર પર જશો ?' મગજ ફાટતાં મેં ત્રાડ નાંખી. આમ ત્રાડ દ્વારા મારું મહત્ત્વ વધી જતાં, એ દબાયો.

'સાહેબ, હું તો શક્ય એટલો આપને મદદરૂપ થઈ શકું, એટલે પૂછું છું ?' એણે પહેલી વાર મને 'સાહેબ' કહ્યો.

'પૂછો...' હું સ્ટૂલ પર બેસી પડ્યો.

'સાહેબ, આપે અગાઉ કદી ગોળો ખરીદ્યો છે ?'

'હે ભગવાન ! ગોળો એ મારે માટે નવી બાબત નથી. મારે ત્યાં લગભગ રોજનો એક ગોળો ઊડે છે, પણ હું મારી સ્ટાઇલથી જ ખરીદું છું !' મેં કડક અવાજે કહ્યું.

'બહુ ઇમ્પ્રેસિવ છે સ્ટાઇલ આપની ! મારો નમ્ર મત એ છે સાહેબ કે ખરેખર આપને ત્યાં ગોળાને બદલે ફ્યૂઝ ઊડવા જોઈએ, એ સસ્તા પણ હોય છે. આશ્ચર્ય છે કે આપનો ફ્યૂઝ કેમ નથી ઊડતો ?'

'મારો ફ્યૂઝ અત્યારથી ન ઊડે, મને હજી અડતાળીસ જ થયાં છે !' મેં સ્પષ્ટતા કરી.

'અરે એવું તે હોય સાહેબ ! તમારી ષષ્ટિપૂર્તિમાં હું સાહીંઠ વોલ્ટના સાહીંઠ ગોળા લઈને આવીશ ! મારી આપને એ જ વિનંતી કે પહેલાં આપને ત્યાંનું ફ્યૂઝબૉક્સ ચેક કરાવી લો. અમારો પ્રતિષ્ઠિત કંપનીનો ગોળો ચાલુ કરતાંની સાથે જ ઊડી જાય, તો અમારું નામ ખરાબ થાય, એટલે હું એ આપને વેચી ન શકું. બાકી આપને માટે જાન

હાજર છે !' એણે નમ્રતાપૂર્વક વિચિત્રતા અખંડ રાખી.

'...તો ભલા માણસ, બલ્બની સાથે નવું ફ્યૂઝબોક્સ પણ આપી દો !' મારી સહનશક્તિ ખૂટી.

'અમે ફ્યૂઝબોક્સ નથી રાખતા, સાહેબ !'

'તો એ ક્યાં મળશે ?' હું કંટાળીને ઊઠ્યો.

'આપ ત્રણ દરવાજા જતા રહો, અહીંથી ચાર રૂપિયાનું શટલિયું આપને મળી જશે...' એણે મને રસ્તો દેખાડ્યો, પણ ગોળો ન આપ્યો. આથી જ વીજળીના દીવાનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. ઘણા ચતુર મનુષ્યો પણ આ રીતે વ્યવહારમાં પોતાનું મહત્ત્વ ઊભું કરે છે. દાખલા તરીકે પેલો દુકાનદાર. વોલ્ટ, એમ્પિયર ને રૂમની સાઈઝમાં મને ગૂંચવનાર એ દુકાનદારને મારે કહેવું હતું કે 'ઓરે ઓ ભાયા... તું તારા દિલનો (જ) દીવો થાને ! હું તારા દિલની સાઈઝ કે દીવાના વોલ્ટ નહીં પૂછું, અંડરસ્ટેન્ડ ?' પણ ચર્ચા દ્વારા કદી ન પ્રગટનારા દીવા ખાતર લોહી બાળવાનો શો અર્થ ? એટલે મેં બળતણ બચાવી લીધું.

અજ્ઞાનીઓ પણ જાણે છે કે દીવો જ્ઞાનનું પ્રતીક છે. જ્ઞાનની નવી દુકાનો, માફ કરશો, નવી શાળાઓ ખોલવી હોય તો 'સરસ્વતી વિદ્યા મંદિર' નામ જરૂર વિચારાય છે અને મકાનના મુખ્ય દરવાજે મુકાનારા બોર્ડમાં એક વિશાળ દીવો અવશ્ય ચીતરાય છે, જેથી ધોળે દા'ડે પ્રકાશ પ્રસરી શકે. જોકે ત્યાં ભણનારા મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં કોર્સ જેટલો દીવો પ્રગટી ન શકતાં, ટ્યૂશનની ટોર્ચની મદદ પણ લેવાય છે, એ શું સરસ્વતીદેવી નહીં જાણતાં હોય ? પણ કળિયુગમાં તો દીવો અંશતઃ પ્રગટે તોયે ખોટું નહીં ! ન પ્રગટે, તો ચિંતા. (દીવા હેઠળ થોડું અંધારું તો હોય !) ને ટ્યૂશન દ્વારા ભલે થોડો મોંઘો, પણ જ્ઞાનનો પ્રકાશ તો પ્રગટે જ છેને ! ઘણી વાર તો શિક્ષકો એ રીતે પ્રકાશને સરળતાથી પ્રસારવા પરસ્પર સહકાર પણ સાધે છે. ગણિતના શિક્ષક ભાષાના શિક્ષકને ટ્યૂશન અપાવે અને ભાષાના શિક્ષક પણ વળતો વ્યવહાર કરે ! ટૂંકમાં, જ્યોત સે જ્યોત જગાતે ચલો, પ્રેમ કી ગંગા બહાતે ચલો ! તમને થશે કે આમાં શિક્ષક ને વિદ્યાર્થી, બંનેનું કલ્યાણ છે, તો પછી લેખક કેમ જીવ બાળે છે ? સોરી, પણ આમાં કાંઈક ગરબડ છે ખરી, એ ચોખ્ખી દીવા જેવી વાત છે !

જેવી દષ્ટિ એવી સૃષ્ટિ, એમ કહેવાય છે. મને કોણ જાણે હમણાંથી બત્રીસે કોઠે દીવા થાય, એવી કોઈ બાબત આ પૃથ્વી પર જડતી જ નથી. કદાચ મારી અંદર જ અંધારું હોય, એવુંયે બને. (પરણ્યા પછી એટલો પસ્તાયો છું કે મને હવે રામણદીવોયે ગમતો નથી ! મારી વ્યથા તો હું જ જાણું.) જો મારી અંદર જીવતાં દીવો નથી થયો, તો મર્યા પછી શા માટે, એમ પણ વિચારું છું. એટલે મેં દાઝમાં આવો શે'ર પણ લખ્યો છે...

ઊંઘતાંની આંખ સામે જ્ઞાનસો મેલાય શું ?

કેમ મારી કબ્ર પર દીવા કરો છો 'લ્યા તમે ?

હાલ મારી આંખે અંધારાં આવે છે, માટે આ લેખનો દીવો ભલે બુઝાતો !

r

ભારતીય સાહિત્ય

'ગીતાંજલિ'માંથી

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ગુજ. અનુ. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

જગતે આનંદયજ્ઞે આમાર નિમંત્રણ

ધન્ય હલ, ધન્ય હલ માનવજીવન.

નયન આમાર રૂપેર પૂરે સાધ મિટાયે વેડાય ધુરે,

શ્રવણ આમાર ગભીર સૂરે હયેછે મગન.

તોમાર યજ્ઞે દિયેછ ભાર, વાજાઈ આમિ બાંશિ

ગાને ગાને ગેંથે વેડાઈ પ્રાણેર કાન્ના હાસિ.

એખન સમય હયેછે કિ ? સભાય ગિયે તોમાય દેખિ

જ્યધવનિ શુનિયે યાબ એ મોર નિવેદન.

(૧૬-૧૦-૧૯૦૯)

(ગીતાંજલિ : ૪૪)

S

જગના આ આનંદયજ્ઞમાં મળ્યું છે મને નિમંત્રણ,

ધન્ય થયું હા ! ધન્ય થયું મારું આ માનવજીવન.

નયન મારાં તુપ્તિથી ઘેલાં ઘૂમે રૂપતણા આ પૂરે.

શ્રવણ મારા મગન થયા છે ગહન ગભીર સૂરે.

તુજ યજ્ઞે મુજને સોંપી તે બંસી હું તો બજાઈ,

હાસ્યરુદન પ્રાણોમાં ગૂંથી ગાને ગાને ગાઈ.

સમય થઈ ગયો કે ? સભામાં દર્શન પામું તારું,

સંભળાવું જ્યજ્યકાર તમારો એ જ નિવેદન મારું.

r

૧. પ્રોલિટેરિઆ વક્તા

બોલવા તે મધ્યો, ને ખચકાણો.
એકની એક વાત ઘોહરાવી તે અટકી પડ્યો.
“બસ આટલું” જાહેર કરી અને મેજ પર હાથ ટેકવ્યા.
એનો હાથ, સ્પષ્ટ રેખાંકિત, મક્કમ
હતો પહોળો છરો. આપણે તેણે ના બોલેલા શબ્દો અને હાથો
પર ભરોસો રાખી શકીએ.
ઔરડા બહાર, ગર્જના કરતું અજવાળું ઊતર્યું.

(૧૯૫૫-૧૯૫૬)

(એમ.એસ.)

૨. વિસ્મય

પથારીમાં પડતાં પહેલાં, એણે એનું ઘડિયાળ ઓશીકા હેઠળ મૂક્યું.
પછી તે ઊંઘી ગયો. બહાર પવન સુસવતો હતો. તમે, જે જરી ઝીણી
હલચલોના વિસ્મયજનક ક્રમોને જાણો છો
તે સમજી શકશો. એક માણસ, એનું ઘડિયાળ, પવન. આનાથી વધુ કંઈ નહિ.

(સામોસ, ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૮) (એમ.એસ.)

૩. ગીતનો કલાક

શરાબના કૂજા પાસે
ફળની ટોપલીઓ પાસે
આપણે ગાવાનું ભૂલી ગયાં.
આપણા છૂટા થવાની સાંજે
સાંધ્યતારાની સંમતિ નીચે
આપમેળે આપણે ગાઈ ઊઠ્યાં.

(૧૯૩૮-૧૯૪૧) (એમ.એસ.)

r

નવનવોન્મેષશાલિની પ્રજ્ઞાનાં સ્ફુરણો^S | ચંદ્રકાન્ત શેઠ

પ્રિય પ્રદીપભાઈ,

મને તમારા ‘મંથન’ની કવિતા વાંચવા-આસ્વાદવાનો અવસર સાંપડ્યો તેને હું મારું સદ્ભાગ્ય સમજું છું. ઠીકઠીક સમય પૂર્વે માનવવ્યક્તિમાં રહેલી સર્જનાત્મકતાને અનુલક્ષીને અંગ્રેજીમાં સુંદર વ્યાખ્યાન આપતા તમને સાંભળેલા. ત્યારે તમારી વિદ્વત્પ્રતિભાની, શાસ્ત્રપ્રતિભાની પ્રબળ મુદ્રા મારા ચિત્ત ઉપર અંકિત થયેલી. તે પછી તમારા અંગ્રેજીમાં સર્જાયેલાં કેટલાંક કાવ્યોના સંપર્કમાં આવવાનું થયેલું; જોકે તમારા ‘Wild Words’, ‘Out’ અને ‘Incarnations’નાં બધાં કાવ્યોનો લાભ મારાથી લેવાયો નહોતો; પરંતુ ત્યારે તમારામાંની સર્જકતાનો અસલી ઉજાશ તો મને વરતાયો જ હતો. એ પછી ગુજરાતી કવિતાના અંગ્રેજીમાં કરેલા તમારા અનુવાદોમાંથી પસાર થવાનું બન્યું અને ત્યારે મને તમારી કારવિત્રી તથા ભાવવિત્રી પ્રતિભાનું યુગપદ્ દર્શન લાધ્યું. એ પછી આ ‘મંથન’ના સીધા સંપર્કમાં મુકાયો. ‘મંથન’નાં આ કાવ્યોમાંથી એકાધિક વાર પસાર થવાનું બન્યું. પ્રત્યેક યાત્રાએ મને કંઈક ને કંઈક નવું જડતું જ રહ્યું. તમારી ‘પ્રતીક, કલ્પન, ઊર્મિ અને લાગણી આવાકી’ (૧૫-૧૨૧) મને વધુ ને વધુ ધ્યાનમાં આવતી ગઈ. એમાં મને ‘ચાલાકી’ કરતાં બીજુંયે કેટલુંક સુંદર – સઘન પ્રગટેલું અનુભવાયું. તમે ‘અસ્તિત્વો’ નામના ત્રીજા ખંડની ભૂમિકામાં જે લખ્યું છે તે અહીં મને ટાંકવા જેવું લાગે છે. તમારા શબ્દો છે :

“ઓગણીસો ને ત્રણાશમાં એક વિચિત્ર અનુભવ થયો. ઉરલીકાંચનમાં થોડા દિવસ ગાળી અમે ટ્રેનમાં અમદાવાદ આવતાં હતાં. અકારણ મને આભાસ થયો કે પૂર્વેનાં મારાં અસ્તિત્વો મને સાદ દઈ રહ્યાં છે. કેટલાંક તો અનુગામી અસ્તિત્વો પણ હતાં ! મેં એમને જોયાં પણ ખરાં. મને કહેતાં હતાં કે ‘અમારી વાત સાંભળી અમને મુક્ત કર.’ એમની વાતો મેં લગભગ વરસ સુધી સાંભળી. મારાં આવાં અસ્તિત્વો હશે એવી મને કલ્પના જ ન હતી – ધૂમકેતુ, હરખા સંસ્કૃતિનું વહાણ, મિસરનું બીટલ, મંગોલ પ્રજાનો વૂંટારો, સૂર્યમુખી, કાર્થિડો... તે છેક ‘હીટ’ ફિલ્મી ગીત સુધી ! આ બધાં ‘હું’ ? આજનો ‘હું’ આ બધી વૃત્તિઓનો શંભુમેળો ? એમના વિશે લખ્યા વગર મને ક્યાંથી મુક્તિ મળવાની હતી ? એટલે આ બધાં બયાનો વાચક આગળ રજૂ કરું છું.” (૧૨૧)

તમે ભલે તમારા અસ્તિત્વમાંથી ઊઘડેલાં – અવતરેલાં સંવેદનોનાં આ કૃતિ-વલયોને ‘બયાનો’ કહો, અમે તો એમાં તમારી અસલિયતનો, તમારી સાથે

S શ્રી પ્રદીપ ખાંડવાળાના પ્રકાશિત થનાર કાવ્યસંગ્રહ ‘મંથન’ માટેનો પ્રાસ્તાવિક પત્રલેખ.

અવિનાભાવિસંબંધે સંપૂર્ણ સમગ્ર ચરાચર સૃષ્ટિનો સાક્ષાત્કાર પામીએ છીએ. તમારી આ વાહુમય સંચાર-લીલામાં તમારી ભાવ-કલ્પના-વિચારની એકાકૃતિ સિદ્ધ કરી આપતી તમારી સર્જકચેતનાની લયાત્મક સ્ફૂર્તિ અમે અનુભવીએ છીએ. આવી અનુભૂતિનું – એની અસરનું વિશ્લેષણ, અલબત્ત, અમુક હદ સુધીનું જ – જરૂર થઈ શકે; પરંતુ એ અસરમાં મૂંગાં મૂંગાં ઝૂમવાનું સુખ જ સવિશેષ માણતાં રહેવાનું ગમે ! તમારાં કાવ્યપંખીઓના કલરવના સુખમાં ઝૂમતો હતો તેવામાં જ તમારા તરફથી આ કાવ્યો વિશે મારે કંઈક લખવું – એવો પ્રસ્તાવ આવ્યો ! આમાં તો ભાવનું તું ને વૈદ્યે કીધું – એવું થયું ને તે સાથે કંઈક ધ્રાસકો પણ લાગ્યો ! હવે તો કાવ્યેકાવ્યનો મારે માંડીને મુકાબલો (confrontation) કરવો પડવાનો ! બધું જ શીરાની જેમ ગળે ઊતરી જાય એવું તમારું કવન નથી. કેટલીક વાર તો અનુભવાય પણ સ્પષ્ટતયા કહી ન શકાય એવું કાવ્ય પણ તમારું હોય છે. કંઈક ‘આસ્વાદ્ય સંદિગ્ધતા’નો અનુભવ પણ ત્યારે થાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તમારા કાવ્યે કાવ્યે મારી અંદરના ભાવનયંત્રની સોય કેવી ને કેટલી કંપે છે તેનું બારીક નિરીક્ષણ કરવાનું રહે છે; અને તે પછી માણ્યાની યથાશક્ય સ્મરણકથની કરવાની રહે છે. જોકે આ રીતે કાવ્ય સાથે મુકાબલો કરવો એ એક પ્રકારનો પડકાર જ કહેવાય. આવા પડકારનો પોતાનો એક આગવો ને અનોખો સ્વાદ હોય છે.

તમે આમ તો મેનેજમેન્ટના ક્ષેત્રના ગુરુ – ‘માસ્ટર’; પરંતુ કવિતાના જીવ. સૌન્દર્યની સાપણને વળી વળીને ડસવું ગમે એવું તમારું લોહી ! માતા તેમ જ પિતા – બંનેયનો સમૃદ્ધ કુલ-વારસો તમને સાંપડેલો; કવિત્વનો રસ-રંગ પણ બરોબર લાગેલો. તેથી જ તમે જાતભાતનું, નરી આંખે પણ નજરે ન ચડે એવું, કેવળ કવિની આંખે – કવિની ઈન્દ્રિયે જ પકડાય એવું ઘણુંબધું જોઈ શક્યા છે ને કવિતામાં લાવી શક્યા છો. ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય ને ઈન્દ્રિયવ્યત્યયની પ્રક્રિયાનો પરચો કરાવતાં કલ્પનરત્નોનો એક ખજાનો ‘મંથન’માં તમે ખોલી દીધો છે ! ‘ઉચાટોના પરપોટા’, ‘કોરા કાગળની શાંતિ’, ‘ખડકાળ મન’, ‘ગબડતી સમજૂતી’, ‘બપોરે ફૂટપાથ પર મૂતરતાં વૃક્ષો’, ‘સંચાઓને કામાંધ કરતી પેન્સિલો’, ‘અરીસા માટે વઢતાં કપડાં’, ‘લીલીછમ વિશ્રાંતિ’, ‘પાપના ગોટા’, ‘પ્રીતિની હાથકડી’, ‘ન્હોરીલી સંનિધિ’, ‘લાલ-પીળી-વાદળી મજૂરી’, ‘ભૂરી શાંતિ’, ‘ઋતુઓના તરાપા’, ‘સ્વત્વના ટુકડા’, ‘લીલો પવન’ જેવાં કેટકેટલાં ભાવરૂપો તમારી કવિદષ્ટિ કવિતામાં ઠાલવે છે ! તમારા કાન પણ ઘણા સરવા છે. તમારી અંતઃશ્રુતિ દુકાળને હાંફતો કળી શકે છે, જીવનનો તડતડાટ અને ભાલાનો હુંકાર સાંભળી શકે છે ! વળી તમે જેમ તડકાની તેમ સુખની તીખાશ પણ અનુભવો છો ! તમે તમારી આસપાસના દૃશ્યજગતની તેમ તમારા આંતરજગતની ઘણીઘણી ભાવાનુભૂતિઓની ભાતીગળ સંરચનાઓ અહીં વાહુસ્તરે અવનવી રીતે ઉદ્ઘાટિત કરી છે – પ્રગટ કરી છે. તમે ‘પરિપક્વતા’ કાવ્યમાં જે વાત કહી છે તે અહીં ઉતારવા જેવી છે. તમે કહો છો :

**“દસકાઓ સુધી
શબ્દોને લણી**

**રસાયણોથી રંગહીન બનાવી
મારી વૃત્તિઓને ફૂંડાઓમાં ઝબોળીને
રંગ્યા છે.
પછી ઉન્માદ અને ઉદાસનાં
ચઢાણ-ઉતરાણ અનુસાર
શબ્દોને કથનમાં
યોજ્યા છે.
સર્જનમાં સૂત્રો અને વિરોધી સૂત્રોને
ગૂંથ્યાં છે;
ઘણા તાણાવાણા ત્યજ્યા પણ છે.
આખરે
એક પ્રમાણિત ભાત પકડી લીધી છે.”**

તમારી સર્જકતાએ પહેલાં અંગ્રેજી સાથે કામ પાડ્યું એ જો મહત્ત્વનું છે તો પછી ગુજરાતી ભાષા સાથે પણ કામ પાડ્યું એ ઘણી રીતે હવે આવકાર્ય ને અગત્યનું લાગે છે. ગુજરાતી તો તમારી માતૃભાષા. એનો રણકો તો તમારા અસ્તિત્વમાં પૂરો ઊતરેલો. તેથી તો તમારું સર્જક-સંવિત ગુજરાતી ભાષા દ્વારા કવિતામાં ઘણી ખૂબીથી અવનવા વળવળાંકો ને રંગરોનક સાથે પ્રાદુર્ભાવ પામી શક્યું છે. અંગ્રેજીમાં કવિતાસર્જન કરવા ટેવાયેલા તમે જે રીતે ગુજરાતીમાં કવિતાસર્જન કરવાની ટેવ પાડી રહ્યા છો, જે રીતે ગુજરાતી ભાષાને પલોટીને પલટી રહ્યા છો તેની પ્રક્રિયાનો તાર વિચક્ષણ ભાવક આ કાવ્યરચનાઓમાંથી જરૂર પકડી શકાશે. રૂઢિગ્રસ્તતા – રૂઢિજડતા કે રૂઢિત્રસ્તતા આ કાવ્યોમાં શોધીયે જડતી નથી. તમારી કાવ્યભાષામાં અરૂઢતાનું આકર્ષણ છે, તળિયાની તાજગીનો પમરાટ ને કહો કે, તરખાટ પણ છે. વળી તમે તમારી અંગ્રેજી કાવ્યરચનાઓના આદારે ગુજરાતીમાં કાવ્યો કરવાનું આરંભ્યું અને અનુવાદ તથા અનુસર્જનના તબક્કાઓમાં તમે તમારી રચનાઓ ઢાળવા માંડી, પરંતુ એ તબક્કાઓથી ઉપર ઊઠીને તમારા મૌલિક સર્જનમાં તો જે રીતે પહોંચ્યા, લપટાયા કે સંડોવાયા ને વિસ્તર્યા તે ઘટના પણ સર્જનપ્રક્રિયાના તત્ત્વસ્વરૂપની દષ્ટિએ રોમાંચક ને રસપ્રદ લેખી શકાય. તમારા કાવ્યસંગ્રહનું જે પોત બંધાયું છે તેમાં આ વિશિષ્ટ ઘટનાનું ખાસું મહત્ત્વ છે.

પ્રસ્તુત કાવ્યસંગ્રહ મને મધુપુટ સમો લાગે છે. દેશવિદેશનાં અનેક પુષ્પો પર ઊડાઊડ કરીને તે સર્વના અર્કરસનાં બિંદુઓ તમારા સંવિત્-તંત્રે ગ્રહ્યાં અને તેમાંથી તમારી સર્જકપ્રતિભાએ જે રસાયણ સિદ્ધ કર્યું તે તમારાં કાવ્યોનું વૈવિધ્યભર્યું આસ્વાદ્ય ‘કિમપિ દ્રવ્યમ્’ બની રહે છે. તમે એ દ્રવ્યની ચખાણીની કેવીકેવી લોભામણી તકો અમને આપી છે ! ક્યારેક તો રસિક ભાવકને ચણીબોર ચાખતા હોય કે શબરીનાં સ્વાદિષ્ટ બોર આરોગતા હોય એવો ભાવ થઈ આવે તો નવાઈ નથી !

તમારાં બધાં કાવ્યો અહાંદસ છે, પરંતુ લયશૂન્ય નથી. તમારા વક્તવ્યને અનુરૂપ

લયઢાળ એ પકડે છે. એમાં વાગ્મિતાનું તત્ત્વ – એની તરકીબો પણ અવારનવાર ધ્યાનમાં આવે છે. તમારાં આ કાવ્યોમાં વાગ્લય કે ઉક્તિલય ક્યારેક શ્રવણીયતાની અપૂર્વ લહેરો પ્રગટાવતો લાગે છે. તેમાં શબ્દાર્થનું તત્ત્વ નાદતત્ત્વ સાથે સમન્વિત થતું પણ જોવા મળે. તમારી સંગીત-વિષયક રચનાઓ (‘અલીઅકબરખાનને સાંભળતાં’, ‘અવાજોની લીલા’, ‘પાણીની સૂરાવલી’, ‘આલાપ’, ‘દ્રુત’ વગેરે)માં આવું વલણ છે. વળી તમે સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ, નૃત્ય જેવી લલિત કળાઓમાં રસ ધરાવતા હોઈ તેનો પ્રેરણા-પ્રભાવ તમારા કવિકર્મને પણ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે ઉપકારક થતો લાગે છે. તમે લેસ્કો ગુફામાં આદિવાસીઓના ખડક પરનાં ચિત્રોમાંનું સર્જનનું તેજ પકડો છો અને વીનસની પ્રતિમાના કે ગિઝાના પિરામિડના કલાત્મક સંદર્ભોને પણ અર્થપૂર્ણ રીતે કવિકર્મની સિદ્ધિ માટે પ્રયોજો છો. એક સાચુકલા સર્જક માટે અનિવાર્ય એવી ભાવ-વિચાર-કલ્પનાની – સંવેદનાની નિર્બંધતા તમને સહજસિદ્ધ છે. તમારું રુચિતંત્ર ચોકઠાને ગાંઠે એવું ઢીલું નથી. તે સતત નવતાનું, પરિવર્તનશીલતા ને ઊર્ધ્વલક્ષિતાનું આશક રહ્યું છે. તર્કબુદ્ધિ, વિજ્ઞાનતત્ત્વજ્ઞાન, ઈતિહાસ અને દેશકાળ પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા (commitment) સાથે તમે કલમ ચલાવો છો. તમે સંસ્કાર ને સંસ્કૃતિના ઊંડા જાણતલ ને પક્ષપાતી છતાં વિધિનિષેધોની ચુંગાલમાં પોતાની સર્જકચેતના કુંઠિત ન થાય તેના માટે પૂરતી ખબરદારી દાખવો છો. ‘ઈશ્વરની ઉપેક્ષા’ કાવ્યમાં શ્વાનમૈથુનના સંદર્ભનો તમે જે રીતે વિનિયોગ કર્યો છે તે તો તમને જ ફાવે ! ‘ઑટવર્ષ કેથીડૂલ’ને ‘આવડું મોટું ઢિંગ’ કહીને એના સર્જકની કામુકતા દેખાડવાનું તો તમને જ સૂઝે ! વળી સમાગમ સુધીની જાતીય જીવનની વાત કરતાંયે પ્રણયની સુરુચિપૂર્ણ સુવાસનો અનુભવ કરાવવાની તમારી એક આગવી અને અસરકારક કાવ્યરીતિ ‘પ્રણય’માં જોઈ શકાય છે.

સદ્ભાગ્યે, તમારા આ કાવ્યસંગ્રહમાં તમારા કવિચિત્તની ટંકશાળમાં ઘડાયેલા નવા ને ચમકતા સિક્કાઓની ઉછળામણી અને ઇલમબાજી માણવા મળે છે. તમારા ચિદાકાશમાં ધરતીની ધૂળના રજકણોથી માંડીને નિહારિકાના કેવા કેવા તેજકણો તરતા – ફરતા કેવી કેવી શિલ્પાકૃતિઓની લયલીલાને રેખાંકિત કરતા હોય છે ! પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ ને આકાશ – આ સર્વમાં તમારી સંવેદનાનાં વલયો વિસ્તરી ગૂઢગહન અને અરૂઢઅકળ વિસ્મયલીલાનાં અવનવાં રૂપોનું જે દર્શન કરાવે છે તેનો અનુભવ રોમહર્ષક બની રહે છે.

સમસ્ત પ્રકૃતિ સાથે સંસ્કૃતિ પણ તમારી કાવ્યકળા માટેનું ફળદ્રૂપ વિહારક્ષેત્ર હોવાનું લાગે છે. શોષણ, રાજકીય આતંક ને કટોકટી, ગુલામી, સામાજિક ને આર્થિક વૈષમ્ય, યુદ્ધખોરી, ગ્રામજીવનનું ગમારપણું ને નગરજીવનનું નઘરોળપણું, જડતા ને યાંત્રિકતા, દાંભિકતા ને દોંગાઈ, ભય ને તૃષ્ણા – આવાં આવાં માનવજીવન સાથે નિસબત ધરાવતાં વરવાં ને વેદનાકર ભાવ-ઘટનાનાં રૂપો પણ તમારા કવિસંવિતને હચમચાવે છે ને છતાંય તમારી મૂળભૂત સ્વસ્થતા ને સર્જનલક્ષી તટસ્થતા અડીખમ રહે છે અને તેથી આ બધાંની વાત કરતાં તમારા દ્વારા સહજતયા સંઘાતાં તાત્ત્વિક અને સાત્ત્વિક

પરિમાણોને કારણે એમાં વજૂદપણું ને વાજબીપણું પણ બરોબર પ્રતીત થાય છે.

તમે મૂર્ત તેમ જ અમૂર્ત, આંતર તેમ જ બાહ્ય, સ્થૂળ તેમ જ સૂક્ષ્મ – એમ વિવિધ ભૂમિકાની ને કક્ષાની વસ્તુસામગ્રીનું તમારી વાક્યપ્રતિભાના બળે જે રીતે રસસામગ્રીમાં રૂપાંતર સાધો છે તે ભાવકો માટે ઘણી આકર્ષક અને આસ્વાદ્ય વસ બની રહે છે; જેમ કે, તમારું ‘વિચિત્ર માણસ’ – એ કાવ્ય. એમાં એકબીજામાં રત યુગલો રાત્રિએ ટહેલવા આવતાં હોય ત્યારે એમની ગોઠડી સાંભળવા માટે થઈને ગભી ઊંચું જોતી હોય અને ઘર નીચાં વળતાં હોય એવું તો તમે જ બતાવી શકો ! વળી બપોરની વેળાએ ટપકી પડેલા એક જણના પગ, માથું, ઘડ, હાથ ને આંગળાંને પોતપોતાની રીતે છૂટાં પડતાં પણ તમે જ બતાવી શકો ! માનવજીવનની દ્વંદ્વાત્મક ભૂમિકાના સત્યને વ્યંજિત કરવાની તમારી પોતાની એક આગવી રીતિ મને લાગે છે. તમારી પાસે વ્યંગ ને વિનોદનાંયે ઓજારો છે; પણ તમારું મોટું ઓજાર કરુણા ને સમસંવેદનાનું મને લાગે છે. એના બળે જ તમે ‘સમગ્રતામાં એકાગ્રતા’નું ને ‘એકાગ્રતામાં સમગ્રતા’નું દર્શન કરાવી શકાય એવી સર્જનાત્મક ભૂમિકાએ પહોંચી જઈને અમને અવારનવાર કાવ્યપ્રકાશના અનુભવે ન્યાલ કરો છો.

મનુષ્યની સમગ્ર સર્જનલીલાનું જે કેન્દ્રબિંદુ છે તેના તમે જાણતલ માત્ર નહીં, કેટલીક રીતે અનુભવી પણ લાગો છો. જીવનના વિધેયાત્મક તેમ જ નિષેધાત્મક પાસાંનો તમને પાકો ખ્યાલ હોઈ, સર્જનકર્મમાં અનિવાર્ય એવી સમતુલા તમને સાંપડ્યાનું મને આ કાવ્યો વાંચતાં પ્રતીત થયું છે. તમે જ્યારે વ્યંગકટાક્ષથી કેક વિનોદ-વક્ત્રીથી માનવમનનાં વિકૃત વૃત્તિ-વ્યવહારોનું અનિચ્છનીય પાસું બતાવો છો ત્યારે પણ તમારો સમતામૂલક લીલાભાવ સર્જનકર્મની ગરિમા ને મર્યાદા સુપેરે સાચવી લેતો લાગે છે. માનવમનનાં અવનવાં સંચાર-સંચલનોથી પ્રકૃતિ ને સંસ્કૃતિના – જીવન અને જગતના વ્યાપક પટ – ફલક પર દેશકાળાનુસારી જે દશ્યચિત્રો ઊપસે છે તેનું અપૂર્વ વાક્યમય જાળગ્રથન થયેલું અહીં જોવા મળે છે. રોજ-બ-રોજના અનુભવની, ચોક્કસ ઘરેડ ને ચીલાઓમાં સરતી રહેતી જિંદગીની છબી તમારી કવિતાના કાચમાંથી જોતાં મને અનોખી ને આકર્ષક લાગે છે. તમારી કવિતા સાથેના સંવનન અને સમાગમની ક્ષણો મને ઘણી તાજગીભરી ને તરબતર કરે એવી સંવેદનસભર લાગી છે.

‘નવનવોન્મેષશાલિની પ્રજ્ઞા’નાં સ્ફુરણો જડ ને ચેતન વચ્ચે સેતુબંધ રચી આપણને કાવ્યાનુભવનો કેવોક આહ્વાદક આસ્વાદ આપી શકે તેની ખેવના રાખનારને તમારી પ્રતિભાના પ્રદીપે પ્રકાશિત અહીંના કાવ્યપ્રવાહમાં ખાબકવું જ રહ્યું. એ પછી જ તેઓને, હું તમને કેમ ‘સાધુ વયસ્ય, સાધુ’ કહું છું તેનો મર્મ સમજાશે.

ગાંધીજયંતી

૨-૧૦-૨૦૧૦

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥ | अरुણ જાડેજ

નાનપણથી જ 'જ્ઞાનોબા માડલી, તુકારામ'ની જેમ 'જય જય રઘુવીર સમર્થ'નો 'ગજર' (ઘોષ) પણ અમારાં માટે રોજનો, ઘરનો. આજેય એનો પડઘો કાનમાં ઘૂમરાતો ફરે. ત્યારે તો સવારે ઊઠીને, સાંજે દીવાટાણે અને રાત્રે સૂતી વખતે તો અચૂક અમારી પરીક્ષા જ જોઈ લો. રોજની પરીક્ષા. સંતસાહિત્યની. રજાના દિવસે તો એમાંના પદ-પ્રાર્થના ના આવડે તો જમવાનું ના મળે. પાટલે બેઠાં બેઠાં પણ આ મૌખિક કસોટી ચાલુ જ રહે. એ પહેલાં કોળિયાની દેન છે કે પેટમાં જાય બિચારો !

આજે પણ એ બધું સાંભરતાં, વાંચતાં, ગણગણતાં કે એની સી.ડી. સાંભળતાં હેયું ગળગળું થઈ ઊઠે અને આંખ ગળુંગળું. ટીવી પર આવતી સંગીતની હિંદી કે ગુજરાતીની સ્પર્ધામાં તો જે તે ભાષાનું સંતસાહિત્ય ભાગ્યે જ સાંભળવા મળે, નહીંવત જ. (હા, ફિલ્મી ગીતોનાં રૂપમાં ક્યારેક મળે.) પણ અસલ સંતસાહિત્ય આજની તારીખે પણ મોટેરા પાસેથી તો ખરું જ, પણ આજકાલના જુવાનિયાઓ પાસેથી પણ અને ખાસ તો આઠ-દસ વર્ષનાં ભૂલકાંઓનાં મુખેથી પણ સાંભળવા મળે તો તે મરાઠી કાર્યક્રમોમાં જ.

મહારાષ્ટ્રમાં સંતસાહિત્યની બહુ મોટી પરંપરા. મુખ્યત્વે જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ, તુકારામ, જનાબાઈ, સમર્થ રામદાસ સ્વામી, સંત ચોખામેળા, સંત રોહીદાસ, સેના ન્હાવી, ગોરોબા કાકા વગેરે વગેરે. આ સંતોએ ઠેકઠેકાણે ફરીને પોતાની સાવ સીધીસાદી અને સહેલી બોલીમાં પોતપોતાની ભક્તિસાધનાને ફેલાવી અને પરમાત્મા તરફ જવાની એક નજીકની કેડી ચીંધી.

સમર્થ રામદાસ સ્વામીને અહીં આપણે ત્યાં બધાં બહુ બહુ તો શિવાજીના ગુરુ તરીકે ઓળખે, સવિશેષે નહીં. ભગવંત્ હનુમાનજીના અને પયાર્યે પ્રભુ રામચંદ્રજીના પરમ ભક્ત સમર્થ જે ભક્તિમાર્ગ ચીંધ્યો તે સંસારમાં રહે રહે જ પરમાર્થને પામવાનો. એ માર્ગ દર્શાવતો સમર્થ એક દળદાર ગ્રંથ લખ્યો નામે 'દાસબોધ.' એમના માટે કહેવાયું છે :

શુક્રાસારિણે પૂર્ણ વૈરાગ્ય જ્યાંચે |

વસિષ્ઠાપરી જ્ઞાન યોગેશ્વરાચે ||

કવિ વાલ્મિકી સારખા માન્ય એસા |

નમસ્કાર માજ્ઞા સદ્ગુરુ રામદાસા ||

અર્થાત્ સાક્ષાત્ શુક્રાચાર્ય જેવી વૈરાગ્યમૂર્તિ, વસિષ્ઠ જેવા વિદ્વાન, મહાયોગી, વાલ્મીકિ જેવા સર્વમાન્ય કવિ એવા સદ્ગુરુ સમર્થ રામદાસને મારાં વંદન હજો. 'દાસબોધ' એટલે 'પાંચમો વેદ', 'સાતમું શાસ્ત્ર', 'અગિયારમું ઉપનિષદ.' હજારેક પાનાંના આ દળદાર ગ્રંથમાં એમણે સમગ્ર વિશ્વ અને સંસારને આવરી લેતા પદવાળા 'દશક' નામે વીસ વિભાગો આપેલા છે અને એ 'દશક'ના 'સમાસ' નામે પેટા વિભાગો આપેલા

છે જે સમગ્ર જીવનને આવરી લે છે. જેમાં આપણ સર્વે સાહિત્યરસિકોને ગમે અને કામે લાગે એવી એક ડહાપણભરી વાત કહી છે. તેઓ માનતા કે લેખન એટલે જ્ઞાનના પ્રસારનું મહત્વપૂર્ણ માધ્યમ. જોકે આજના કમ્પ્યૂટર યુગમાં આગળ જતાં આપણને એ કેટલી ઉપયોગી નીવડે એ સવાલ છે પણ એમાં આપણો ભવ્ય વારસો છે. એમાં લખાણ માટેની એમની ચીવટ વંદનીય છે. કલમ-કાગળ જાતે કેવી રીતે બનાવવાથી માંડીને આખોય ગ્રંથ લખાઈ ગયા પછી એની સાચવણ કેવી રીતે કરવી ત્યાં સુધી એમણે બધું સુવાંગ સમજાવ્યું છે. એ તો બરાબર જ પણ આપણાં હિતની વાત એટલે સુલેખન. ૧૯મા 'દશક'ના '૧લા' સમાસનું નામ છે 'લેખનક્રિયા નિરૂપણ'. જેમાં અક્ષરો કઈ રીતે કાઢવા, અક્ષરોનો લીટી સાથેનો નાતો કેવો હોવો જોઈએ, લખવામાં બેદરકારી ના ચાલે, વેઠ ઉતાર્યે કાંઈ ના વળે. એ બધી વાત એમણે ૧૨ શ્લોકોમાં સમજાવી છે અને પછી છેલ્લે ૧૩મા શ્લોકમાં કહે છે : એમ કાંઈ ગ્રંથ નથી રચાતો. દેહને કષ્ટે આપવાં પડે છે :

કાયા ઘણી રે ઘસવી, કીર્તિ પાછે રહેવી |

મીઠાસ એ લગાડવી, એવું રચીએ ||

આ અનુદિત પદ પાછળ પરિશિષ્ટમાં મૂળ મરાઠી પદ સાથે આપેલું જ છે. અહીં જોકે આ કદાચ આડવાત ગણાશે પણ રામદાસ સ્વામી અને પૂ. ગાંધીબાપુ સાથે સંકળાયેલી છે એટલે કહેવાની લાલચ. વળી આ વર્ષે પાછો ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રનો સુવર્ણ મહોત્સવ. એમાંય આ પુસ્તક પણ મરાઠી-ગુજરાતીને સાંકળતું. અને એમાંય વળી આ બે ભાષાને સાંકળનારા કાકાસાહેબ કાલેલકર પણ આ વાતમાં સંકળાયેલા છે, તેથી કરીને.

“દરેક જણે પડોશના પ્રાંતોની ભાષા જાણવી જોઈએ, એવો બાપુજીનો આગ્રહ. જ્યારે હું આશ્રમની શાળામાં જોડાયો ત્યારે અભ્યાસક્રમમાં બાપુજીએ ગુજરાતી, હિંદી અને સંસ્કૃત ઉપરાંત મરાઠી ભાષા પણ એક વિષય તરીકે રાખી હતી. એક વાર એમણે કહેલું કે, 'દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગિરમીટિયાઓની સેવા કરવા સારુ જ્યારે હું તામિલ શીખ્યો ત્યારે મુંબઈ ઇલાકામાં રહી મરાઠી ન જાણું એ કેમ ચાલે ?'

મરાઠી શીખવાની આ તક એમને યરવડા જેલમાં મળી. એમણે મારી મદદથી મરાઠી શીખવાનો મનસૂબો કર્યો. મામૂલી કેદીઓ માટે જેમતેમ રાખેલા પુસ્તકાલયમાંથી મરાઠીનાં ચારપાંચ પુસ્તકો મળ્યાં. એ લઈને અમે કામ શરૂ કર્યું. જ્યાં ન સમજાય ત્યાં પૂછે. રોજ અમુક મિનિટો જ મરાઠીને અપાતી. એક દિવસે કવિતાના પાઠમાં માણસના હસ્તાક્ષર વિષે 'દાસબોધ'માં આવેલી સ્વામી રામદાસ સ્વામીની પંક્તિઓ હતી.

બાપુને એ એટલી બધી ગમીકે એમણે એ લખી કાઢી, અનેક વાર વાંચી અને જ્યાં ન સમજાયું ત્યાં પૂછી લીધું. એટલેથી જ સંતોષ ન થતાં આખુંય પદ પોતે ઉતારી લીધું, આશ્રમ પરના સાપ્તાહિક પત્ર સાથે મોકલી દીધું અને સૂચવ્યું કે આશ્રમવાસીઓએ ધ્યાનપૂર્વક મોઢે કરવી. બાપુજીના પોતાના અક્ષર સારા નહીં એટલે સારા અક્ષરોની કદર એમની પાસે વિશેષ હતી !”

‘બાપુની ઝાંખી’, મીઠાના પ્રતાપે - કાકાસાહેબ કાલેલકર.

‘ગાંધીગંગા-૨’ તૈયાર કરતી વખતે ‘મારાય બાપુજી’ એટલે વ.મુ. મહેન્દ્રભાઈ મેઘાણીને એ પંક્તિઓ જોવાની એટલી બધી ઉત્સુકતા થઈ કે એમણે મને કહ્યું કે દીકરી, ક્યાંકથી આ પદ મેળવી આપોને ! મેં સમર્થના અભ્યાસી મારાં બહેનપણી સુનીતાતાઈ પેઠેને વાત કરી. એમણે તરત એ પદ (મરાઠીમાં) મોકલી આપ્યું. મેં વ.મુ.મ. મેઘાણી માટે એનો પદાનુવાદ કરી મોકલ્યો. જે એમણે ‘અખંડાનંદ’માં મોકલાવ્યો, ઉપરોક્ત વિગતનો સંદર્ભ ટાંકીને. પછી તો ‘જનકલ્યાણ’માં પાછલા પાને એના તંત્રીશ્રીના સુંદર અક્ષરે સમર્થના જીવને ટાઢક થાય એ રીતે એ પદ સાર્થક રીતે ઊતર્યું અને ૨૦૦૮ના ૨૩-૪ના પુસ્તકદિને મેં એનો સદુપયોગ બુકમાર્ક તરીકે કરીને સુજ્જનોને વહેંચ્યું.

હા, તો ‘દાસબોધ’ ઉપરાંત એમણે ‘આત્મારામ’ નામનો પણ એક ગ્રંથ લખ્યો પણ લોકોને જે બહુ ગમ્યો અને લોકોએ જેને પ્રેમે વધાવ્યો તે છે એમનો નાનકડો ગ્રંથ ‘મનાચે શ્લોક’ (મનના શ્લોકો.) ફક્ત ૨૦૫ શ્લોક.

સને ૧૬૦૮માં મહારાષ્ટ્રમાં સાતારા જિલ્લામાં આવેલાં ‘ચાફળ’ ગામે રામનવમીના દિવસે જ, મૂળ નારાયણ નામે જન્મેલા રામદાસ સ્વામી; નેણનકશ ધારદાર અને પાણીદાર, બાંધો મજબૂત, શરીર કસાયેલું, રંગે ગોરા, ઝગારા મારતું કપાળ, કાળી ભમ્મર દાઢી, વાંકડી મૂછો, પગમાં પાવડી, બગલમાં ભિક્ષાઝોળી, ચાલ સ્ફૂર્તિલી, આખીય અંગભંગિ ચપળ અને મુખે સતત ‘શ્રી રામ જયરામ જય જય રામ’નો અખંડ જપ. વચ્ચે ક્યાંક રોકાય તો મોટેથી થતો ‘જય જય રઘુવીર સમર્થ’નો ગજર. પછી આગળ વધે ભિક્ષા માટે અને નંખાય ટહેલ.

વહેલી પરોઢના સ્નાનાદિક પરવારીને સૌ પહેલાં એમના પિતાશ્રીની જેમ હજાર-પંદરસો સૂર્યનમસ્કાર અચૂક કરે. પછી નીકળે ભિક્ષાએ. એમની આ પાવન ભિક્ષા થકી જ એમણે કેટકેટલાં સામાજિક કાર્યો પણ કર્યાં, પુનરુત્થાનો કર્યાં. આગળ જતાં રાજ તરફથી કેટલીય મદદ થતી પણ એમની અને શિષ્યોની ભિક્ષા તો ચાલુ જ. સમાજમાંથી યવનોનો ગભરાટ તેમણે દૂર કરાવ્યો. ગુલામગીરીની ભાવના સમૂળગી નષ્ટ કરી. આમ સમાજજાગૃતિનું બહુ મોટું કામ કર્યું. પોતાના અને દેશના રક્ષણ માટે જરૂર છે સમૃદ્ધ અને સૌષ્ઠવ્યુક્ત યુવાધનની. તેથી ઠેકઠેકાણે અખાડાઓ શરૂ કર્યાં. યુવાનોને શરીર-જાળવણી માટે હાકલ કરી. પરાણે યવનધર્મી થનારાને પાછા સ્વધર્મમાં લાવવાનું બીડું તેમણે ઝડપ્યું. શાહુકારો પાસેથી ગરીબ ખેડૂતોની જમીન પાછી અપાવડાવી. બધું કર્યું, પણ અ-કર્તાપણાંની ભાવનાથી; જે એમના સાહિત્યમાં પણ જોવા મળી.

આજથી ૪૦૦ જેટલાં વર્ષ પહેલાં દર વર્ષે સમર્થ રામનવમીનો ઓચ્છવ રાખે. પહેલાં તો આ ઓચ્છવ ફક્ત ભિક્ષા પર નભતો. ભક્તો પણ ઊભરાવા લાગ્યા હતા. આગળ જતાં શિવાજી મહારાજ તરફથી બધું સીધુંસામાન પણ આવવા માંડ્યું. એટલે કશો વાંધો આવતો નહીં. હવે થયું એવું કે એક વર્ષ ગમે તે કારણસર રાજ તરફથી કશું આવ્યું નહીં. ઓચ્છવ નજીક આવી રહ્યો હતો. ભક્તગણ ચિંતામાં પડી ગયો પણ

સમર્થે હામ બંધાવી : જેનો ઓચ્છવ છે એને ફિકર. એમ કહીને એક રાત્રે એમણે એમના કલ્યાણ નામના એક શિષ્યને બોલાવીને એની પાસેથી એકીબેઠકે પરોઢ સુધીમાં તો ૨૦૫ શ્લોક લખાવડાવી લીધા. અને સમર્થ નીકળી પડ્યા ડુંગરોમાં. કલ્યાણે બીજા શિષ્યો પાસેથી એની વધારાની પ્રત લખાવી લીધી. પોતપોતાની ટુકડી બનાવીને શિષ્યસમુદાય નીકળી પડ્યો આસપાસનાં ગામડાંઓમાં ‘ભિક્ષાં દેહિ’ કરવા. દરેક ઘરની સામે ઊભા રહે અને અકેકો શ્લોક રણકતા-ખણકતા અવાજે, સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ ઉચ્ચાર સાથે, બુલંદ ગળાથી ‘જય જય રઘુવીર સમર્થ’નો ‘ગજર’ કરતા કરતા ગાતા જાય, ટહેલ નાંખતા જાય. આ બુલંદ રણકારનો પ્રભાવ સમર્થની જેમ જ એટલો સામર્થશાળી હતો કે અઠવાડિયામાં તો ગાડેગાડાં ભરાઈને ધનધાન્યાદિ ઠલવાવા માંડ્યું. સમર્થ તો ઠેઠ પડવાને દિવસે પાછા આવ્યા. પછી ઓચ્છવ ધામધૂમથી ઊજવાવાને વાર શી ?

સમર્થે યોજેલો આ છંદ ગાવા-સાંભળવામાં અતિશે મધમીઠો. સમજવામાં એકદમ સહેલો. શ્લોક ચચ્ચાર પંક્તિના. પંક્તિમાં શબ્દો પણ બાર બાર જ. છંદ ભુજંગપ્રયાત અથવા ભુજંગી. ફારસી કરીમીને મળતો.

લંકાધીશના હાલ તે શાં થયાં રે.

અકસ્માત્ એ રાજ ડૂબી ગયાં રે

તજો વાસના એ નહારી મનાજી

બળુકો થયો કાળ વાંસે મનાજી.

પરોઢે મને રામને જે સાંભરે રે,

પછીથી મુખે રામને જે વદે રે.

સદાચાર મોટો ન કો દી તજે રે,

જગે એ જ તે માનવી ધન ધન રે.

અમારે એકબીજાને મળવાનું ખૂબ જ ઓછું થાય તેથી આજે પણ વડીલો સાથે કે મારા પછીની પેઢીવાળી મારી ભાભી સાથે ફોન પર આ શ્લોકો ગાતાં ગાતાં એવાં તો તલ્લીન થઈ જઈએ કે શ્લોકની સંખ્યા ક્યાંની ક્યાં પહોંચી જાય. આંખ ભરાઈ આવે. એ આનંદ જ અનેરો. સમર્થને પણ આવો નિર્ભેળ આનંદ જ અભિપ્રેત હશે. ‘ચાલો, આટલું તો લેખે લાગ્યું.’ : એવું સમર્થના આત્માને થતું હશે.

મરાઠી પ્રજાનાં હૈયામાં વર્ષોથી વસવાટ કરી રહેલો આ એક અમૂલ્ય ગ્રંથ. જોકે ક્યાંક ક્યાંક આ છંદોનું બંધારણ સચવાયું નથી પણ એમાંથી ઊછળતો ઉત્સાહ, ઊભરાતો ભક્તિભાવ અને સુપેરે રજૂ થતો મનોભાવ એવા તે પ્રબળ છે કે છંદોભંગ ખાસ નડતો નથી. સમર્થનાં અનેક સૂત્રોમાંનું એક સૂત્ર પ્રમાણે : ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં પોતાની વાત માંડવી. અકેકો અવતાર એમણે એક જ પંક્તિમાં એટલે ફક્ત બાર જ શબ્દોમાં એવો સચોટ રીતે માંડ્યો છે કે આપણને તરત જ એનાં સાક્ષાત્ દર્શન થાય. આમ જોઈએ તો આ શ્લોકોએ મનની ગીતા પણ કહી શકાય એટલું એમાં મનોજ્ઞાન છે. અનેક વિદ્વાનોએ એને મનનાં ઉપનિષદ અને મનોબોધ તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

“સમર્થે લખી તો ઘણું રાખ્યું છે પણ એમનાં બધાં લખાણનો સાર એટલો જ કે ‘અસાર છોડી દેવો, સાર લેવો.’ એમ કહીને આ એમની આજ્ઞા જ છે. એમનાં લખાણમાં ‘દાસબોધ’ અને ‘મનાચે શ્લોક’ શિરોમણિગ્રંથ છે. એમાંયે ‘મનાચે શ્લોક’ને તો સોનાની તિજોરી જ કહી શકાય. ‘દાસબોધ’ સોનાની ખાણ કહી શકાય. ખાણમાં વણશોધી ધાતુ પડેલી હોય છે જે શોધી લેવી પડે. જ્યારે તિજોરીમાં નક્કર સોનાના દાગીના રાખેલા હોય છે. ‘મનાચે શ્લોક’ એ તો સમર્થની અલૌકિક વાણી છે.” (પૂ. વિનોબાજી - ‘રામદાસનાં ભજનો’)

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના તેમજ સમર્થ-વાઙ્મયના ઊંડા અભ્યાસક શ્રી કે. વી. બેલસરે કહે છે :

“વિશ્વમન વિશ્વવ્યાપી અને સમર્થ છે, આપણું મન દેહવ્યાપી અને અસમર્થ છે. વિશ્વમન આનંદમય છે, આપણું મન સુખદુઃખમય છે. વિશ્વમન નિષ્કામ છે તો આપણું સકામ છે, એ કાલાતીત છે તો આ કાલાધીન છે. એના માટે જન્મમૃત્યુ રમત વાત છે, આપણા માટે મૃત્યુ એ બિહામણું છે. એ અનેકમાં એકત્વને ક્યારેય ભૂલતું નથી. આપણું મન તરત ભૂલી જાય છે. એનામાં ‘હું બ્રહ્મ છું.’ એ ભાવના છે, આપણાંમાં છે ‘હું દેહ છું’ની. ટૂંકમાં આપણું મન વિશ્વમનનો અંશ હોવાથી આપણાં મને એમાં વિલીન થઈને ઈશ્વરદર્શનનો આનંદ માણવો જોઈએ.”

બાળપણમાં સમજ્યા વગર ગોખી કાઢેલા આ શ્લોકોને આજે પાછલી ઉંમરે મારી સૂઝ-ક્ષમતા પ્રમાણે સમજવા મથું છું તો મને એમ જ થાય છે કે આ તો આપણા અત્યંત નજીકના, અંતરંગ એવા મિત્રને કહેવાની વાત છે. એક રીતે કહીએ તો આપણી જાત સાથેની વાત છે. તેથી આ શ્લોકોમાં મને સદા સાખ્યભાવ વર્તાયો. એક મિત્રના પેટમાં બીજા મિત્ર માટે પેટમાં દાઝતું અહીં દેખાય છે. સગાંસંબંધી કરતાં એક મિત્રને હક્કભાવે અને હક્કદાવે જે કહેવું હોય - ‘શૈર’ કરવું હોય - તે કહી શકાય છે. અહીં ક્યારેક મિત્રને વાંસે ધબ્બો મારતા થતી વાત છે, ક્યારેક સમજાવી-પટાવીને થતી વાત, ક્યારેક ‘કાદંબરી’ના પેલા પુંડરિકને મિત્રભાવ કરતાં હિતભાવે વઢતા-વારતા કપિંજલની જેમ કાં તો મોટેભાગે ‘ચાલને દોસ્ત, સાથે જ નીકળીએ’ કહીને મિત્રને હાથ ખેંચીને ઘર (!)માંથી બહાર (!) લઈ જતો એક શુભેચ્છક આપણને જોવા મળે છે. આ મિત્રને ‘મના’ (અલ્યા, મનિયા) એવું સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. સગાંવહાલાંને કેટલું સમજાવો પણ પછી આખરે ‘...તો પછી તમારું તમે જાણો’ કહીને વાત પડતી મૂકવામાં આવે પણ મિત્રતામાં એવું ના ચાલે. અહીં તો ‘...તો પછી તારું પણ હું જ જાણું !’ એવો માલિકીદાવો છે જેમાં હિતેચ્છુપણની ફોરમ છે. પ્રેમાળ જબરદસ્તી છે. કર્તવ્યભાવના ખરી પણ નરી શુષ્ક નહીં, એકદમ ભીનીભીની - ભાવભીની. મન પાસેથી કઈ રીતે કામ લેવું તે યુક્તિ સાધવાની આ એક કળા છે. જેમ મન અદૃશ્ય છે તે આપણે સ્વીકારી લીધું છે તો વિભુ પણ અદૃશ્ય છે એ સ્વીકારવામાં વાંધો શેનો ? એક વાર એ સત્ત્વનો સ્વીકાર થઈ જાય પછી તો મન સાથેનો આપણો આ મેળ જ પ્રભુ સાથે મેળાપ કરાવે છે. આ અંગત

મિત્ર જ પેલા ગૂઢ અને અગોચર મિત્ર તરફ દોરી જાય છે. આ ભેરુ કહો કે ગોઠિયો એ માત્ર બાળપણનો નહીં, એ તો જન્મજાત. એ તો આપણો માંહલો, મીરાંબાઈવાળો હંસલો. આજીવન સંગાથી. એના વગરનો પ્રવાસ શક્ય જ કઈ રીતે ? પછી સંગાથી અને પ્રવાસી જુદા જ ક્યાં રહેવાના ?

જીવન છે પરમકૃપાળુ પ્રભુને મળવા માટેનું, પ્રભુના આનંદસ્વરૂપને મળવાનું. જીવનનો આનંદ લેતા અને દેતા દેતા એ આનંદની ચરમસીમાએ પહોંચવાનું. અહીં રોજબરોજનો વ્યવહાર એટલે આંગણાંની જ જાઈજૂઈથી મહેકતી કાવ્યબાનીમાં - વચ્ચે વચ્ચે ક્યાંક લીલી પાંદડી સમાં ઉદાહરણો ટાંકીને - કળામય રીતે ગૂંથાતો જતો ઠાકોરજીનો થાગ (નાનો હાર). થાકને થાગમાં ગૂંથવાની કળા સમર્થ એક મા-ની બોલીમાં સમજાવે છે. આ છે વ્યષ્ટિમાંથી સમષ્ટિ તરફ લઈ જતી સુંદર વ્યવહારુ ગૂંથણી. એ થાગનું સૌંદર્ય એટલે નિતર્યો આનંદ. સમર્થ વારેવારે આ આનંદસ્વરૂપ એટલે ગુણાતીતથી પર એવા આત્મસ્વરૂપને કેવી રીતે પામવું, પોતેય રળિયાત થવું અને બીજાનેય કરવાં એ વાત કોઈ પણ જાતના ભારેખમપણા વિના હસતા-રમતા શિખવાડે છે જે સાંભળીને મારા જેવી એક સામાન્ય ગૃહિણી પણ ડોકી હલાવતી હુંકારો દેતી જાય.

આ દરેકે દરેક શ્લોક માણસને પરમાર્થની ઓળખ કરાવનારા છે. ઝંઝૂં વિહ્વાલે નમઃ-ની જેમ સચરાચરમાં વ્યાપેલા વિભુની ઓળખ કરાવે છે. માણસ એ માણસ નથી પણ ઈશ્વરનો જ અંશ છે એ ભાવનાથી જગત સામે જોવું, એ ભાવનાથી સંસારમાં રહેવું, સંસારસાગરને પાર કરવો અને પરમાનંદને મેળવવો. એ આનંદ એટલે જ પ્રસન્નતા. જ્ઞાનેશ્વરે આપણા આત્માને પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ કહ્યું છે. સમર્થ અહીં કહે છે કે જગતમાં બિરાજમાન અક્રાંત વિશ્વમન આપણાંમાં નાના સ્વરૂપે બિરાજે છે. પણ આપણું મન માયાને લીધે પોતાનાં મૂળ આત્મસ્વરૂપને ઓળખતું નથી.

‘મારો સ્વામી દેહ નથી, ભગવાન છે. ચાલો, એ ભગવત્સ્વરૂપને ઓળખીએ.’ આ ધારણા ભક્તિમાર્ગે જતાં જતાં થઈ શકે. સંસારની આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિને હળવાશથી (lightly) લઈએ તો આ ધારણા પોષાય અને તો જ આપણને એ પોષાય. આ છે દેહમાંથી દેવ તરફ જવાનો પ્રયાસ, એક પ્રવાસ પણ. એમ કરતાં કરતાં મનને ઉન્મન કરવાની અઘરી કળા સમર્થ આપણને શિખવાડે છે.

આજે મોટામોટા મનોચિકિત્સકો એમના એવા જ મોટાંમોટાં ક્લિનિકમાં કહે છે એ વાત ચારસોએક વર્ષ પહેલાં સમર્થ ગામેગામ ફરીને બધાનાં મનમાં પાકે પાયે ઠસાવી દીધી હતી. મન પાસેથી કઈ રીતે કામ કઢાવવું, એને ધીમે ધીમે કઈ રીતે હેવાયું કરવું, ચંચળ મનને સ્થિર કઈ રીતે રાખવું એનો ગુરુમંત્ર સમર્થ કાનમાં ફૂંકે છે. આ તત્ત્વજ્ઞાન આમ સહેલું લાગે પણ ખૂબ ઊંચી કક્ષાનું છે. એનાં ટીપાં આપણાં કાનમાં પડે અને એમાંથી અંદર ઝમતાં રહે તો આપણી રોજિંદી ઘટમાળમાં પ્રેરણા મળતી રહે છે.

મરાઠી સાહિત્ય ભણનારા વિદ્યાર્થીઓ સમર્થને ભણ્યા વગર આગળ વધી જ ના શકે. આજે આપણા ગુજરાતમાં વડોદરા ખાતે આવેલી મ. સ. યુનિવર્સિટીમાં મરાઠી

સાહિત્ય લેનારા સ્નાતક કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમમાં 'મનાચે શ્લોક' સમાવેશ કરવામાં આવ્યો જ છે.

આજે પણ ગીતાપાઠની જેમ મહારાષ્ટ્રમાં 'મનાચે શ્લોક'ના લેવાતા જોવા મળે. એ માટે એના સંસ્કારવર્ગો પણ ચાલે, નિબંધસ્પર્ધાઓ પણ યોજાય. આપણા અમદાવાદમાં પણ મણિનગરનાં સુનિતા પેઠે નામનાં સન્નિષ્ઠ અને હોંશીલા ગૃહિણી હમણાં હમણાં સુધી આ બધી પ્રવૃત્તિ કરતાં. પણ છેલ્લાં બે-એક વર્ષોથી ધીમે ધીમે જમાનાની હવા લાગતાં એ બધું મોળું તો પડતું જાય છે, તોય તેઓ એનો પ્રસાર અને પ્રચાર નિસ્વાર્થભાવે ઉમળકાભેર કરી રહ્યાં છે. મહા વદમાં આવતી 'દાસવનમી' ઊજવે, 'મનાચે શ્લોક' - પઠન કરે-કરાવે. અમદાવાદથી નીકળતા મરાઠી સાપ્તાહિક 'મરાઠી માળસ'માં સમર્થના 'દાસવોધ'નું વિવરણ નિયમિત કોલમ રૂપે લખીને પોતાનું સમર્થ પ્રત્યેનું દાસત્વ સિદ્ધ કર્યે જાય છે.

નાનપણના સંસ્કારે અને મરાઠીપણના આવાં કોક સાત્ત્વિક અભિમાને જ મને આ સદ્કાર્યની પ્રેરણા મળી હશે. વળી મારાં નાનાં કાકી નિર્મલા બિલગી જે પોતે અચ્છા વાઙ્મયરસિક અને જબરા વાચક. એમનો ઘણો આગ્રહ આ બાબત પરત્વે : "તું મનાચે શ્લોકનું ભાષાંતર કર." એમને મારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ માટે ભારે પોરસ. આમ અમારા સંસ્કારો સહુ સાથે વહેંચવાની એક તીવ્ર ઝંખના પણ ખરી.

વાનપ્રસ્થ બેઠું અને મારાં માટે જાણે વેળા થઈ સત્સંગની. મને મળ્યા સદ્ગુરુ. પ્રસિદ્ધિપરાક્રમુખ અને સિદ્ધિઅભિમુખ, યોગ દ્વારા દિવ્ય દેહની સાધના કરી રહેલા પરમ યોગી પ.પૂ. રાજર્ષિ મુનિશ્રી. જેમણે મારે માથે વરદ્ હસ્ત મૂક્યો અને મારા હાથે 'શ્રીમદ્ભગવતગીતા', 'શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ' અને 'શ્રીસૂક્તમ્' જેવી આર્ષવાણીના અનુવાદો કરાવડાવ્યા (લાઈફ મિશન પ્રકાશન, વડોદરા.) વચ્ચે 'પરિષદ'ના જ 'વૃંદાવન મોરલી વાગે છે'માં થોડી સંતવાણી ગુજરાતીમાં ઉતારવાની સુવર્ણસંધિ હું લાભેલી. તેવી જ રીતે આ એક ઓર લહાવો. આ બધા લહાવા આગળ જતી કેડીને ટીપી ટીપીને પાકી કરી રહ્યા છે. પ્રભુકૃપા જ.

ભગવંત હનુમાનજીની કૃપા પણ આ અનુવાદકાર્ય પાછળ રહી હશે જ. મારાં પિતૃપક્ષે કુલદેવતા મારુતિરાય. રામભક્તોની વાત આવે એટલે નાનાં હતાં ત્યારે છાતી ચીરીને રામજીને બતાવતા હનુમાનજી જ દેખાય. પછી ડુંગરાઓમાં 'જય જય રઘુવીર સમર્થ' ગાતા-ફરતા રામદાસ સ્વામી દેખાતા. પછી '...કીજૈ નાથ હૃદય મહીં ડેરા'ના 'હનુમાનચાલીસા'વાળા સંત તુલસીદાસજી. અને પછી 'શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ ભજ મન...'ની મીઠી અને ઘેરી હલકે ઊપડતી રામકથાવાળા પૂ. મુરારિબાપુ. આ સહુ પૂજ્યવર્યોના આશીર્વાદથી હવે મારાં કાકીની અને મારી ઈચ્છા - 'મનાચે શ્લોક' - ગુજરાતી ભાષામાં અવતરી રહી છે. જેમાં વહારે ધાયી એક તો 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ' ('પરિષદે' તો આ બીજી વાર મારી આંગળી પકડી.) એમાંય જે શ્રેણી મારફતે આ અનુવાદ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે એ બીજી વાત તો મારા માટે ધનભાગ : 'કાકાસાહેબ કાલેલકર શ્રેણી.'

એ તો વળી સોનામાં સુગંધ અને ત્રીજું એ કે વ.મુ. શ્રી ભોળાભાઈ પટેલસાહેબ મારી અનુવાદ-પ્રવૃત્તિને સદા સંકોરતા રહ્યા. આ ત્રણેયને મારાં ઋણસ્વીકાર સહિત સાદર વંદન.

અને સુનીતાતાઈ પેઠે કે જેમણે મને સમર્થનું સાહિત્ય તેમજ તે અંગેની વિસ્તૃત માહિતી મેળવી આપવામાં ઉમળકાભેર મદદ કર્યે રાખી, એમનાં 'સમર્થ-જ્ઞાન'ને મારાં પ્રણામ.

ૐ સુહૃદે નમઃ
નમસ્તે !

(પરિષદના આગામી પ્રકાશન 'મન સાથે મૈત્રી', સમર્થ રામદાસ સ્વામીના 'મનાચે શ્લોક'ના ગદ્યાનુવાદની પ્રસ્તાવના)

r

સાભાર ગ્રંથસ્વીકાર

નવલકથા

(૩૨૯) **અપડાઉન (લઘુનવલ)** : રાકેશ પટેલ, ૨૦૧૦, એમ. એમ. સાહિત્ય પ્રકાશન, આણંદ, પૃ. ૭+૧૬૯, રૂ. ૧૦૦/- (૩૩૦) **આપણે નથી બોલતા** : ડૉ. નવીન કા. મોદી, ૨૦૧૦, શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦૮, રૂ. ૭૦/- (૩૩૧) **ભીતર પ્રગટ્યા દીવા** : બકુલ દવે, ૨૦૧૦, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૩૭૮, રૂ. ૨૦૦/- (૩૩૨) **ઊંધે માથે (લઘુનવલ)** : ચિનુ મોદી, ૨૦૧૦, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૮, રૂ. ૪૫/- (૩૩૩) **હુંગ ઓવર** : ચિનુ મોદી, ૨૦૧૦, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૬૪, રૂ. ૮૦/- (૩૩૪) **પ્રેમાદેવી (લઘુનવલ)** : કિશોર બી. માંકડ, ૨૦૧૦, શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૨૨૫, રૂ. ૧૭૦/- (૩૩૫) **માનસરોવર** : નવનીત સેવક, ૨૦૦૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૨૧૭, રૂ. ૧૧૫/- (૩૩૬) **તરસ્યાં મુગજળ** : ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૩૬, રૂ. ૮૦/- (૩૩૭) **મનને બાંધી કોણ** : રેખા શાહ, બીજી ૨૦૦૪, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૧૫૯, રૂ. ૧૦૦/- (૩૨૮) **જળમાં તરસી માછલી** : નવનીત સેવક, ૨૦૦૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૩૧૨, રૂ. ૧૬૦/- (૩૩૯) **પ્રેમપ્યાસા** : નવનીત સેવક, ૨૦૦૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૨૬૬, રૂ. ૧૩૫/- (૩૪૦) **અદમ્ય વિપ્સા** : ગૌતમ શર્મા, ૧૯૯૯, સુમન પ્રકાશન, મુંબઈ, પૃ. ૨૯૬, રૂ. ૧૩૦/- (૩૪૧) **ભારેલો અગ્નિ** : ર. વ. દેસાઈ, ૧૬મી ૨૦૧૦, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૪+૩૨૯, રૂ. ૨૦૦/- (૩૪૨) **ફૂલ જોગણી** : કેશુભાઈ દેસાઈ, ૨૦૧૦, આર. આર. શેઠની કંપની, અમદાવાદ-મુંબઈ, પૃ. ૨૦+૧૫૬, રૂ. ૧૦૦/- (૩૪૩) **દિવ્યચક્ષુ** : ર. વ. દેસાઈ, ૨૦મી ૨૦૧૦, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૨૦+૨૯૨, રૂ. ૨૦૦/-

બે હજાર વર્ષથી પણ વધુ સમયથી રામકથા આખા ભારતીય દ્વીપકલ્પમાં પ્રચલિત અને લોકપ્રિય રહી છે. તેનો વિવિધ પ્રદેશોમાં થયેલો ફેલાવ અને તેણે પ્રાપ્ત કરેલાં સ્વરૂપો ખરેખર અદ્ભુત છે. 'રામ' નામથી જાણીતા એક મહાનાયકની અને કેટલીક વાર એક અવતારની મહાન કથા ભારત (જેમાં આજના પાકિસ્તાન અને બાંગ્લાદેશનો પણ સમાવેશ કરવો ઘટે, કેમ કે ખૂબ જ નજીકના ઇતિહાસબિંદુ સુધી એ બંને દેશો ભારતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના સહભાગીઓ રહ્યા છે.), શ્રીલંકા, નેપાળ, ચીન, તિબેટ, બર્મા તથા મ્યાંમાર, જાપાન, લાઓસ તથા કમ્બોડિયા, ઇન્ડોનેશિયા, મલેશિયા, થાઇલેન્ડ તેમજ તુર્કી જેવા દેશોમાં સદીઓ – સહસ્રકોથી પ્રચલિત રહી છે. આ 'રામ'ની કથાની સેંકડો જુદી જુદી આવૃત્તિઓ અનેકો ભાષાઓમાં વણાયેલી છે, અને ખરેખર અગણિત કહેવાય તેટલા વિવિધ સાહિત્યપ્રકારોમાં તેમજ ભજવણીની વિવિધ શૈલીઓમાં ઢળાયેલી છે. બ્રાહ્મણ ધર્મ (જે સમય જતાં 'હિંદુ' ધર્મના નામે જાણીતો થયો), બૌદ્ધ ધર્મ તેમજ જૈન ધર્મના લગભગ તમામ સંપ્રદાયોના ધાર્મિક સાહિત્યમાં રામકથા વણાયેલી મળી આવે છે.

વિદ્વાનોના મતાનુસાર, રામ નામક એક નાયકની વાર્તાના જુદા જુદા અંશો તેમજ પ્રસંગો સૌપ્રથમ સૂતો અને કથાકારો દ્વારા ગવાતા કે કહેવાતા આવ્યા હતા. સૂતોની આવી 'ગાથાઓ' (ગીત-કથાઓ) અને 'આખ્યાનો' (ગદ્યકથાઓ) એ છેક ઈસાપૂર્વ ૪થી થી ૬ઠી સદીથી, યજ્ઞો કે એવા જ અન્ય સામૂહિક વિધિપ્રસંગોએ સામાન્યપણે જોવા-માણવા મળતી ઘટનાઓ હતી. વિદ્વાનોમાં સામાન્યતઃ એ માન્ય વાત છે કે આ છૂટાછવાયા કથાંશો લગભગ ઈસાપૂર્વ ૩૦૦ની આસપાસ વાલ્મીકિ દ્વારા એકઠા કરવામાં આવ્યા અને તેમના સુયોગ્ય સંપાદન દ્વારા તેમાંથી એક સળંગ એવા 'પ્રબંધ-કાવ્ય'ની રચના કરાઈ. ત્યાંથી લઈ, આ 'રામાયણ'ના આકારમાં અને તેના અવકાશમાં સતત વૃદ્ધિ થતી રહી, જેના પરિણામે આજે જે 'વાલ્મીકિ રામાયણ'ના નામે ઓળખાય છે, તે સ્વરૂપ વિકસ્યું. આ 'વાલ્મીકિ રામાયણ'ના પણ ત્રણ મુખ્ય પ્રવાહો વહેતા થયા : ૧. ગૌડીય પ્રવાહ, ૨. ઉત્તર-પશ્ચિમી પ્રવાહ અથવા વાયવ્ય તરફનો પ્રવાહ, ૩. દક્ષિણી પ્રવાહ. અને આ પ્રમુખ રામ-કથાપ્રવાહોની સાથે સાથોસાથ જ રામની વાર્તાના અસંખ્ય સ્વરૂપે આ વિષ્કારો થતા રહ્યા. દરેક વખતે તેમાં વધઘટ કરાતી રહી, વધુ કથાનકો અને ભાવછટાઓ ઉમેરાતી રહી; અને તે કરતી વખતે જે સમુદાય માટે તે સંસ્કરણ રજૂ કરવાનું હોય, તે તે સમુદાયની વિશિષ્ટ એવી કલ્પનાઓ, તેમની રુચિ અને તેમની સાંસ્કૃતિક માંગ એ બધાંના અનુસાર મહાનાયક રામની મહાકથાને ઢાળવામાં આવી.

આ દરમિયાન, રામકથાના જે તે સ્વરૂપ પર જે તે પ્રદેશના અથવા સમ્પ્રદાયના વિશિષ્ટ એવાં વલણો અને માન્યતાઓ, તેમજ પ્રાદેશિક સંસ્કૃતિ અને સામાજિક સંદર્ભોના જે પ્રભાવો થયેલા દેખાઈ આવે છે તે ખરેખર અદ્ભુત અને રસપ્રદ છે.

ઉપરની તમામ માહિતી માટે, છેલ્લે આપેલાં અન્ય રામકથા-સંસ્કરણો અંગેના ગ્રંથોની સાથોસાથ, હું મુખ્યતઃ ફાધર બુલ્કેની આભારી છું. ફાધર કામિલ બુલ્કેએ તેમના 'રામકથા : ઉત્પત્તિ એવં વિકાસ' એ હિંદી પ્રબંધ-ગ્રંથમાં રામકથા તેમજ રામકથા પર આધારિત સાહિત્યકૃતિ સ્વરૂપે કુલ ૧૦૭ સંસ્કરણોની, અને તેની સાથોસાથ રામકથાને એક યા બીજી રીતે સ્પર્શીને જતી અન્ય કેટલીયે કૃતિઓ તેમજ પુરાણોની ઝીણવટભરી માહિતી આપેલી છે, એટલું જ નહિ, તેમનો તુલનાત્મક ચિતાર પણ રજૂ કર્યો છે. છતાંય, આ આખા સંસ્કરણ-ભંડારમાં ભારતના આદિવાસી સમુદાયોમાં પ્રચલિત એવી રામકથા કે કથાંશો અંગે માત્ર જૂજ ઉલ્લેખો જ સાંપડે છે, જે ખાસ કરીને બિરહોર તેમજ મુંડા સમુદાયના છે. પરંતુ કોઈ આદિવાસી સમુદાયમાં પ્રચલિત રામકથાની, લખાયેલી અથવા દસ્તાવેજીકરણ કરાયેલી, કોઈ પૂરી સંહિતાની જાણકારી તેમાં મળતી નથી. અન્ય ગ્રંથોમાં તો આદિવાસી સમુદાયમાં પ્રચલિત રામકથા અંગે ભાગ્યે જ કોઈ ઉલ્લેખ મળી આવે છે. રામકથાનું કોઈ આદિવાસી સમુદાયનું સંસ્કરણ આપણી સામે સૌ પહેલાં રજૂ કર્યું તે ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલે. એમના અથાક પરિશ્રમે કરેલા દસ્તાવેજીકરણ અને સંપાદનમાંથી ગુજરાતના સાબરકાંઠાના ડુંગરી ભીલોની રામકથા આપણા હાથમાં આવી.

એમના 'ભીલી લોકાખ્યાન : રામ સીતમાની વારતા'નું પ્રકાશન ગુજરાતે સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા ૧૯૯૫માં કરવામાં આવ્યું, જેમાં દરેક પ્રસંગ અંગે ટૂંકો ગુજરાતી ભાવાનુવાદ પણ સામેલ છે. કદાચ આમાંથી જ સ્ફૂર્તિ લઈને ડાહ્યાભાઈ વાઢુ કે જે ખુદ તે આદિવાસી સમુદાયના જ વ્યક્તિ છે, તેમણે કુંકણા કે કોકણા સમુદાયમાં પ્રચલિત રામકથાનું દસ્તાવેજીકરણ હાથ ધર્યું, જે કથા તેઓ પોતાના બાળપણથી સમુદાયના ભગતોના મોઢે સાંભળતા આવ્યા હતા. આ 'કુંકણા રામકથા' ગુજરાતી અનુવાદ સાથે સન ૨૦૦૩માં મેઘાણી લોકવિદ્યા સંશોધન ભવન દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી. પરંતુ આ એક અત્યંત મૌલિક, છતાં અધૂરું દસ્તાવેજીકરણ હતું. માટે, ફરી એક વાર ડાંગી રામકથાનું દસ્તાવેજીકરણ પ્રસ્તુત લેખકે ડાહ્યાભાઈ વાઢુના સહયોગે હાથ ધર્યું. આ વખતે તેના દશ્ય-શ્રાવ્ય સ્વરૂપ સાથે અને વધુ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપે દસ્તાવેજીકરણ કરવાનું નક્કી કર્યું, જે માટે ચેન્નઈ ખાતેની 'નેશનલ ફોકલોર સર્પોર્ટ સેન્ટર (NFSC)' એ સંસ્થાએ મદદ પૂરી પાડી. પ્રસ્તુત પ્રકલ્પમાં (સન ૨૦૦૫-૨૦૦૬) ડાંગીની રામકથાના બે જુદાં જુદાં પૂરાં આવિષ્કરણો અંકિત કરાયાં, જે ભગત-ગાયકોની બે જુદી જુદી જોડીઓએ ખાસ અમારા માટે રજૂ કર્યાં. તેની સાથોસાથ, ડાંગ અને સંલગ્ન વિસ્તારનાં પાંચ અલગ અલગ સ્થળે, ભિન્નભિન્ન શ્રોતાઓ અને વાતાવરણ વચ્ચે તેમની પરંપરાગત શૈલીમાં રામકથાનાં આવિષ્કરણો રજૂ કરાયાં. તે જીવંત નિરૂપણ તેમજ તે દરમિયાન ગાયકજોડી વચ્ચે આપસમાં તેમજ શ્રોતાગણ સાથે જે ઘટનાત્મક – ભાવાત્મક આપ-લે થઈ, તે

તમામ ઘટમાળનું દૈન્ય-શ્રાવ્ય અંકન કરી લેવામાં આવ્યું, જેથી આ પરંપરાને વધુ ઝીણવટથી સમજી શકાય, તેમજ આવનાર પેઢીઓ માટે આ વીસરતી જતી પરંપરાનું જીવંત ચિત્રણ સચવાઈ રહે. એ સમગ્ર દસ્તાવેજીકરણના જ આધારે, અહીં આ લેખમાં આ પરંપરા સાર રૂપે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

S

આપણે જાણીએ છીએ તેમ, ટચૂકડો ડાંગ જિલ્લો નકશા પર ગુજરાતની આગનેય (દક્ષિણ-પૂર્વ) સરહદ પર, પડોશના મહારાષ્ટ્રના ખાનદેશ વિસ્તારમાં ડોકિયું કરતો જોવા મળે છે. એની ફરતે ખાનદેશ ઉપરાંત મહારાષ્ટ્રના નાસિક અને સુરગાણા અને ગુજરાતના વલસાડ, સુરત અને ઉપરની તરફ નર્મદા, ભરૂચ અને તેનીયે ઉપર વડોદરા એ વિસ્તારો જોવા મળે છે. આમ જોઈએ તો, ‘ડાંગ’ એ શબ્દ તો ડુંગરાળ વિસ્તાર સૂચવતો હોઈ, આ વિસ્તારના ઘણા મોટા પ્રદેશમાં સ્થાનિક ડુંગરાળ ભાગ માટે વપરાતો જોવા મળે છે. (દા.ત. મરાઠી દલિત લેખક દયા પવારના ‘બલુતું’માં છેક અકોલા જિલ્લા સુધી આ શબ્દ પ્રયોજાતો વાંચવા મળે છે.)

ગુજરાતનો સૌથી સમૃદ્ધ ગણાતો આ ગીચ જંગલવિસ્તાર તેના ઉચ્ચ કોટિના સાગ માટે જાણીતો છે. વસ્તી લગભગ પૂર્ણતઃ આદિવાસી છે, જેમાં મુખ્યત્વે ભીલ અને કુંકણા ઉપરાંત વારલી, ગામીત, માવચી, ઢોડિયા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જે નહિવત્ બિન-આદિવાસી વસ્તી છે તે મોટા ભાગે નાના વેપારીઓ કે ધંધાદારીઓ (જેવા કે મિકેનિકલ, વાહન રિપેર કરનારા, ટાયર વિ. અંગે), વ્યાવસાયિકો (જેવા કે ડોક્ટરો, વકીલો વિ.), ધર્મસંપ્રદાયોના ઉપદેશકો – આચાર્યો વગેરે, અને ખાસ તો સરકારી-અર્ધસરકારી કર્મચારીઓ છે, તેથી જે ૩૦% જમીન ખેતી નીચે છે તે પૂર્ણતઃ સ્થાનિક આદિવાસીઓના જ તાબા હેઠળ છે (જે વિશેષ કહેવાય !) વિસ્તારની ૬૦% જમીન જંગલ હેઠળ છે, જ્યારે ૧૦% રહેઠાણ અને અન્ય કાર્યો હેઠળ છે. પાંખી આબાદી ધરાવતા આ જિલ્લામાં માત્ર ૩૧૧ ગામોનો એક જ તાલુકો છે; તેમાંય મુખ્ય મથક આહવા મળીને કુલ ત્રણ જ નાનું શહેર (town) ગણાવી શકાય તેવાં છે.

મોટા ભાગની આબાદીનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે. પૂર્વકાળમાં સ્થળાંતરિત પદ્ધતિની ખેતી (shifting cultivation)ની પ્રથા મોટા પ્રમાણમાં હતી, જેને બ્રિટિશ શાસનકાળથી લઈ ધીરે ધીરે અંકુશમાં લાવીને સ્થિર પદ્ધતિની ખેતીને વધુ ને વધુ પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું છે, જેથી જંગલને તોડવા, બાળવા તથા નુકસાન પમાડવા પર અંકુશ લાવી શકાય. આજની ઘડીએ, ૭૦% કરતાં પણ વધુ લોકો આમ તો ખેતી અથવા ખેતમજૂરીને મુખ્ય વ્યવસાય ગણાવે છે. છતાં, ચોમાસા બાદ કમ સે કમ ૩૦% લોકો ખેત અથવા કારખાનામાં મજૂરી અર્થે દક્ષિણ ગુજરાત, સુરત કે ખાનદેશના સુગર બેલ્ટ્સમાં ઊપડી જતાં હોય છે, જે વર્ષનો બાકી હિસ્સો ત્યાં જ ગાળતા હોય છે. તે ઉપરાંત માછલી મારવી, ગાય / ભેંસ કે બકરાં ચરાવવાં, જંગલમાંથી અન્નપદાર્થ (કંદમૂળ-ફળ) ભેગાં કરવાં અને જંગલની ગૌણ પેદાશો ભેગી કરીને વેચવી એ અન્ય

પૂરક વ્યવસાયો દેખાઈ આવે છે.

એનું કારણ આ વિસ્તારમાં લગભગ અત્યારસુધી સિંચાઈનો પૂર્ણ અભાવ એ છે. જિલ્લામાં ચાર મુખ્ય નદીઓ છે – પૂર્ણા, અંબિકા, ગિરા અને ખાપરી અને અન્ય કેટલાંક વહેણાં પણ છે. પરંતુ વર્ષાકાળમાં મોટા પ્રમાણમાં સમાચારોમાં ગાજતી આ નદીઓ વર્ષાકાળ બાદ, ખાસ કરીને શિયાળા બાદ સમાચારોથી જ નહિ, પ્રત્યક્ષ નજરથી પણ જાણે લુપ્ત થઈ જાય છે. મોટા ભાગનો વિસ્તાર ડુંગરાળ અને તે પણ મધ્યમથી ગીચ ઝાડી-જંગલથી ઢંકાયેલો હોવાને કારણે નિયમિત રૂપે ખેતી શક્ય થાય છે તે ફક્ત ડુંગરો વચ્ચેની ખીણના નદીકાંઠાના ભાગમાં અને થોડા અંશે ઊંચાઈ પરના સૂકા એવા પહાર પ્રદેશોમાં. સિંચાઈના અભાવના લીધે વર્ષમાં મોટા ભાગે ફક્ત એક જ – ખરીફનો – પાક લઈ શકાય છે. જોકે, છેલ્લાં થોડાંક વર્ષોમાં, સરકાર દ્વારા બે-એક નાના ડેમ અને કેટલાક ચેકડેમ બાંધવામાં આવતા, ઉનાળામાં કમસે કમ પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા થઈ શકી છે, અને ખૂબ થોડા વિસ્તારોમાં બીજી વારના પાકની પણ શક્યતા ઊભી થઈ છે.

આ વિસ્તારના મુખ્ય પાકોમાં, અનાજમાં પરંપરાગત રીતે નાગલી (મરાઠીમાં નાચણી, અન્ય કેટલીક ભાષામાં રાગી), વરી (ગુજરાતીમાં મોરિયો) તેમજ સાદી કઠાની ડાંગર થાય છે, અને હવે જુવાર અને મકાઈનું ચલન વધી રહ્યું છે, કઠોળમાં પરંપરાગત રીતે તુવેર, મગ, કુળીથ, અડદ હતાં, તેમાં હવે સોયાબીન પણ ઉમેરાયું છે, અને તેલીબિયાંમાં તેઓ તલ, હલકી કઠાની મગફળી તેમજ ખરસાણીનો પાક લે છે, ઉપરાંત મહુડાની ડોળીનું તેલ તો છે જ. કેટલાક નવા પાકોને – જેવા કે ફળઝાડ, તેમજ ઔષધિ વનસ્પતિની ખેતી – સરકાર તરફથી દાખલ કરવામાં આવીને તેને ઘણું પ્રોત્સાહન આપવામાં આવી રહ્યું છે, અને લોકોમાં પણ આ ખેતીમાં રસ જાગતો દેખાય છે. અને મહુડો તો હંમેશથી મહત્વનો રહ્યો જ છે – આહાર માટે (મહુડાનાં ફૂલ), પીણાં – દારૂ માટે, અને તેલ માટે.

સ્ત્રીઓ તરફ સામાન્ય રીતે સમાન ભાવ આ પ્રદેશનો રિવાજ રહ્યો છે, જેથી કેટલાંક વર્ષોથી દર સો પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ સતત ૮૮નું રહ્યું છે, જે આ જ પ્રમાણ ૭૫થી પણ નીચેનું ધરાવતા ગુજરાત રાજ્યમાં ખૂબ જ વિશેષ ગણાય. સમાજની સ્ત્રીઓ એકંદરે મક્કમ અને પગભર દેખાય છે અને કુટુંબમાં તેમના શબ્દનું વજન હોય છે. આ વાત તેમના (મૌખિક) સાહિત્યમાં પણ ઊમટેલી દેખાય છે જ્યાં મોટા ભાગના કથાનાયકો (protagonists) સ્ત્રી-ચરિત્રો છે. એમાંય એમની મુખ્ય દેવી ‘કનસરી’ કે જે અનાજની દેવી છે, તેની વારતાઓ તો સંઘર્ષ કરીને પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરતી સ્ત્રી / દેવીને બિરદાવતી વારતાઓ જ છે. જોકે આનો મતલબ એ નથી કે, કૌટુંબિક માલમતામાં સ્ત્રીને પોતીકો અધિકાર મળતો હોય, ખાસ કરીને જ્યારે એ કુટુંબ માટે બાળકો કે વારસ ન આપી શકી હોય !

ઘણા દાયકાઓથી આ વિસ્તારમાં જુદા જુદા પ્રકારના સામાજિક કાર્યની એક પ્રણાલી ચાલતી દેખાઈ આવે છે. એકદમ શરૂઆતનાં વર્ષોમાં મિશનરીઓ દ્વારા, તે પછી મોટા

સમયગાળા સુધી ગાંધીવાદી આશ્રમો દ્વારા, અને તે પછી જુદાં જુદાં સામાજિક-રાજકીય વલણો ધરાવતી સંસ્થાઓ (NGO...) દ્વારા. પરંતુ તાજેતરમાં આ વિસ્તારમાં નવેસરથી જ સાક્ષરતા તેમજ શિક્ષણ અંગે, અને સાથોસાથ જ જુદી જુદી સામાજિક ઉત્થાનની યોજનાઓ અંગે ઘણોખરો રસ જાગેલો દેખાય છે, સમાજના અંતરંગમાં જાણે આધુનિકતા માટેની અને બાહ્ય જગતની સાથોસાથ આવી જવા માટેની એક ઊર્મિ જાગી ઊઠી છે.

અહીંના વિવિધ સમાજ-સમુદાયોના આંતરિક સંબંધોને જોઈએ તો, ભીલ એ લગભગ સર્વાનુમતે અહીંના સહુથી જૂના રહેવાસી છે, જેમણે કદાચ સૌપ્રથમ વાર આ વિસ્તારમાં માનવવસ્તી ઊભી કરી છે. પહેલાંના જમાનામાં ખરેખર તો આ વિસ્તાર જુદા જુદા પ્રશાસકીય – રાજકીય વિભાગોમાં વહેંચાયેલો હતો, દરેક વિભાગને એકએક ડાંગ તરીકે ઓળખવામાં આવતું. દા.ત. ડાંગ ગાઢવી; અને દરેક પર અલગ અલગ ભીલ નાઈક(નાયક)નું પ્રભુત્વ હતું. (માટે જ અંગ્રેજોમાં આ જિલ્લાને બહુવચની નામથી ઓળખાવાય છે – ‘The Dangs.’) આ નાઈકો એકબીજા સાથે એક યા બીજી રીતે કૌટુંબિક રીતે સંકળાયેલા હતાં, જ્યારે આ વિભાગો – ડાંગો – આજુબાજુની મુખ્ય સત્તાઓ પૈકી કોઈક ને કોઈકની સાથે થોડીક રીતે – આછીપાતળી રીતે (loosely, nominally) સંકળાયેલાં રહેતાં; જોકે આ ડાંગોમાં, અંતર્ગત રીતે અથવા બહારની જે તે સત્તા દ્વારા, સીધા ‘પ્રશાસન’ જેવું કંઈ પણ હતું નહિ.

બીજી તરફ, કુંકણાઓ કે કોકણાઓ, એ પ્રમાણમાં રૂઢિચુસ્ત અને ‘સુધરેલા’ કહેવાય તેવા ખેડૂતો હતા, અને આ ગીચ જંગલોમાં સુરગાણા – નાસિક – ખાનદેશ તરફથી અથવા તેથી પણ દક્ષિણ તરફથી નીકળી આવ્યાં હતા. આની પાછળ પ્રચંડ મોટા અકાળો જેવાં પર્યાવરણીય કારણો પણ હતાં, તેમજ તે જમાનાની અધિકાધિક ડામાડોળ એવી રાજકીય પરિસ્થિતિ અને તેની અનિશ્ચિતતાના લીધે નાના, છેવાડાના ખેડૂતોને ભોગવવી પડતી હાડમારી અને ત્રાસ પણ હતાં. આ લોકો આ વિસ્તારમાં છેક ૧૪મી સદીથી લઈ ૧૮મી સદી સુધી આવીને વસતાં રહ્યાં હોય એવું દેખાઈ આવે છે. આ વિસ્તારમાં વસવા માટે તેમણે ભીલ નાઈકો / રાજાઓની પરવાનગી લેવી પડતી હતી અને તેમની ‘રૈયત’ તરીકે રહીને તેમને હળપટ્ટી તરીકે કેટલીક રકમ તેમજ અન્ય કેટલાંક નજરાણાં આપવા પડતા હતા. જોકે આ દુય્યમ ગણાતી પ્રજાએ કે રૈયતે જ આ વિસ્તારમાં કદાચ પહેલી વાર સુવ્યવસ્થિત ખેતીની પદ્ધતિ શરૂ કરી હતી, અને તેના દ્વારા આ વિસ્તારમાં પહેલેથી રહેતા ભીલ શાસકો તેમજ તેમના ભાઈબંધો અને સમુદાયના અન્ય લોકોને હંમેશની મૂંઝવતી આવેલી અન્નની સમસ્યા હલ કરી દીધી હતી. તંત્રજ્ઞાનની રીતે થોડાંક આગળ પડતા તેમજ વધુ ચોક્કસ એવી ધાર્મિક અને વિધિવિધાનાત્મક સંકલ્પનાઓ ધરાવતા હોવાથી નૈતિક સ્વરૂપે આગેવાની આ સમાજને ભાગે આવી. આ વિસ્તારના લગભગ બધા જ સમુદાયો માટેના ભગતો મોટા ભાગે કુંકણા સમુદાયના છે, જોકે થોડાંક વારલી ભગતો પણ જોવા મળે છે. આ કુંકણા ભગતો આ બધા સમુદાયો માટે અંગત – કૌટુંબિક તેમજ સામાજિક અને સામૂહિક એવાં બધાં

જ પ્રકારના વિધિવિધાનો કરાવે છે. પરંતુ જાતે, પોતાના પૂરતાં વ્યક્તિગત બંધનોની સાથે જ આ અન્ય સમુદાયની વ્યક્તિઓની સાથે બેસીને અથવા તેમના ઘરમાં કે તેમના સમૂહમાં ખાવા-પીવા અંગેનાં કેટલાંક બંધનો (taboos) પાળે છે.

બીજી તરફ, મેદાનોમાંથી આવતાં હોવાને લીધે આ કુંકણા સમુદાય મેદાની વિસ્તારોની સામાજિક-રાજકીય પ્રણાલીઓ-પદ્ધતિઓ સાથે કેટલીક હદે વધુ પરિચિત હતાં, જે પ્રણાલીઓ સાથે જંગલોમાં રહેવા ભીલ નાઈકોને મેળ સાધવો પડતો હતો. આથી, ટૂંક સમયમાં તેઓ આ નાઈકોના સચિવ-સલાહકારો તેમજ વકીલો બનીને તેમને આ બહારની તાકાતો સાથે વાટાઘાટો કરવામાં મદદરૂપ થવા લાગ્યા. આમ આ નાઈકો – રાજાઓના કારભારીઓ તેમજ દરેક ગામના ‘પાટીલ’ અને ‘કારભારી’ એ મહદ્અંશે કુંકણાઓ દેખાય છે. આમ, આ બે સમુદાયો વચ્ચેની નાતો એ મોટા ભાગે સત્તા અને સામાજિક મહત્ત્વ અંગેની એક લાંબાગાળાની વાટાઘાટ છે; અને બંને સમુદાયો વચ્ચે સામાજિક મહત્ત્વ અંગેનાં તાણ અને સંતુલન એ અહીંના સામાજિક જીવનનું એક મહત્ત્વનું અંગ બનીને રહે છે.

આમ છતાંય, છેલ્લી કેટલીક સદીઓના સહજીવનથી, એક જ પ્રકારના ભૌગોલિક વાતાવરણમાં તેમજ સામાજિક-રાજકીય પરિસ્થિતિઓમાં એકસાથે રહ્યાં હોવાથી, અહીં ખાસ ‘ડાંગની’ એવી એક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ ઊભરી આવી છે, જેમાં સમુદાયવિશેષની ભિન્નતાઓ કમસે કમ જાહેર જનજીવનમાં ભાગ્યે જ દેખાઈ આવે છે. ખેતીની પદ્ધતિઓ, તંત્રજ્ઞાન, પાકની પદ્ધતિઓ, આસ્થાઓ અને માન્યતાઓ, ધર્મ અને પવિત્રતા અંગેની કલ્પનાઓ, પહેરવેશ અને રહેણીકરણી, આહાર અને તે બનાવવાની રીતો, ઘર અને ગામની રચના, ખેતમાં કામ કરવાના તેમજ મજૂરિયા તરીકે સ્થળાંતર કરવાના રિવાજો, દેવદેવતાઓ, વિધિવિધાનો, રમૂજ અને મનોરંજનની કલ્પનાઓ, બધું જ આ બધા સમુદાયોમાં લગભગ એકસમાન જોવા મળે છે. (જોકે, રિવાજબંધનો કે ‘taboos’ની બાબતમાં આ વાત થોડીક જુદી પડે છે, કેમ કે કમ સે કમ પરંપરાગત રીતે ભીલો આહારમાં કેટલાંક એવાં માંસ આરોગે છે, જે કુંકણાઓ અને વારલીઓમાં સદંતર વર્જિત ગણાય છે, અને તેથી જ એક નૈતિક ઉચ્ચ-નીચતાનો ભાવ દેખાઈ આવે છે.) પોતપોતાનો અલગ ઇતિહાસ ધરાવતા હોઈને પણ, આજે ડાંગના આ બધા સમુદાયોએ પોતાના એવા ખાસ રીતરિવાજો – કૌટુંબિક તેમજ સામાજિક અને સામૂહિક ઉજવણી-ભજવણીની પરંપરા ધરાવતા આખા વર્ષના તહેવારોની શ્રેણી ઉપસાવી છે. આ તહેવારોની ઉજવણી સાથે જ અટૂટ રીતે સંકળાયેલું રહે છે તેમનું મૌખિક સાહિત્ય. આ ‘સાહિત્ય’ની ‘ભજવણી’ ભલે જે તે વિધિ કે રિવાજના ભાગ રૂપે થતી હોય, તો પણ તે સમાજ માટે મનોરંજન પણ પૂરું પાડતું હોય છે, અને તે સાથે જ સમાજની સામૂહિક સંવેદનશીલતાનો ખાસ આવિષ્કાર રૂપ હોય છે.

વિધિવિધાનો અને તે સાથે સંકળાયેલા સાહિત્યની શ્રેણી :

અહીંના લોકોનાં વિધિવિધાનોના સામાન્યતઃ ત્રણ પ્રકાર કહી શકાય.

૧. જીવનચક્ર સાથે સંબંધિત વિધિઓ : જેમને અહીં જરણ, પરણ અને મરણની વિધિ તરીકે ઓળખાવાય છે.

જન્મ – જન્મેલ બાળકના લિંગને લીધે આ વિધિઓમાં અહીં કોઈ ભેદભાવ થતો નથી – આની સાથે સંબંધિત ‘પાંચોરા’ની વિધિ અને તેમાં કહેવાતી કથાઓ.

લગ્ન – અથવા ‘પેણ’ – આ વિધિ પાંચ ‘સવાસિનો’ કે સુહાગનોની હાજરીમાં અને તેમના હાથે કરાય છે. તેની સાથે ‘માદળ’ નૃત્ય-ગાન થાય છે.

મૃત્યુ – જેમાં દુઃખ અને શોકની પણ એક રીતે ઉજવણી કરાય છે. – મૃતદેહને સામે રાખીને આખી રાત ગીત-વાર્તા કહેવામાં આવે છે.

૨. સામાજિક વિધિઓ :

પીઠી – શ્રાદ્ધ જેવો મૃતપૂર્વજોને અંજલિ આપવાની વિધિ – આમાં ‘ઢાક’ વાદ્ય સાથે ખંડેરાવ-બહેરામનાં ગીતો ગાવામાં આવે છે.

હોળી – ખૂબ મહત્ત્વનો તહેવાર, જે સામાજિક સંબંધો તેમજ આર્થિક વ્યવહારો ગોઠવવા માટેનાં મુદ્દર્ત ગણાય છે. – આની સાથે જ ઐતિહાસિક રીતે જોડાયેલો ‘ડાંગ દરબાર’ જાણીતો છે.

૩. ખેતી અને ઋતુચક્ર સાથે સંબંધિત વિધિઓ :

અખાત્રીજ – આ સાથે ખેતીની સીઝનનો પ્રારંભ થાય છે. જેમાં અનાજ (બીજ)ની તેમજ ધરતીની પૂજા કરાય છે અને હળ અને બળદોને પણ માન આપવામાં આવે છે.

તેરા – નવાં લીલવાંનો – શાકભાજીનો ઉપયોગ શરૂ કરવાની વિધિ.

પંચવી – એટલે કે નાગપાંચમ – કે જે તાંત્રિક મહત્ત્વ ધરાવતા ભીંતચિત્રો બનાવવા સાથે ઊજવાય છે. આની સાથે જ ભગતો પોતાની તમામ મંત્રવિદ્યાનું આવાહન કરી તેને ફરી એક વાર સ્મરણ કરી લેવાની વિધિ કરતા હોય છે.

ગાહા – પાક તૈયાર થયા પછી કાપણી પૂર્વે, તે અનાજ વાપરવા માટે છોડરૂપી દેવ પાસે રીતસરની ‘ગાહા’ લેવામાં એટલે કે પરવાનગી માંગવામાં આવે છે, જે મળ્યા પછી જ કાપણી શરૂ કરાય.

કનસરીની પૂજા અને કથા – આ વિધિ ખળામાં અનાજ છૂટું પાડવાની શરૂઆત કરતાં પહેલાં, અનાજના છોડના રૂપમાં અન્નદેવીની પૂજાની વિધિ છે, જે દરેક ઘરમાં ફરજિયાતપણે કરવી પડે છે, તેથી કાપણી અને ‘મળણી’ની આખી સીઝન દરમ્યાન આખા વિસ્તારમાં ચાલતી રહે છે.

ડુંગરદેવ માવલી – આ ખૂબ જ મોટો સામૂહિક તહેવાર હોઈ, જુદા જુદા પવિત્ર ડુંગર પર (ડુંગરદેવનાં સ્થાનો પર) હજારોની સંખ્યામાં આ ઉજવણી માટે લોકો ભેગા થાય છે. અન્ય રાજ્યોમાંથી પણ ખાસ કરીને ભીલ સમુદાય મોટા પ્રમાણમાં આમાં સામેલ થાય છે, અને તેમાં જે મંત્રો-ગીતો ગવાય છે તેનો ઇતિહાસ સાથે કોઈ સંબંધ હોવાની ઝાઝી શક્યતા મને લાગે છે, જે એક શોધનો વિષય છે.

મૌખિક સાહિત્ય કે ‘વાઙ્મય’ની શ્રેણી :

આ સાહિત્ય મોટા ભાગે કોઈક ને કોઈક વિધિ અથવા તહેવારની ઉજવણી સાથે જોડાયેલું છે.

ધાર્મિક કથાઓ – કનસરીની, માવલીની.

જીવનચક્ર સાથે સંલગ્ન કથાઓ – સતીમાતાની, સાલવાં અને માનસિંગની.

સામાન્ય રંજન માટેની કથાઓ – રામકથા, પાંડવકથાઓ, અન્ય સામાજિક વાર્તાઓ.

પીઠીના પૂજન વખતે – ‘ઢાક’ પરનાં કથાગીતો.

વરસાદને બોલાવતાં – રીઝવતાં ગીતો – ‘ડેરા’ પર ગવાતાં ગીતો.

લગ્નગીતો – લગ્નના વિવિધ વિધિપ્રસંગોએ ગવાતાં ગીતો, તેમજ અન્ય સહજભાવે ગવાતાં ગીતો.

ડુંગરદેવની ઉજવણી વખતે પુરુષો દ્વારા ગવાતાં ગીતો.

કહેવતો, ઊખાણાં, કોયડા વગેરે

બાળવાર્તાઓ અને બાળકોને કહેવા માટે ઘડાયેલી; સાદું રૂપ ધારણ કરીને આવેલી મોટાંની વાર્તાઓ. (દા.ત. કનસરીની કથા બાળવાર્તા રૂપે પણ રજૂ થાય છે.)

આ સિવાય ‘તમાશા’, ‘સોહોંગ’ અને ‘લાવણી’ એ ભજવણીરૂપ ગાયનના પ્રકાર ખૂબ પ્રચલિત છે, તેમાં જે તે ભજવણીપ્રકારનું વિશિષ્ટ સાહિત્ય જોડાયેલું છે, જે માત્ર અને માત્ર સામૂહિક મનોરંજન માટે હોય છે.

રામકથા ગાયનની પરંપરા :

ઉપર જોયું તેમ ડાંગી લોકોમાં રામકથા એ કોઈ વિશિષ્ટ વિધિ કે ઉજવણી સાથે સંદર્ભ ધરાવતી નથી, કે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રસંગે આ કથા કહેવાનું ફરજિયાત પણ નથી. એ માત્ર સામાન્યતઃ ધાર્મિક અથવા પવિત્રતાની ભાવના ધરાવતી એક સામૂહિક મનોરંજનની કથા છે. આ વાત પરથી જ એ દેખાઈ આવે છે, કે આ લોકોએ આ કથા તેના સામાન્ય સ્વરૂપે ઇહિાસના કોઈ તબક્કે બહારના લોકો પાસેથી શીખી લીધી હોય. મારું તો એવું પણ માનવું છે કે, કદાચ જે સમુદાયો પાછળથી અહીં આવીને વસતા ગયા, તેમની સાથે આ કથા બહારના મુલકમાંથી અહીં આવી પહોંચી હોય. જોકે, આજની ઘડીએ આ રામકથા ડાંગની પોતીકી સંસ્કૃતિનો અવિભાજ્ય ભાગ થઈ ચૂકી છે, અને રામ તેમજ તેની કથા સાથે પોતાની જાતને, પોતાના સમુદાયને અને પોતાના પ્રદેશને સાંકળવામાં અહીંની પ્રજા ધન્યતા અનુભવે છે. સ્થાનિક લોકમાનસમાં રામકથા સાથે, ખાસ કરીને તેમના વનવાસના સમય સાથે જોડાયેલાં કેટલાંયે સ્થળો ડાંગ અને તેની આસપાસના થોડાક વિસ્તારના નકશા પર જોઈ શકાય છે; અને છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોના રાજકીય માહોલના પ્રભાવમાં આ વિશ્વાસી વધુ પ્રબળ અને પ્રત્યક્ષ થતા જાય છે.

પરંતુ, ખાસ ડાંગની એવી જે રામકથાકથનની પરંપરા છે, જે એક જમાનામાં ઘણી લોકપ્રિય રહી હશે અને જે સાંભળવા ઘણાં બધાં લોકો ભેગાં થતાં હશે, તે આજે

એક ખૂબ જ ઝડપથી વીસરાતી જતી, લુપ્ત થતી જતી પરંપરા બની ચૂકી છે. એક તરફ આધુનિકતાના પ્રભાવ હેઠળ સમાજની નવી પેઢીઓને આ જૂની પેઢીઓએ સાચવેલી - ચલાવેલી પરંપરા જુનવાણી અને કાળબાહ્ય લાગવા માંડી છે; અને બીજી તરફ રામકથાનાં જ વધુ 'સુઘડ' અને વધુ 'ધાર્મિક' અને 'ભક્તિમય' સંસ્કરણો જે જુદા જુદા સ્વામી-બાપુ-મહારાજો દ્વારા ખૂબ પ્રચલિત કરાયાં છે, તેમનો આદિવાસી પ્રજા પર પ્રભાવ ઝડપથી વધતો જાય છે, અને તેમ તેમ જોતજોતામાં જ અને ખૂબ જ ક્લેશકારક રીતે રામકથાનું આ તેમનું પોતાનું સંસ્કરણ હાંસિયામાં ધકેલાતું જ નહિ, સદંતર ફેંકી જ દેવાઈ રહ્યું છે. અને આ આખી પ્રવૃત્તિને આજના રાજકીય - સામાજિક રંગોએ વધુ ને વધુ બળ પૂરું પાડ્યું છે.

આ દસ્તાવેજકરણ હાથ ધરતી વખતે શરૂઆતમાં તો અમને માત્ર એક જ ભગતની માહિતી હતી જે આ કથા રજૂ કરતા હતા. દસ્તાવેજકરણના દોર દરમિયાન અમને વધુ ફક્ત ત્રણ અંગે જાણકારી મળી, તેમાંથીયે એક તો પહેલાંના એ ભગતના જ શિષ્ય હતા. આ વિસ્તારમાં જુદાં જુદાં કથાકથન-ગાયનની એક અતિશય સુંદર અને વિસ્તૃત એવી પરંપરા રહી છે, અને અન્ય કોઈ પણ ધાર્મિક મહત્ત્વ ધરાવતી કથાની જેમ જ રામકથા પણ માત્ર પુરોહિત - ભગત દ્વારા જ રજૂ કરાય છે, જેની સાથે એક જોડીદાર - હોંકારો પણ હોય છે.

કથાગાયકે ગાયેલી / કહેલી પ્રત્યેક પંક્તિનો છેલ્લો શબ્દ / શબ્દસમુચ્ચય હોંકારા દ્વારા ઝીલવામાં આવે છે એટલે કે તે એને ફરીથી બોલે છે, અને આવી થોડીક પંક્તિઓ બાદ એ બંને જણ સાથે કેટલીક પંક્તિઓ ગાય છે જે ધ્રુવપદ કે જીજીજી જેવા (refrain)થી પૂરી થાય છે. આ કથા ડાંગના ખાસ એવા 'થાળી' વાદ્ય પર ગાવામાં આવે છે. 'થાળી' એ તાલવાદ્ય નહિ, પણ થાળીને લઈને બનાવેલું એક સુષિરવાદ્ય કે તંતુવાદ્ય ગણાવી શકાય. (આમાં હવા ફૂંકાતી તો નથી, પણ સળીના પોલાણમાં હવાનું કંપન પેદા થાય છે અને પછી તારની જેમ સળીમાંથી આગળ એનું વહન થાય છે.) આમાં, રોટલાનો લોટ બાંધવા માટે વપરાતી રોજિંદી ઊંડી થાળી (કે 'પરાત') જે શક્યતર કાંસાની કે પછી પિત્તળની હોય, તેના અંદરના પૃષ્ઠભાગે મધ્યમાં થોડાંક કોતીના મીણની (કોતી એટલે જમીનમાં ઘર કરતી, ભરાયેલાં પાણી કે કીચડ પર ભમરાતી નાની કદની મધમાખી) મદદથી ભાંગસર નામના છોડની સૂકાયેલી સળી ઊભી કરવામાં આવે છે. આ સળી સળંગ પેરાઈ અને અંદરથી પોલી હોય છે, જેના લીધે તે પોતે કંપન ઊભું કરી શકે છે. આ સળી ચોંટાડેલી થાળી ભગત પોતાના ખોળામાં એ રીતે લઈ બેસે છે જેથી થાળીની નીચે પણ પોલાણ સર્જાય. પછી તે ઉપર ચોંટાડેલી સળીને પોતાના હાથના અંગૂઠા અને પહેલી બે આંગળીઓની વચ્ચે પકડીને બંને હાથની આંગળીઓ વારાફરતી ઉપરથી નીચે સુધી ઘસીને લાવે છે. આથી સળીના પોલાણમાં કંપન ઊભું થઈ, તે કાંસાની થાળીમાં પહોંચી તેના દ્વારા એક અત્યંત ઊંડો અને ભરાવદાર મધુર નાદ ઉત્પન્ન થાય છે, છેક કોઈ 'બો' દ્વારા વગાડાતા તંતુવાદ્ય જેવો (વાયોલિન કે 'બીન'ની

યાદ અપાવતો.) આ વાદ્યમાં વિભિન્ન સુર જોકે પેદા થઈ શકતો નથી, માત્ર થાળીના પૃષ્ઠભાગ પર સળી ચોંટાડવાની જગ્યા બદલીને ગાયક તે પોતાના સુર સાથે મેળવી લઈ શકે છે. પરંતુ આ એકસુરી નાદ જે પેદા થાય છે તે નિશ્ચિતપણે શ્રોતાઓને જકડી રાખવા, સંમોહિત કરવા સક્ષમ હોય છે, અને તે દ્વારા ભગત પણ પોતાના ચિત્તને એકાગ્ર કરી, પોતાના અંતર્મનમાં રહેલા સુષુપ્ત કથાસ્વરૂપને આવાહન કરીને, જગાડીને તેનો ઉત્સ્ફૂર્તપણે આવિષ્કાર કરતો જાય છે. હોંકારાની પેલી છેલ્લા શબ્દો ઝીલીને દોહરાવવાની પદ્ધતિ પણ કદાચ એટલા માટે હોઈ શકે જેથી કથાગાયકને પહેલાં કહેલી વાત સાથે આગળની કડી સાંકળવામાં મદદ મળે, અને શ્રોતાઓ માટે વચ્ચે 'બ્રેક' થયા જેવું ન લાગે. હોંકારાના બંને હાથની એક સતત થતી રહેતી હાલચાલ (movement) પણ જાણે પોતાની અંદરના સુષુપ્ત કથનને જાગ્રત કરી બહાર લાવવાની ગાયકની મથામણનો જ શારીરિક આવિષ્કાર છે.

સૌ પહેલાં, ભગત દેવતાઓને આવાહન કરે છે - નિર્સર્ગ દેવતાઓને, પ્રાણી જગતના દેવતાઓને અને પુરાણકથાઓના દેવતાઓને; અને તે પછી મુખ્ય કથન તરફ વળે છે. એ જાણે પોતાની અંદર છુપાઈને રહેલા કથનને ફફોળીને આગળની પંક્તિઓ ખેંચીને બહાર કાઢતો હોય, તેમ એક પછી એક પંક્તિઓ ઉત્સ્ફૂર્તપણે ગાતો - સંભળાવતો જાય છે. હાં, કથાનું બાહ્ય કથાનક સામાન્યતઃ નિશ્ચિત હોય છે, અને કથાગાયકોના જે તે 'ઘરાણા' કે 'ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા'માં તો ચોક્કસપણે જે તે કથાસ્વરૂપ નિશ્ચિત થયેલું હોય છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષ જે તે વખતનું કથન - તે તે વખતના શબ્દો, પંક્તિઓ અને વર્ણન-વિસ્તાર - જે તે ભજવણીમાં જ આવિષ્કૃત થતું, ઉત્સ્ફૂર્ત હોય છે. જે તે ભજવણીનો સમયગાળો તેમજ તેનો સૌંદર્યાવિષ્કાર પણ તેના લીધે જ જુદો જુદો, નવીન હોઈ શકે છે. આ અર્થમાં જોઈએ તો, આ આજે પણ જીવંત એવી એ જ મૂળ રામકથાની સૂતગાથાપરંપરા છે.

S

કથાસ્વરૂપ :

આપણી પાસે બે અલગ અલગ કથાગાયક-જોડીઓ પાસેથી મળેલી રામકથાની બે જુદી જુદી આવૃત્તિઓ છે. માટે બેઉ સંસ્કરણોના એકબીજાને સમાન એવા તેમજ એકબીજાથી ભિન્ન એવા મુખ્ય મુદ્દાઓ જોઈ લઈએ.

અમારા પહેલેથી પરિચિત એવા ભગત શ્રી ભીલ્યાભાઈ ચૌધરીને પેરાવિસીસનો એટક આવવાને લીધે, તેમના જ શિષ્ય શ્રી રામુભાઈ પવારે ગુરુની જગ્યાએ સૌપ્રથમ વાર જ અમારી સામે રામકથાનું પોતે ગાયન કર્યું; અને પૂરા સમર્પિત ભાવે, પીડા વેદીને પણ હૃદયપૂર્વક આપેલી આ ભજવણીમાં તેમના વેવાઈ શ્રી બંડ્યાભાઈ ગાંગુરેએ સક્રિય જોડીદાર બનીને તેમનો બરાબરીથી સાથ નિભાવ્યો. બીજી તરફ અમને પાછળથી જેમની જાણકારી મળી એવા અતિશય વયોવૃદ્ધ (અને હવે સ્વર્ગીય) શ્રી ગુલબુભાઈ ચૌધરીએ, જોડીદાર તરીકે તે સમય પૂરતાં (હવે સ્વ.) શ્રી બધ્યાભાઈ ચૌધરીને લઈને, કંઈક

શંકાશીલ મને અને કંઈક ઉતાવળમાં, પણ અત્યંત મૌલિક એવું એક સંસ્કરણ અમારી સામે રજૂ કર્યું.

રામુભાઈનું કથન શરૂ થાય છે તે જુદા જુદા દેવદેવતાઓના આવાહન અને તેમના ‘માન’થી, અને પછી સીધું પહોંચે છે રામકથામાંના રાવણ પર; જ્યારે વડીલ ગુલબુભાઈ કથન શરૂ કરે છે થાળીવાદના આવિષ્કારથી, અને પછી કેવી રીતે ખુદ ભગવાન (હિંદીમાં બોલતા સંન્યાસીના રૂપે) કુનબી-કુંકણાને આ થાળીવાદ વગાડવાની શીખ આપે છે, તેથી. પછી આગળ રામકથા શરૂ થાય છે તે પણ રાવણના પૂર્વજોના ઉલ્લેખ સાથે અને આગળ ચાલે છે રાવણ અને તેના ભાઈ-બહેનોના જનમ પર. આ બંને સંસ્કરણોમાં રાવણ તેના ભાઈ-બહેનોમાં સૌથી નાનો છે, અને સહુનો તરછોડાયેલો – ધિક્કારેલો એક અપંગ બાળક છે.

રામુભાઈ આગળ જઈ, રાવણનાં છ ભાઈઓ અને તેમની પત્નીઓ કેવી રીતે જંગલનું ઘાસ કાપીને, તેને નજીકના શહેરમાં વેચીને માંડ ગુજારો કરે છે તેની વાત કરે છે. પછી એક દિવસ, સહુથી મોટો ભાઈ આ સહુથી નાના, હાથ-પગ વગરના છોકરાને કહી દે છે કે હવે તેઓ તેને પડવે પડવે ખવડાવી શકતા નથી, અને એ એને જ શરણે જાય જેણે આવો જનમારો આપ્યો ! હવે ભગવાનને ભેટવા સિવાય બીજો ગુજારો નથી !

માટે આ કૂંડી – પાંગળો બાળક ગમે તેમ ગરબડીને – આળોટીને ભગવાન કે મહાદેવના ઘરે પહોંચે છે, ત્યાં તેમના પિંડની આરાધના કરી તેમની પ્રાર્થના કરે છે કે તેઓ તેને સામાન્ય અને સ્વસ્થ શરીર આપે જેથી તે પોતે મહેનત કરીને પોતાનો ગુજારો કરી શકે. પરંતુ ત્યાં પણ તેને રાહ જોવડાવવામાં આવતાં, રામુભાઈના સંસ્કરણમાં, તે હતાશ થઈને ઉદ્દેગથી ભગવાનની ચેતવણીને અવગણીને એવા નિષિદ્ધ ઓરડામાં ઘૂસી જાય છે જ્યાં મરણ તેની રાહ જોઈને ઊભું છે !

ખરેખર તો એ ઓરડામાં અમૃતનું કુંડ છે, તેમાં તે પડે છે, અમૃતનાં થોડાંક ટીપાં પી જાય છે, જેથી તેને પગ, વીસ હાથ અને વધારાનાં નવ માથાં ફૂટી નીકળી, તે રાવણ બની જાય છે. ગુલબુભાઈના સંસ્કરણમાં એ માત્ર ભૂલથી આવા અમૃતકુંડમાં પડી જાય છે, અને બહાર નીકળતાં, રાવણ બનવાની સાથોસાથ, છાતીમાં એક અમૃતની કુંડી ભરી લાવે છે. હવે, આવા વિચિત્ર રાક્ષસી દેખાવ સામે આકોશ કરતાં, તેને વધુમાં સોનાની લંકાની ગાદી / રાજ મળી જાય છે. તેમજ આવા રૂપ સાથે કોણ પરણશેની ચિંતામાં જ તે મહાદેવના ઘરમાં પાણી ભરી લાવતી પારવતીને જોઈને તેની માંગણી કરે છે, અને તેને મેળવે પણ છે.

પાર્વતીને લઈને લંકા જવા નીકળતાં, રસ્તામાં કૃષ્ણ ભીલના સ્વાંગમાં તેને રોકે છે અને કહે છે કે મહાદેવે તેને છેતર્યો છે, ટોપલી ભરીને માછલી અને કરચલાંના બદલામાં તેણે એક ‘પડે દોબડ’ (પડી રહેતી ભેંસ) તેને આપી છે. આગળ તે રાવણને પણ ચડાવે છે કે તને પણ તેણે આવી જ રીતે છેતર્યો હોવો જોઈએ, એમ ને એમ ખરેખર પાર્વતી એ થોડો જ આપવાનો હતો ! માટે, રાવણ પાછો ફરે છે અને પહેલાં

મળેલી સાચી પાર્વતીના બદલામાં હવે મહાદેવે દેડકીમાંથી બનાવી કાઢેલી પ્રતિપાર્વતીને સાથે લાવે છે – મૂળ રામાયણની ‘મંદોદરી’ અહીં ‘મંડળધાર કન્યા’ બનીને આવે છે. રાવણ સાથે નીકળવાના પૂર્વે જ તે મહાદેવ સાથે થયેલી નજરાનજર માત્રથી ગર્ભ ધારણ કરી લે છે. (આ વાત ભાષાકીય રીતે જરાક અવળી છે, અહીં વાપરેલો શબ્દ છે ‘સોવ નિજરા’ અને ‘નિજર’ જ્યારે ‘નજર’ તરીકે લેવાય છે, ત્યારે જ આ શબ્દ ‘સહનિદ્રા’ની પણ ખૂબ નજીકનો છે.)

બીજી તરફ, આ કૃષ્ણની જ વાત સાંભળીને, રામુભાઈના સંસ્કરણમાં, રાવણ લંકાની ગાદીના બદલામાં, મૃત્યુ પર વિજય પામવા માટે ‘મરણમૂર્તિની ગાદી’ માંગે છે, અને પાછળથી પોતે જ પોતાનું મરણ માંગી લીધાની ભૂલ ધ્યાનમાં આવ્યા છતાં, હવે તેને લંકાની ગાદી ઉપરાંત આ ‘મરણમૂર્તિની ગાદી’ મળે છે. વડીલ ગુલબુભાઈની કથામાં, તે અહીં ‘મુક્તિની ગાદી’ માંગે છે, અને તે માન્ય થઈ તેને કહેવામાં આવે છે તે માટે તેને રામના હાથે મૃત્યુ આવશે. હવે તેને છેતરાયાં હોવાનો ખ્યાલ આવે છે, પણ બહુ મોડું થઈ ચૂક્યું છે.

ફરી એક વાર લંકાનો માર્ગ આક્રમતા, રસ્તામાં રાવણ સૂઈ જાય છે, અને મંડળધારિણીને બાજુના તળાવના દેડકાંઓને જોઈ પોતાનું મૂળ રૂપ યાદ આવતાં તે તળાવમાં નહાવા ઊતરી પડે છે. જાગીને મંડળધારિણીને ન જોતાં રાવણ ગુસ્સાથી પ્રચંડ ત્રાડ પાડે છે, અને તેનાથી ભયભીત – કંપિત થઈને મંડળધારિણીનો પાણીમાં જ ગર્ભપાત થાય છે. રામુભાઈના સંસ્કરણમાં આ ગર્ભ પાણીમાં વહેતો થાય છે, અને એક વાંઝિયા માળીના વાંઝિયા બાગમાં પહોંચે છે. ગુલબુભાઈના સંસ્કરણમાં એ ગર્ભ એક ‘સંદૂક’માં મૂકીને એ સંદૂક પાણીમાં વહેવડાવાય છે. ગર્ભ બાગમાં પહોંચતાંની સાથે જ વાંઝિયો બાગ ફળફૂલોથી ખીલી ઊઠે છે, અને તે જોતાં દંગ થયેલો માળી, હવે પૂરું બાળક જે મળી આવે છે તેને પોતાને ઘેર લઈ જાય છે. પણ પછી તે નગરનો રાજા – ‘રાજા જનકી’ – આવીને એ બાળકીને પોતે લઈ લે છે. તેને પોતાની રાણી પાસે લઈ જાય છે અને ‘સીતા’ નામ આપે છે. જ્યારે, રામુભાઈની કથામાં, બાળકીને તે બાગનો માલિક – માળી રાજા અથવા જંબુ માળી – પોતે જ સ્વીકાર કરી પોતાની પત્ની પાસે લઈ જાય છે. તે પહેલાં, આ માળી અને તેની પત્નીનો રમૂજભર્યો પ્રસંગ પણ રામુભાઈ ખૂબ રસ લઈને લાંબો ચલાવે છે. બાળકીને ઘેર લાવ્યા પછી આ બંને જણ તેને ઉછેરીને સાત વર્ષની કિશોરી બનાવે છે. હવે આ કિશોરી સીતા અખાતીજના મહિનામાં ‘ગવુર ઘાલે’, એટલે કે ગૌરીના વ્રતની ટોપલી રાખે છે, અને પાંચમા દિવસે ‘ગવરાઈ’ (ગૌરાઈ – ગૌરીમાતા)ને ‘બોળવુલા’ એટલે કે વિસર્જન કરવા માટે તેની સાત બહેનપણીઓ સાથે નદીએ જાય છે. ત્યાં તેઓ રમે છે, ગાય છે અને ‘ટિપુર’ લઈ નાચે છે. એ જ વખતે ત્યાં એ જ વિધિ પૂરી કરવા માટે રાજા જનકીના રાજની ત્રણસો ને સાંઠ છોકરીઓ પણ આવેલી હોય છે, અને એ પણ નજીકમાં જ એ જ રીતે રમતી-ગાતી-નાચતી હોય છે. નાચવા-નાચવામાં જ સીતાના હાથનો ‘ટિપુર’ બીજા જૂથની એક છોકરીના માથે

વાગી જાય છે, એમાંથી ઝઘડો ઊભો થાય છે, અને જોતજોતામાં છોકરીઓનાં એ જૂથોમાં લડાઈ શરૂ થઈ જાય છે. એમાં સીતા એકલી સામા પક્ષની ત્રણસો ને સાંઠ છોકરીઓને ઝૂડી નાંખે છે. હવે એ છોકરીઓ પાછી ફરીને નગરમાં જઈ રાજાને તકરાર કરે છે, માટે રાજા જનકી એની સેના લઈને જંબુ માળી સાથે લડવા આવી જાય છે. અહીં જંબુ માળીને તો યુદ્ધની વિદ્યાની કોઈ આવડત નથી. તેથી તે જનકીને શરણે જાય છે, અને તેની માંગણી તેમજ ધાકધમકીને લીધે સીતા તેને સોંપી દે છે. હવે સીતા રાજા જનકી અને તેની રાણીની દીકરી તરીકે મોટી થવા લાગે છે.

હવે, રામુભાઈના સંસ્કરણમાં, જનકીના ઘરે એક દિવસ તેનો સાળો રાજા દશરથ મળવા આવે છે, અને તેઓ જ્યારે જમવા બેઠા હોય છે ત્યારે કિશોરવયની સીતા માત્ર રમવા માટે દશરથનું પ્રચંડ મોટું ધનુષ અને તેનો ખાસ 'સળોક્યા' બાણ લઈ જાય છે. જમ્યા પછી દશરથ 'ઈડા' એટલે કે પાન હવે ખાવાનો જ હોય છે ત્યારે એ સીતાને પેલા મહાકાય ધનુષનો ઘોડો બનાવીને તેને બાણ વડે હાંકતી જુએ છે. તરત એ હાથનું પાન - બીડું (ઈડા) નીચે મૂકીને તેની સાથેની એક ખૂબ અઘરી શરત જે જીતી શકે એવા જ માણસ સાથે આ છોકરીને પરણાવવાનું જનકીને કહે છે.

એક દિવસ રાવણ દશરથને 'રાજ' કઈ રીતે કાયદાથી અને ન્યાયથી ચલાવવું અને કઈ રીતે જુદા જુદા વર્ગના લોકોનો દરબારમાં સમાવેશ કરવો તે અંગે સલાહ લેવા માટે તેડાવે છે. જોકે, આ બે જણ વચ્ચેના સમીકરણમાં બન્ને સંસ્કરણોમાં ભેદ છે. ગુલબુભાઈવાળા સંસ્કરણમાં, દશરથે રાવણના રાજની સુવ્યવસ્થા જોઈ સમજીને તેની પાસે શીખવાનું છે; જ્યારે રામુભાઈના સંસ્કરણમાં રાવણ ઉદ્ભવ બની ગયો છે, દેવતાઓને ત્રાસ આપીને તેમને કેદ કરી રાખે છે અને હવે દશરથને કપટપૂર્વક એવું લાખે છે કે એક વડીલ અને અનુભવી મોટા રાજા તરીકે એણે આવીને રાવણને એનું નવું મળેલું રાજ ચલાવવા માટે કાયદા ઘડવા મદદ કરવી ! જમવાના સમયે, રાવણ કોઈક બહાનું કાઢીને દશરથને અંદરના અંધારા ઓરડામાં જમવા લઈ જાય છે, અને કપટથી એને ત્યાં જ પૂરી દે છે. કેદમાં દશરથ કેટલાય દિવસો સુધી અન્ન નકારે છે, અને હાડપિંજર જેવો બની જાય છે, છતાંય, રામ જન્મી જ ન શકે તે માટે રાવણ દશરથને એક પીંજરામાં પૂરી દે છે. રામુભાઈના સંસ્કરણમાં આ પીંજરું અંદરથી એવી ધારદાર કરવતોવાળું છે જે પીંજરું બંધ કરવાની સાથે જ દશરથના શરીરમાં આરપાર ઘૂસી જાય છે; અને તેનું મરણ થાય છે.

દશરથને પૂરેલું પીંજરું દરિયામાં ફેંકી દેવાય છે. રામુભાઈ મુજબ, આવી સલાહ ખુદ નારણદેવ જ આપે છે, જે કોઈ પણ હિસાબે દશરથને (જીવંત યા મૃત) રાવણની કેદમાંથી બહાર કાઢવા માંગે છે. ગુલબુભાઈની કથામાં, આની સાથે દેવી કનકસરી સંતાપ્ત થઈને રાવણને ધિક્કારે છે અને ધમકાવે છે કે આ બધું કરવા છતાંય, રામ તો પેદા થશે જ, અને રાવણને મારશે. પછી, દશરથની પૂર્વનિયોજિત પત્ની, સ્વર્ગના રાજા ઈન્દ્રની પુત્રી 'ગોરી લખમી' અથવા 'ગોરી લક્ષમી'ને પણ એક તરાપા પર દરિયામાં તરતી

મુકાય છે અને દરિયાને વિનંતી કરવામાં આવે છે કે એ આ બંનેનો મેળ કરાવે અને તેમને બીજા કિનારે હેમખેમ પહોંચાડે. તે મુજબ, ગોરી લખમી દશરથને બચાવી લે છે; રામુભાઈની કથામાં ભગવાન સ્વયં તેનું શરીર પાછું યોગ્ય આકારમાં સીવી કાઢે છે; જ્યારે ગુલબુભાઈની કથામાં, ગોરી લખમી તેના શરીરમાં તેની આત્મા પાછી મુકાવે છે; અને પછી તેઓ પરણે છે.

ગુલબુભાઈની વાર્તામાં, દશરથ સંતાન ઝંખે છે, પણ તેને એવું કહેવામાં આવે છે કે તેને સંતાનપ્રાપ્તિ ત્યારે જ થશે જ્યારે તે મનુષ્યવધ કરશે. રામુભાઈની કથામાં, એ દ્વારકામાં ભગવાનની સામે જઈ સંતાનની માંગણી કરે છે, ત્યારે તેને કહેવામાં આવે છે કે તેના ભાગ્યમાં સંતાનપ્રાપ્તિ ત્યારે જ છે જ્યારે એ એક જ બાણ વડે બે નર અને એક નારીની હત્યા કરે !

અહીં ડાંગી રામકથામાં વાસુદેવ અને રૂકમાઈની ઉપકથા જોડાય છે, જે દશરથનાં બહેન અને બનેલી છે. એક દિવસ 'વાસુદેવ પિતા' (આ જ રીતે તેનો ઉલ્લેખ થાય છે) શિકાર પર જાય છે અને રતિલીન એવા એક હરણયુગલમાંથી નરની હત્યા કરે છે. આ હરણયુગલ ખરેખર તો એક ઋષિ અને ઋષિપત્ની હોય છે, જેમને મનુષ્ય રૂપે સંતાનપ્રાપ્તિ સંભવ નથી અને ઋષિપત્ની ઉંમર નીકળી જતાં પહેલાં સંતાન ઝંખતી હોય છે. માટે તેઓ હરણનું રૂપ ધરી મિલન કરી રહ્યાં હોય છે, જ્યારે મિલનોત્સુક નરને દશરથ મારી નાંખે છે (આ પ્રસંગ મહાભારતના રાજા પાંડુના હાથે થયેલી મૃગહત્યાની છાયા દર્શાવે છે.) શોકાકુળ હરણી દશરથને શાપ આપે છે કે જેવો એ પેલા મારેલા હરણનું માંસ આરોગશે તેવો જ એ તેની પત્ની સાથે આંધળો થઈ જશે. આના પછી સર્વશ્રુત એવી શ્રાવણની ઉપકથા ચાલે છે, જે રૂકમાઈ-વાસુદેવનો પુત્ર છે. આ ઉપકથા ઘણી લાંબી ચાલે છે કેમ કે બન્ને કથાગાયકો શ્રાવણની પત્ની કેંગાઈના વૃદ્ધ અને આંધળાં સાસુ-સસરા પ્રત્યેના દુર્વ્યવહાર, દુષ્ટતા અને છળ-કપટનું વર્ણન રંગે ચડીને કરે છે. કેંગાઈના દુષ્ટ વર્તનનો ખ્યાલ આવતાં શ્રાવણ તેને વાગોળ બની ઊંઘી લટકવાનો શાપ આપી, માતા-પિતાને કાવડમાં બેસાડીને કાશીયાત્રાએ લઈ નીકળે છે.

અહીં આ ઉપકથા ફરીથી મુખ્ય કથા સાથે જોડાય છે, અને પ્રચલિત રામાયણની જેમ જ દશરથ શિકાર માટે રાહ જોઈ બેઠેલો હોઈ, જંગલમાં માતા-પિતા માટે પાણી ભરતા શ્રાવણને પશુ સમજીને મારી બેસે છે. અને દશરથ દ્વારા જ તેની જાણ થતાં વૃદ્ધ દંપતી પુત્રશોકથી મરણ પામતાં પહેલાં દશરથને શાપ આપે છે. ગુલબુભાઈની કથામાં, મનુષ્યહત્યા કરવાને લીધે હવે દશરથ સંતાનપ્રાપ્તિને પાત્ર થાય છે, પરંતુ દંપતીના શાપ મુજબ હવે તેની પત્ની અપત્યજન્મના બારમા દિવસે મરણ પામવાની છે. રામુભાઈના સંસ્કરણમાં પણ એક જ બાણ છોડવાને લીધે આમ બે નર અને એક નારીનું મરણ થવાથી હવે દશરથને સંતાનપ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, પરંતુ દંપતીના શાપને લીધે દશરથને પૃથ્વી પર કોઈ પણ સ્થળે શાંતિથી, આરામથી રહેવું શક્ય થવાનું નથી. ગુલબુભાઈના સંસ્કરણમાં વધારામાં, તેને રક્તપિત્ત ફૂટી નીકળશે જેને લીધે તેને કોઈ

સ્થળે આરામ કે આશરો મળવાનો નથી. (ફરી એક વાર, આ પ્રસંગ મહાભારતના અશ્વત્થામાના શાપની છાયા દર્શાવે છે. કથાગાયકો કદાચ કોઈ પ્રસંગે કોઈક પાસે સાંભળેલી અન્ય વાર્તાઓમાંથી તેમને રસ જગાવતા પ્રસંગો કે ઘટનાપ્રવાહો – motifs – આમ અન્ય સ્થળે વાપરી રહ્યાં છે.)

રામુભાઈની કથામાં, આના પછી દશરથ એ ત્રણેયનું ક્રિયાકર્મ પૂરું કરીને તેમના શ્રાદ્ધ માટે નવ પિંડો બનાવે છે. વિધિ પૂરી થતાં તેમાંથી છ પિંડ એ અન્ય સામગ્રી જોડે નદીમાં વહેવડાવે છે અને ત્રણ એક થાળીમાં મૂકી ઘેર લઈ નીકળે છે. રસ્તામાં એની થાળીમાંથી એક પિંડ એક સમડી ઝપટી લે છે અને આગળ જઈ એ પિંડ તેના પંજામાંથી છૂટી નીચે ઢાથની અંજલિ ધરી તપ કરતી અંજનાના ઢાથમાં આવી પડે છે. અંજના તેને આકાશમાંથી મળેલો ભગવાનનો પ્રસાદ સમજી ગ્રહણ કરે છે અને તેથી કૌમાર્યવ્રત ધારણ કરતી હોઈને પણ હનુમાનનો ગર્ભ ધારણ કરે છે. બાકી બચેલા પિંડ દશરથ ઘરે લઈ જાય છે. (જેને આરોગીને ગોરી લખમી પણ ગર્ભ ધારણ કરે છે, પણ તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આવતો નથી.) આ સંસ્કરણમાં, ઉપરના શ્રાવણ અને તે પછી પિંડ દ્વારા ગર્ભધારણાના સમગ્ર પ્રસંગ પછી દશરથને કેદ કરવાનો, મારી નાંખવાનો અને ફરી જીવતા થવાનો પ્રસંગ આવે છે, જેનો તાર્કિક રીતે મેળ બેસતો નથી.

હવે રામનો જન્મ થાય છે, અને મૃત્યુની આશંકાથી ભયભીત થયેલો રાવણ પાતાળના રાજા (જેનું નામ રામુભાઈના સંસ્કરણમાં શુકદેવ ભગવાન છે)ને જઈ મળે છે અને તેની પાસે તેના સૌથી મોટા પુત્રને દત્તક લેવા માંગણી કરે છે. એવું પણ કહે છે, કે એ પુત્ર આગળ જતાં બંને પ્રદેશો પર રાજ કરશે. જોકે, એ જ્યારે ખરેખર પેલા રાજકુમારને લઈ નીકળે છે ત્યારે તેને કહી દે છે કે તેને લંકાનો રાજકુમાર ત્યારે જ બનાવવામાં આવશે, જ્યારે તે બાળક રામની હત્યા કરે. પાતાળનો રાજકુમાર, રામુભાઈની કથામાં ‘નાગુદે કુંવર’, ગુલબુભાઈમાં ‘નાગીસર’, ગોરી લખમી જ્યાં બાળ રામને નવડાવે છે તે પથ્થર કે પાટલા નીચે છુપાઈ જાય છે. અહીં ગુલબુભાઈ મુજબ રામના શરીર પરથી નહાવાનું પાણી તેના મોઢામાં પ્રવેશે છે, તેથી, જ્યારે રામુભાઈ મુજબ, તે રામને અવતાર તરીકે ઓળખી લે છે અને તેનું હૃદયપરિવર્તન થઈને, તે રામની સેવા આજન્મ કરવાનું નક્કી કરે છે. તે પોતે જ એક બાળકનું રૂપ ધારણ કરી લે છે, જેને ગોરી લક્ષ્મી અને દશરથ બીજા પુત્ર તરીકે સ્વીકારી તેને લક્ષ્મણ નામ આપે છે. ગુલબુભાઈની કથામાં આ પછી, શાપ મુજબ બારમા દિવસે રાણીનું મૃત્યુ થાય છે અને થોડા સમય સુધી દશરથ બન્ને બાળકોને મુશ્કેલી ઉઠાવીને ઉછેરે છે. રામુભાઈની કથામાં, અહીં ભગવાનદેવ સ્વયં, રામના જન્મનું કારણ કઈ રીતે સફળ નીવડે તેની ચિંતાથી ગોરી લક્ષ્મીનો આત્મા કાઢી લાવવા માટે ‘કાળયવન’ને મોકલે છે. (કાળયવન હિંદુ પુરાણો અનુસાર ખરેખર કૃષ્ણના ચરિત્રમાં આવતું એક રાક્ષસ પાત્ર છે.)

પછી કાળાંતરે દશરથ એવી કોઈ ડોશીને પરણવાનું વિચારે છે જે તેના માટે અને છોકરાઓ માટે સંતાન આપે, સાફસફાઈ કરે અને અન્ય કાળજી રાખે, પરંતુ છોકરાંઓને

ત્રાસ પણ ન આપે જે કોઈ જુવાન સાવકી મા દ્વારા થવાની વધુ શક્યતા રહે. માટે શોધને અંતે તે એવી એક સો વર્ષની ખૂંધ ધરાવતી કદરૂપી ડોશી શોધી કાઢે છે. એનું નામ ગુલબુભાઈ ‘કોશલ્યા’ આપે છે, તો રામુભાઈ ‘કયકોવચલા’ આપે છે. (જે ‘કૈકેયી’ અને ‘કૌસલ્યા’નું અજબ મિશ્રણ દેખાય છે. ખરેખર તો બંનેનાં મૂળ નામ તેમના જે તે મૂળ પ્રદેશના (‘કેકય’ અને ‘કોસલ’) સૂચક, તે પ્રદેશની રાજકુમારી તરીકેનાં નામ છે) પરણવા માટેની એની શરત પૂરી કરવા એ પોતાને કોઈ સંતાન નથી એવું જુહાણું બોલે છે.

હવે આ જુહાણું સાચવવા, તે બંને છોકરાઓને સંતાડી રાખે છે અને એવું બહાનું બતાવે છે કે ઘરમાં કુટુંબના બે દેવ છે, જેમને બીજું કોઈ જમે તે પહેલાં જમાડીને સંતુષ્ટ કરવાનાં હોય છે. આમ એ બંને છુપાઈને જ મોટા થતાં રહે છે અને દશરથ જાતે થાળી લઈ જઈને તેમને જમાડતો રહે છે. કાળાંતરે, ગુલબુભાઈના સંસ્કરણમાં દશરથ પત્નીનું કદરૂપ જોઈ જોઈ ત્રાસીને ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે, અને તેથી પેલી એક સુંદર તરુણી બની જાય છે. રામુભાઈના સંસ્કરણમાં, ડોશી રાણી દુખી છે કેમ કે દશરથ તેનાથી હંમેશાં અળગો રહે છે અને અલગ જ સૂએ છે. એક દિવસ, પાણીએ જતાં, તે પોતાનો ચહેરો પાણીમાં જુએ છે ત્યારે તેને પોતાની બદસૂરતીનો ખ્યાલ આવે છે. ત્યારે એ મહાદેવની પ્રાર્થના કરીને તેનો કાયાપલટ કરાવવાની વિનંતી કરે છે, અને આમ એ રૂપસુંદર યુવતી તરીકે પાછી આવે છે.

(વધુ આવતા અંકે)

r

સાભાર ગ્રંથસ્વીકાર

વિવેચન

(૩૫૩) **રંગભૂમિ-૨૦૦૮** : ઉત્પલ ભાયાણી, ૨૦૦૮, ઇમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૩૬, રૂ. ૧૦૦/- (૩૫૪) **નંદશંકરથી ઉમાશંકર** : ધીરેન્દ્ર મહેતા, બીજી-૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૩૪૬, રૂ. ૨૫૦/- (૩૫૫) **ગ્રંથ-ગોષ્ઠિ** : બાબુ દાવલપુરા, ૨૦૧૦, વિવેક, યુનિયન બેન્ક પાછળ, વલ્લભ વિદ્યાનગર, પૃ. ૮+૧૯૧, રૂ. ૧૨૫/- (૩૫૬) **કૃતિપ્રસાદ** : દિનેશ દેસાઈ, ૨૦૧૦, બી-૧૨, નવરંગ ટાવર્સ, સોલારોડ, અમદાવાદ-૬૧, પૃ. ૧૪+૧૨૨, રૂ. ૮૫/-

હાસ્ય

(૩૫૭) **જય હો જોઈતારામ !** : વ્રજેશ વાળંદ, ૨૦૧૦, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૭૬, રૂ. ૧૦૦/- (૩૫૮) **મોર્નિંગ વોક** : ફિલિપ ક્લાર્ક, ૨૦૧૦, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૦૮, રૂ. ૧૩૫/-

જો માત્ર ઓસ્ટ્રેલિયન સ્ત્રી-લેખિકાઓને જ એકત્ર કરવામાં આવે તો શું તેમનામાં રહેલી સમાનતા, તેમના હાર્દ અને તેમની સાહિત્યિક પરંપરામાં રહેલા ભિન્ન તત્ત્વને ઓળખી કાઢવું શક્ય બને ખરું ? તેમની કોઈ વિશિષ્ટ આવડત કે નિરાળાપણાને પામી શકાય ? પરંતુ મહિલાઓને આ રીતે એકઠી કરવાનો પરિશ્રમ થોડું આશ્ચર્ય જન્માવે તેવો છે !

પ્રારંભમાં તેઓએ એટલું બધું સાહિત્યનું ખેડાણ કર્યું નહોતું. તેમના સાહિત્યિક વારસાને ખાસ મૂર્ત સ્વરૂપ અપાયું નહોતું. ખરેખર તો ત્યારે મહિલા-લેખિકાઓની ઉપેક્ષા જ કરવામાં આવતી હતી. ડેબ્રા એડીલેડે તેમની સંક્ષિપ્ત પણ માહિતીપૂર્ણ યાદીમાં ૪૫૦ જેટલી ઓસ્ટ્રેલિયન મહિલા-લેખિકાઓની નોંધ કરી છે. તેમનાં પ્રકાશનો પણ હજારોની સંખ્યામાં અંદાજવામાં આવ્યા છે. જો મહિલા-લેખિકાઓને મુખ્ય પ્રવાહમાં સંમિલિત કરવામાં ન આવે કે તેમના સાહિત્યિક પદાર્પણની નોંધ લેવામાં ન આવે તો તેઓ જે કાંઈ લખતી તેનું અધિકૃત મૂલ્યાંકન પણ શી રીતે થઈ શકે ?

અલબત્ત ઘણીખરી સ્ત્રી-લેખિકાઓ જે કાંઈ સાહિત્યિક લખાણ લખતી તે સારગર્ભ હતું. ૧૯મી સદીની ઘણી સ્ત્રીઓ નવલકથા-સર્જક હતી. રોઝા પ્રેડ ‘તાસ્મા’ (Rosa Praed ‘Tasma’) અને એડા કેમ્પ્રિજને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રસિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેથી તેમની ઉપેક્ષા તેમના અસ્વીકાર કરતાંય વધારે સૂચક હતી. તો પણ સાહિત્યના મુખ્ય પ્રવાહમાં પુરુષ-લેખકો કરતાં તેઓ વધુ દૃઢતાથી પ્રવેશી હતી અને એમ તેમની તાકાત અને તેમના સાહિત્યિક કર્મના આકર્ષણને ઈંગિત કરતી હતી.

તેઓ જુદા જુદા અનેક મુદ્દાઓ પર ભિન્ન ભિન્ન રીતે લખતી હતી. તેઓ પુરુષોથી અલગ ઢાંચામાં તેમની અભિવ્યક્તિ કરતી હતી. તેઓ પુરુષો વિશે પણ તેમની જ શૈલી અને રીતિથી લખતી હતી અને ભાગ્યે જ કોઈ પુરુષ પણ તેમની જાતિ વિશે આવું લખી શકતો હતો. મહિલા-લેખિકાઓએ જે કાંઈ જોયું, અનુભવ્યું અને ઓસ્ટ્રેલિયા ખંડ અને તેમની વસાહત વિશે જાણ્યું તે પોતાની રીતે અભિવ્યક્ત કર્યું. તેમના સહિયારા વિશ્વને કંડારનારો તે એક સુદીર્ઘ માર્ગ હતો. વિભિન્ન પ્રજાવિકાથી એક અલગ જ સાહિત્ય રચવાનો તે પોતીકો અભિગમ હતો.

ઓસ્ટ્રેલિયામાં શ્વેત મહિલાઓની સાહિત્યિક પરંપરા તેમની ઓળખની પરિચાયક બની રહી હતી. અને તેમની આ લેખનપ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ હતું – પત્રલેખન. તે તેમને કૌટુંબિક વાતાવરણ સાથે બાંધી રાખતું હતું. આથી જ્યારે મહિલાઓ ઓસ્ટ્રેલિયામાં પ્રથમ વખત આવીને વસી હતી ત્યારે તેમણે પત્ર લખવાથી જ સાહિત્યનો આરંભ કર્યો હતો.

Margaret Catchpole (૧૭૬૨-૧૮૧૮) અને Elizabeth Macarthur (૧૭૬૯-૧૮૫૦) જેવી લેખિકાઓએ તેમના પરિવાર અને સહેલીઓને ઘરે પાછા ફરવા અંગેના પત્રો લખ્યા. નવા વિશ્વમાં શું બની રહ્યું તેનો પરિચય કરાવ્યો. આ એક આશ્ચર્ય પમાડે તેવો દેશ હતો કે જ્યાં સ્ત્રીઓ મુસાફરી કરતી હતી અને ઘણી વિસ્મયજનક ઘટનાઓ પણ આકાર લેતી હતી. ઘણી મહિલાઓમાં તેમના ઓસ્ટ્રેલિયાના અનુભવોથી પરિવર્તન આવ્યું હતું. તેમણે તેમની નૂતન જિંદગી વિશે લખવાનું શરૂ કર્યું. તેઓ તેમની અસ્મિતા વિશે જાગ્રત થઈ, પોતાની જાતનું વિશ્લેષણ કરતી થઈ. ઓસ્ટ્રેલિયન મહિલાઓ તેમના વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરતી થઈ અને તેમની સાહિત્યિક પરંપરાનો ઘણો જ ઉત્કર્ષ થયો. તેમનું લખાણ પણ ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ બન્યું.

જે મહિલાઓ આ પ્રકારના મહત્ત્વના પત્રો લખતી હતી તે ઘણી વખત તેમના માટે દિવાસાજનક બની રહેતા હતા. તેઓ જાણતી હતી કે તેમના પરિવારમાં આ પત્રો મોટેથી વાંચવામાં આવશે. તે એક નાટકરૂપ બની રહેશે. તેમના વેરવિખેર કુટુંબીજનો કે સ્વજનો પાસે આ પત્રો પહોંચશે તે પહેલાં તો તે અનેકોનું મનોરંજન બની રહેશે ! કેટલાંકને માટે મોહ પમાડે તેવું આકર્ષણ પણ બની રહેશે અને વિદેશમાં ઉત્તેજનાત્મક ઘટનાઓના સંગ્રહ તરીકે તેમનો પત્રસંચય સાચવવામાં પણ આવશે. પત્રલેખિકાઓ જાણતી હતી કે તેઓ તેમની આ રોમહર્ષણ કહાણીઓની નાવિકાઓ બની શકે તેમ છે. આથી Rachel Henning (૧૮૨૬-૧૮૧૪)નો પત્ર પુનઃ પ્રકાશિત થયો. આ પત્ર વાર્તાકથનની પ્રભાવાત્મક સૂઝથી લખાયેલો છે. તે સાંભળનારમાં રસ ઉદ્દીપ્ત કરે તેવો નીવડ્યો હતો. લેખિકાની આ વાર્તાકથનશૈલી દાદ માંગી લે તેવી ઘણી જ પ્રશંસનીય છે. તે સ્વયં કેન્દ્રમાં આવી જાય છે. રાશેલના પત્રો જાણે કે કોઈ નવલકથાની કડીઓ બની રહે છે. જ્યારે Fanny Burney (૧૭૫૨-૧૮૪૦) આગળ પડતી નવલકથાકાર હતી. તે કાવ્યના રૂપે પત્રો લખતી હતી. તે ઘણું કરીને ‘ફેન્ટસી’ને આલેખતી હતી. જ્યારે રાશેલ વાસ્તવને ‘fact’ને પ્રસ્તુત કરતી હતી. આ ઉપરાંત તેનાં કેટલાંક ઘટક તત્ત્વો પણ ઊડીને આંખે વળગે તેવાં હતાં. જેમાં બંને એકબીજાથી નિરાળાં તરી આવતાં હતાં. બંનેનું સર્જન ભિન્ન શૈલીને પ્રતિબિંબિત કરે છે. રાશેલના પ્રકાશિત થયેલા પત્રોમાંના કેટલાક ઉત્તેજનાત્મક અને રંગદર્શી છે.

આ પત્રો ઘણી જ અદ્ભુત વાર્તાઓનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. તેનું બીજું પણ એક કારણ છે કે તેની લેખિકાઓ તેમના સંબંધોનો કોઈ અઘટિત અર્થ ન ઘટાવે તે બાબતમાં સભાન હતી. આમ છતાં તેમની કેટલીક ઘટનાઓ સાચેસાચ ભય પમાડે તેવી છે. તેઓ વારંવાર તેમની કલમ દ્વારા આ ભયને આનંદદાયક, રમૂજ પમાડે તેવી કપોળકલ્પિત કહાણીઓમાં પરિવર્તિત કરતી હતી. છેવટે તો સર્જક સ્વાભાવિકપણે જ ભય, મુશ્કેલીઓ, આફતો, નિરાશાઓ જેવી સંવેદનાઓને નાટક કે વાર્તાના સ્વરૂપે જ પ્રસ્તુત કરતો હોય છે. આથી પૂર, દુષ્કાળ, આગ, અકસ્માત, સર્પદંશ, બાળકોનો જન્મ જેવી પરંપરાગત ઘટનાઓને તથા તેમની પોતાના જીવનની કેટલીક વાંકીચૂકી કેડીઓ

પરની યાત્રાઓ કે કરુણાંતિકાઓને રમૂજી કહાણીઓ રૂપે રજૂ કરે છે. આ બધું જ મહિલાઓની સિસુક્ષાને માટે પાયાનો પથ્થર બની રહે છે; ‘ઘરે પાછા ફરનારાઓ’ માટે યથાર્થ વાસ્તવને કંડારનારા પત્રો લખવા માટેનો આધાર બની રહે છે.

ડાયરી અને જર્નલ પરંપરાગત સાહિત્યનો એક ભાગ છે, અને તે મહિલાઓની એક અંગત જરૂરિયાત પણ છે જેમ કે ઇલિઝાબેથ અને રાશેલે તેમના પરિવારને ‘બધું જ સારું છે’ એમ જણાવવા લખ્યું. Georgina Mecare (૧૮૦૪-૯૦)એ જર્નલમાં તેના અંધકારભર્યા સંદેહોને વિખેરી નાખવા લખ્યું. વસાહતના પ્રારંભના દિવસોમાં શ્વેત મહિલાઓ તેમની જિંદગીના પ્રત્યેક વળાંકને તથા તેમના સાંસ્કૃતિક સંદર્ભથી અને ગૃહથી કપાઈ જતી પીડાને એક થેરેપીના રૂપે જ કલમ દ્વારા અભિવ્યક્ત કરતી હતી. એક આગવી સૃષ્ટિનું સર્જન કરવા અને પોતાની જાતને ટકાવવાના ભાગરૂપે કલમનો માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ કરતી હતી. તેમની એકલતા અને ખાલીપણને દૂર કરવા તેઓ પાત્રોનું સર્જન કરતી હતી !

જ્યારે મહિલા-લેખિકાઓ એક સમાન બિંદુએ સંવેદનશીલ બની અને શ્વેત મહિલાઓએ એબોરિજિન્સ – આદિવાસીઓની કફોડી સ્થિતિને વાચા આપી ત્યારે આઘાત પમાડે તેવું સત્ય બહાર આવ્યું. મોટાભાગની શ્વેત લેખિકાઓએ અશ્વેતોના અનુભવોને લેખિત સ્વરૂપ આપ્યું હતું તેમાં કોઈ અતિશયોક્તિ નહોતી. અસંગત લાગતી બાબત ખરેખર અસંગત ન પણ હોય તેવી તેમણે પ્રતીતિ કરાવી. અહીં ગોરાઓ દ્વારા અશ્વેત મહિલાઓ પર થયેલા ઘાતકી વ્યવહારો અને શોષણનું નિરૂપણ પણ વારંવાર કરવામાં આવ્યું છે. કેટલીક વખત ગોરાઓ દ્વારા ગોરી મહિલાઓના થયેલા શોષણના મુદ્દાને પણ ઉઘાડી આપ્યો છે. સ્ત્રીઓના સમાન અનુભવોનો ચિતાર ખડો કર્યો છે. શ્વેત કે અશ્વેત મહિલાને આ શોષણનો સમાન અનુભવ એકમેક સાથે જોડી આપે છે. ઓસ્ટ્રેલિયાની મહિલાઓના અક્ષરભંડારમાં એવી અસંખ્ય વાર્તાઓ છે, જેમાં અશ્વેત મહિલાઓને વિષય બનાવવામાં આવી છે.

દૂરના પ્રદેશમાં શિશુનો જન્મ થાય ત્યારે શ્વેત કે અશ્વેત મહિલાઓ બંનેને સહાયની જરૂર સમાન જ રહેતી. આફ્રીકો અને મુશકેલીઓના સમયે પણ સહિયારાની જરૂર પડતી. જ્યારે ગુસ્સો, તિરસ્કાર, દુશ્મનાવટ જેવા પ્રસંગોના નિરૂપણમાં શ્વેત મહિલા-સર્જકોના લખાણમાં અશ્વેત મહિલાઓને ‘શત્રુ’ કે ‘પ્રતિસ્પર્ધી’ તરીકે રજૂ કરે તેવું કશું જ નથી.

પરંતુ મહિલા-સર્જકોનું લખાણ આ ઉપરાંત અન્ય વલણો પર પણ પ્રકાશ ફેંકે છે. તત્કાલીન ધોરણ મુજબ ૧૯મી અને ૨૦મી સદીની મહિલા-લેખિકાઓનું કેન્દ્ર જાતિવાદ હતું. પહેલાની કેટલીક મહિલાઓનો જાતિવાદ વિશેનો અભિગમ ખરેખર તો એમની સમસ્યાનો ચિતાર છે. તેમના આ અભિગમની અવગણના કરવી તે તો બેજવાબદારી જ લેખવી જોઈએ.

આ લેખિકાઓના સાહિત્યમાં સંઘર્ષના બદલે સદ્ અસ્તિત્વનું નિરૂપણ વારંવાર જોવા મળે છે અને તે તેમના પર્યાવરણના ઘણા આયામોને વિસ્તારે છે. ઓસ્ટ્રેલિયાની

મહિલાઓ સદીઓથી લખતી આવી છે. તેમની આ યાત્રામાં તેમને મદદ કરનારું ભાગ્યે જ કોઈ મળી આવે છે. મોટાભાગે તો તેઓ લેખિકા હોય તો પણ પ્રમુખપણે મહિલા જ છે એવા એકાંગી ખ્યાલથી પુરુષોના શોષણનું ભોગ બનતી આવી છે ! જેમકે મિ. ડોવરની પત્ની (લેખકપત્ની) જંગલમાં પાગલ જેવી બની ગઈ હતી. તેની પાછલી જિંદગીમાં ત્રાસદાયક સ્થિતિનો શિકાર બની ગઈ હતી. આમ અસંખ્ય સ્ત્રીઓ આવા જ સખ્ત સંજોગોનો સામનો કરતી હતી. સ્ત્રીઓ ઉપભોગ અને ઉપયોગની વસ્તુ બનીને જ રહી જતી હતી. સખ્ત પરિશ્રમ કરવો, બાળકોને ઉછેરવા, માંદગી, એકલતા અને પીડા એ જ જાણે કે તેમની નિયતિ હતી. Rosa Praed, Mary Gaunt, Barbara Baynoton અને Katherine Susanna જેવી લેખિકાઓએ જંગલના સ્ત્રીઓના અનુભવો વિશે જાણે કે લોહીભીની કલમે લખ્યું છે; તેઓ રંગદર્શિતામાં નહોતી માનતી.

જોકે આ પોતાની જ જાત પ્રત્યેની સૂઝ તેમને આ પડકારો ઝીલવા પ્રેરિત કરતી હતી. પોતાના ઊતરતા લેખાતા દરજ્જા પ્રત્યેની જાગૃતિથી તેઓ સ્વતંત્રતાની અને મુક્તિની શોધમાં નીકળી પડી. તે માટે તેમણે સર્જનમાં નિહિત શક્તિને પિછાણી. Franklin Sybyllaએ ૧૯૦૧માં ‘My Brilliant Carrer’ દ્વારા સાહિત્યજગતમાં પદાર્પણ કર્યું. ઓસ્ટ્રેલિયાની લેખિકાઓએ એવી નાયિકાઓને પ્રસ્તુત કરી કે જે કેવળ પુરુષોના હાથનું રમકડું બની રહેવામાં સંતોષ નહોતી માનતી. Germaine Greerએ બળવો પોકાર્યો. તે ક્રાંતિનું પ્રતીક બની રહી. જ્યારે તેણે પાશ્ચાત્ય સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિની છણાવટ કરતું પુસ્તક (The Female Eynuch-૧૯૭૦) લખ્યું ત્યારે એણે પુરુષોને પણ વિચારવાની ફરજ પાડી. પૈસાદાર પણ નાલાયક અને બદમાશ પુરુષને પરણવું એના કરતાં ગરીબ પણ ભલા અને ઉમદા પુરુષને પરણવું તે વધારે સારું છે – એવો સૂર હવે આ લેખિકાઓના સર્જનમાં ઊઠવા લાગ્યો. લેખિકાઓએ આ મુદ્દાને જૂના સાથે નવા વિશ્વનું સાંમજસ્ય સાધવા માટે ઉપસાવ્યો. તેઓએ તેમની નિર્બળતા બદલ જે કિંમત ચૂકવી છે, તેનો અંદાજ કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો. Ada Cambridge (૧૯૦૪-૧૯૮૯)એ તેની એક નવલકથા ‘Sisters’માં માતૃત્વને લગતા વિવિધ અનુભવોને વાચા આપી છે ચાર બહેનોએ એવું તારણ કાઢ્યું કે બધાં જ લગ્નો સ્ત્રીઓ માટે (અને મોટાભાગના પુરુષો માટે પણ) દુઃખદાયી નીવડે છે !

સ્ત્રીઓની જિંદગીમાં નાની નાની તુચ્છ બાબતો પણ મહત્ત્વની હોય છે. તેમાંય લગ્નજીવનમાં તો એ જ અગત્યની બની રહેતી હોય છે. ચાલી આવતી લગ્નપરંપરાનો નિર્દેશ કરતાં કરતાં પણ Jane Austen (જેન ઓસ્ટીન), Elizabeth Gaskell (એલિઝાબેથ ગાસ્કેલ) અને શાર્લોટ બ્રોન્ટે જેવી લેખિકાઓએ પ્રશ્ન છેડ્યો – સ્ત્રીઓ જ્યારે ખોટા પુરુષો સાથે લગ્ન કરે છે ત્યારે શું બને છે ? અને ઓસ્ટ્રેલિયાની એડા કેમ્બ્રિજ વારંવાર તેની નવલકથામાં આ મિજાજનું સાતત્ય પ્રગટ કરે છે. રોઝા પ્રેડની બેસ્ટ સેલિંગ નવલકથા ‘The Bond of Wedlock’ (૧૮૮૭, ૧૯૮૮)માં પત્નીઓને આપત્તિઓને સહીને પણ જિંદગીને આગળ ધપાવતી દર્શાવી છે. એરીના લોમાક્સનો

પતિ તેને મારે છે. લેખિકા પ્રશ્ન કરે છે – સ્ત્રીને તેના પતિને છોડી દેવાનો હક્ક ન હોવો જોઈએ ?

ઑસ્ટ્રેલિયામાં જ્યારે સ્ત્રીઓ ચોક્કસ મર્યાદામાં તેનું સ્વાતંત્ર્ય માણવા લાગી ત્યારે તેઓ ખલેલ ઉપજાવતા પ્રશ્નો ઉઠાવવા લાગી. નારીઓના સાહિત્યમાં પુનઃ પુનઃ ગુંજતો સૂર એ છે કે સ્ત્રીઓને મનુષ્યની જેમ સ્વીકારો અને એ ભૂમિકા પ્રમાણે વર્તો. આ સ્ત્રીઓ કલમ દ્વારા પોતાનું આંતરવિશ્વ સર્જી શકતી હતી. તેઓ તેમાં પુરુષોની પ્રત્યક્ષ દરમિયાનગીરીથી દૂર થસી શકતી હતી. તે જગ્યા તેમના માટે સલામતીનો અનુભવ કરાવનાર હતી. પોતાની જગ્યાની પોતે જ શોધક હતી. આમ, સ્ત્રીઓ માટે લેખન અત્યાવશ્યક બની રહ્યું હતું. તેમને અંદરથી લાગેલા ધક્કાનું એ પરિણામ હતું.

ઑસ્ટ્રેલિયાની લેખિકાઓ નવલકથાના માધ્યમથી પોતાને અને તેને સ્પર્શતા સકલ પરિવેશને પ્રગટ કરતી રહી. ૨૧મી સદીમાં Rachel Henessyની ‘The Quakers’ નવલકથા એક પ્રેમકથા છે. તેમાં નાવિકા માટે મિત્રતા વળગણ બની જાય છે અને તે અંતે તેને ખૂન કરવા સુધી ધકેલી દે છે. આમાં સાંપ્રત સમાજનું આધુનિકીકરણ પ્રતિબિંબાય છે. તેની આ નવલકથા ક્રીએટિવ રાઇટિંગના માસ્ટર અભ્યાસના (એડીલેડ યુનિવર્સિટી) ભાગ રૂપે લખાઈ હતી. તેની અપ્રકાશિત હસ્તપ્રતને ૧૦,૦૦૦ ડોલરનું ઇનામ પ્રાપ્ત થયું હતું. ત્યારબાદ ૨૦૦૬માં Wakefield પ્રેસ દ્વારા પ્રકાશિત પણ થઈ. રાશલ તેના જીવનનાં વણખોલેલાં પૃષ્ઠોને ઉઘાડી આપે છે. તેના જીવનનાં રહસ્યોને તે તેના સર્જનમાં અનાવૃત્ત કરે છે. આ દર્શાવે છે કે ૨૧મી સદીમાં સ્ત્રી-લેખિકાઓ કશોય છોછ નથી રાખતી. Eva Salfis નિવાસી લેખિકા છે. તે ફિક્શન લખે છે. તેને આ માટે ૨૦૦૫નો Asher એવોર્ડ તથા ૨૦૦૬નો ક્રિસ્ટિના એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો છે. તેણે નવલકથા ઉપરાંત ‘The City of sealions’, ‘Fire Fire’, ‘Sheherazade through the Looking Glass’ તથા ‘અરેબિયન નાઇટ્સ’ વિશેનાં વિવેચનાત્મક પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે. તે આદિવાસીઓની ભાષાના અભ્યાસક્રમ સાથે પણ સંલગ્ન છે. આમ, ઉત્તરોત્તર પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરતી સ્ત્રી-લેખિકાઓ આજે તેમના ક્ષેત્રમાં ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય પીરસી રહી છે અને છેવટે તેમણે અગ્રિમ હરોળમાં તેમનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી જ લીધું છે.

પાદતીપ :

1. Debra Adelaide 1988 : Australian Women Writers, A Bibliographic Guide, Sydney : Pandora
2. Dale Spender (ed.) 1988 : Anthology of Australian Women Writers, Ringwood : Penguin
3. Lynne Spender 1983 Intruders on the Right of Women. Sydney : Pandora

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

‘ગુજરાતી નવલિકાચયન ૨૦૦૬’ : ગમતાનો કરીએ ગુલાલ |

ગુણવંત વ્યાસ

[ગુજરાતી નવલિકાચયન-૨૦૦૬ : સં. હસમુખ કે. રાવલ, ગુ.સા.પ., પ્રથમ, નવે. '૦૮, પૃ. ૧૪+૧૪૪, કિં. રૂ. ૮૦/-]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા ‘ધૂમકેતુ નવલિકા શ્રેણી’ અંતર્ગત દર વર્ષે વિવિધ સામયિકોમાં પ્રકાશિત ટૂંકી વાર્તાઓમાંથી ઉત્તમ એવી પંદર-સત્તર વાર્તાઓનું ચયન કરી પુસ્તક રૂપે પ્રકાશિત કરવાની યોજના ૧૯૮૪-૮૫થી અમલમાં આવી છે. વર્ષ ૨૦૦૬નું વાર્તાચયન કવિ અને વાર્તાકાર હસમુખ કે. રાવલ દ્વારા થયું છે. તેમણે આ સંપાદનમાં સત્તર વાર્તાઓ સંપાદિત કરીને મૂકી છે. સાથે સાથે પ્રારંભે ‘રીસ, ચીસ, ચિંતા, ઉદ્વેગ, નિર્વેદ ને સંવાદની દુનિયા’ શીર્ષકથી દસેક પાનાંમાં ‘વાર્તા’ વિશે, વાર્તાકાર વિશે, વાર્તાના વિવેચન વિશે ને પસંદગીની ‘ઉત્તમ’ સત્તર વાર્તાઓ વિશે નિજ મતિ-ગતિથી વાત કરી છે. એમાં વિવેચકીય દષ્ટિકોણ તો છે જ,

વિશેષે એક ભાવક તરીકે તેઓ વાર્તાને વધુ સ્પર્શ્યા છે. વાચકને વાર્તાના રસબિંદુ આગળ મૂકી આપી, સ્વૈરવિહાર માટે ખુલ્લું મેદાન પૂરું પાડ્યું છે. વિવેચકીય પરિભાષાથી વાર્તાને ને વાચકને ગૂંચળાવી ન મૂકવાની એમની આ નિજ રીતિ સ્પર્શે છે જરૂર, પરંતુ એ માટે સામે વાર્તા હોવી અનિવાર્ય છે. વાર્તાનો ‘રસ’સ્વાદ ચખાડવા પછી, વાર્તાનો આસ્વાદ કરાવવાની જરૂર રહેતી નથી. વાર્તા સામે હોય એટલે વાચક રસબિંદુના એ પ્રવેશદ્વારથી સીધો જ વાર્તામાં પ્રવેશ કરી શકે. પરંતુ વાર્તા સામે ન હોય ત્યાર ‘પાના – દોઢ પાનામાં વાર્તાસંગ્રહોનાં અવલોકનો’ વિશેની સંપાદકની ફરિયાદ વાંઝણી પુરવાર થઈ શકે. વાર્તાની ગેરહાજરીમાં આવાં અવલોકનો જ ઘણી વાર વાચકને વાર્તા સુધી ખેંચી જતાં હોય છે. હા, સામયિકોમાં ને દૈનિકોમાં એકાદ ટૂંકી વાર્તાનો વિગતે આસ્વાદ થતો રહે એવી એમની અપેક્ષા જરૂરથી આવકાર્ય લેખાવી જોઈએ.

સંપાદકે, ‘વાર્તામાં પ્રવેશવાની જિજ્ઞાસા જાગે તેવા એક-બે લિસોટા’ તો સંપાદિત સત્તર વાર્તાઓ વિશે કર્યા જ છે; પરંતુ એ પહેલાં સર્જકની પૂર્વભૂમિકા વિશે રાઈનર મારિયા રિલ્ડેનો સુરેશ જોષી અનૂદિત એક પરિચ્છેદ પણ મૂક્યો છે, ને પછી વર્ષ ૨૦૦૬ની પસંદ વાર્તાઓ વિશે પોતાનો અભિપ્રાય પણ ટૂંકમાં ટાંક્યો છે : ‘આ વરસનો ફાલ બહારની દુનિયા કરતાં ભીતરની દુનિયામાં ડોકિયું વધારે કરે છે. રીસ, ચીસ, ઉદ્વેગ, નિર્વેદની દુનિયામાં સંવાદનો રણકો સંભળાયો. ટાગોર કહેત : પૂર્વનો રણકો. મને લાગે :

નિત્ય સંઘર્ષ પછીનો એક સહજ વિકલ્પ.’

હવે સંપાદિત વાર્તાઓ વિશે : ‘ઊથલો’ (અજિત ઠાકોર), ‘કમળપૂજા’ (હિમાંશી શેલત), ‘ગાડી’ (સુરેશ ઓઝા), ‘ઝાલી ન ઝલાતી છોકરી’ (હરીશ નાગેચા), ‘નથી’ (રવીન્દ્ર પારેખ), ‘નૌકાવિહાર’ (અશ્વિની બાપટ), ‘બારી’ (દક્ષા પટેલ), ‘ભજન નિર્ગુણી’ (પ્રવીણસિંહ ચાવડા), ‘મમ સત્યમ્’ (વિજય સોની), ‘મિસ્ટર ભગવાન’ (દીવાન ઠાકોર), ‘લવરી’ (સુમન શાહ), ‘વાડ’ (કલ્પેશ પટેલ), ‘વાસવિલાસ’ (પરેશ નાયક), ‘વૂડલેન્ડ હોટલમાં ખૂન’ (બાબુ સુથાર), ‘સમથળ’ (મોહન પરમાર), ‘સ્વામી ચંદ્રકાન્ત’ (વિજય શાસ્ત્રી) અને ‘હરિભાભાની એક દિવસની જિંદગી’ (નવનીત જાની)ની પસંદગી ‘ખેવના’ (-માંથી છ), ‘નવનીત સમર્પણ’ (-માંથી પાંચ), ‘ગદાપર્વ’ (-માંથી ત્રણ), ‘પરબ’ (-માંથી બે) અને ‘શબ્દસૃષ્ટિ’ (-માંથી એક)માંથી થયેલ છે.

સામાન્ય રીતે જે-તે વર્ષના વાર્તાસંપાદનમાં સંપાદક દ્વારા વર્ષ દરમિયાન જુદાં જુદાં સામયિકોમાં પ્રગટ વાર્તાઓ (તેનાં સામયિક અને માસના ઉલ્લેખ સહિત)ની સૂચિ પરિશિષ્ટમાં પૂરક સામગ્રી રૂપે અપાવી જોઈએ, જે અહીં નથી. લેખકે જોયેલાં સામયિકોની યાદી કે ઉલ્લેખ પણ ક્યાંય નથી. હા, કોઈ વાર્તાકારની એકથી વધુ વાર્તા ગમી હોવા છતાં, એક સર્જકની એક જ વાર્તાની ‘કઠણ શિસ્ત’ પાળવાની હોઈ, તેનો વસવસો (મુખ્યત્વે રવીન્દ્ર પારેખ સંદર્ભે) વ્યક્ત થયો છે.

સંપાદકે વાર્તાઓને અકારાદિ ક્રમે ગોઠવી છે. ચાર પાનાંની ‘વૂડલેન્ડ હોટલમાં ખૂન’, પાંચ પાનાંની ‘નથી’ અને ‘બારી’ સામે નવ પાનાંની ‘સમથળ’, દસ પાનાંની ‘ગાડી’ અને ચૌદ પાનાંની ‘હરિભાભા...’ જેવી પ્રમાણમાં લાંબી કહી શકાય તેવી ટૂંકીવાર્તા પણ સમાવિષ્ટ થઈ છે. હિમાંશી શેલત અને દક્ષા પટેલ જેવી સ્ત્રી-લેખિકાઓની વાર્તાઓ સહેજ પણ આકરા થયા વિના કે આકોશ ઠાલવ્યા વિના સ્ત્રીને પક્ષે એક કૂણું સંવેદન જન્માવી, સ્ત્રીને નીરખવાની નવી બારી ખોલી આપે છે. સંપાદનમાં દલિત સંવેદનને સ્થાન મળ્યું નથી. હા, ‘વાડ’નો તળપદ જરૂરથી સ્પર્શે છે; તો ‘હરિભાભા...’ના તળ સંસ્કાર વર્ષો પછી ‘મિનપિયાસી’ના વૃદ્ધની સંસ્કારિતા ને વ્યથાનું સ્મરણ જગવી જાય છે. આધુનિક સંસ્પર્શ મહોરી ઊઠેલી ‘વાસવિલાસ’નું નાદસૌન્દર્ય, ‘લવરી’માં બબડાટની અર્થસભરતા અને ‘વૂડલેન્ડ હોટલમાં ખૂન’ના અન્યુઝુઅલની રહસ્યમયતા કદાચ, હવે પછીની ટૂંકીવાર્તાની દિશા ચીંધે છે !

સંપાદનનું સૌથી વિશેષ સ્પર્શતું પાસું કેટલાંક પાત્રોનું તાટસ્થ્યપૂર્ણ સંવાદિત સમતોલ જીવન છે. પરિસ્થિતિને સ્વીકારી, દેશ તેવા વેશ મુજબ જીવતાં આ પાત્રોમાં ‘બારી’ની રેખા, ‘ભજનનિર્ગુણી’ની ધનપતિ, ‘મમ સત્યમ્’ની ટીનુ અને કંઈક અંશે ‘સમથળ’ની નાવિકા મુખ્ય છે. નોટ ક્રિયા જાય : આ બધાં નારીપાત્રો છે ! થોડું બેલેન્સ કરવા તમે તેમાં ‘મિસ્ટર ભગવાન’નો ભગવાન અને ‘નથી’ના નાયકને ઉમેરી શકો. આમ છતાં એ રેખા, ધનપતિ અને ટીનુની ઊંચાઈને તો આંબી જ શકતાં નથી ! જોકે, સંવાદસભર જીવન જીવતાં આ પાત્રો સ્પર્શતાં હોવા છતાં કાયમી મનવાસ માટે તો

સંવેદનસભર પથ પર આવન-જાવન કરતા હરિભાભા જ અધિકાર જમાવે છે. ‘ઊથલો’, ‘ઝાલી ન ઝલાતી છોકરી’ અને ‘સ્વામી ચંદ્રકાન્ત’માં દામ્પત્યજીવનની બીજી બાજુ વાર્તા રૂપે અવતરી છે. ‘નૌકાવિહાર’નું ભાવસંવેદન વાર્તાની અંગત મૂડી છે. ‘ગાડી’ વાસ્તવનો ચિતાર બની રહે છે.

સંપાદનમાં જાણીતા ઓછા અને ઓછા જાણીતા વધુ એવા વાર્તાકારો પસંદ થયા હોય તેવું નથી બન્યું. જાણીતા અહીં વધુ છે. સત્તરમાંથી નવેક નામ તો વાર્તાક્ષેત્રે વિશ્વસનીય એવાં સ્થિર નામ છે. પાંચેક, વાર્તાસિકોની યાદીમાં જીવતાં આશાસ્પદ એવાં નામ છે. બેએક અલ્પપરિચિત, અપરિચિત કે નવાં ગણી શકાય. આ વાર્તાઓ અને વાર્તાકારો ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના ઊજળા ભાવિ વિશે ચોક્કસ આશા જન્માવે છે. સંપાદકનો પરિશ્રમ પોતીકી સૂઝથી સાર્થક થયો પણ લાગે; છતાં ૨૦૦૬ની ઉત્તમ વાર્તાઓ વિશેનો આખરી અભિપ્રાય એ વર્ષની પ્રગટ વાર્તાઓની યાદી જોતાં, ને એમાંથી પસાર થતાં જ આવી શકે ! ...ને આમેય ખરો નિર્ણાયક તો કાળ જ કહી શકાય ને ?!!

નિષ્ઠાભરી મથામણનો નિર્દેશ | હિમાંશી શેલત

[નિર્દેશ : લેખક : રવીન્દ્ર પારેખ, પ્રકાશક : સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૧૨૬, કિં. રૂ. ૮૦/-]

વાર્તા-સ્વરૂપમાં નિષ્ઠાપૂર્વક કામ કરી રહેલા આપણા કેટલાક વાર્તાકારોમાં રવીન્દ્ર પારેખ ધ્યાન ખેંચતા રહ્યા છે. કથાસામગ્રીને અનુરૂપ કથનરીતિની શોધ આ વાર્તાકારની સતત મથામણ રહી છે, અને વાર્તાસિક ભાવકને આ પ્રયાસને પામવામાં રસ પડે છે. ‘નિર્દેશ’ એમનો ત્રીજો વાર્તાસંગ્રહ છે, અને એમાં ઓગણીસ વાર્તાઓનો સમાવેશ થયો છે. સાંપ્રત જીવનના અભિશાપ સમાં તાણ, સ્વકેન્દ્રી વૃત્તિઓ, સત્તા-સંપત્તિ લાલસા, માનવસંબંધોની વિડંબના અને આઘાતક વિધિવકતાની આસપાસ વણાતી આ કથાઓમાંની કેટલીક સિદ્ધહસ્ત વાર્તાકારની નીપજ લેખે ભાવકને સ્પર્શે છે, તો કેટલીક સામાન્ય સ્તરે થંભી જાય છે. આમ છતાં આ બંને પ્રકારની વાર્તામાં વાર્તાકારની નિસબત – કથાબીજને અનુકૂળ રચનારીતિ પ્રયોજવાની નિસબત – પ્રગટ થયા વિના રહેતી નથી. ફેન્ટસી (‘ઝાડ’), પુરાણકથા (‘ગાંધારી’), વ્યંગકથા (‘મેરિકા’) અને બાલકથા (‘ન કહી શકાય તેવી વાર્તા’ અને ‘સંપત્તિ’) જેવી વિવિધ કથનશૈલી પ્રયોજીને એક સંકુલ કથાવિશ્વ ઊભું કરતા વાર્તાકાર રવીન્દ્ર વાર્તાનું મૂળ તત્ત્વ અટવાઈ ન જાય એની તકેદારી રાખવામાં મહદ્ અંશે સફળ થાય છે. પ્રત્યેક રચનાએ પલટાતી રજૂઆત અને એનાથી ઉદ્ભવતું વૈવિધ્ય આ આખાયે સંગ્રહનું ઉલ્લેખનીય લક્ષણ બની રહે છે.

જોકે કેટલીક હોનારત પ્રસ્તુત સંગ્રહની વાર્તાસંદર્ભે સર્જાઈ છે જે આ જાગ્રત વાર્તાકાર પણ ટાળી શક્યા નથી. આમ તો હાસ્યવ્યંગને કુશળતાથી પ્રયોજનાર રવીન્દ્ર પારેખ જીવનની વકતા અને કરુણ વિપર્યાસને આલેખવા હાસ્ય-વ્યંગનો આધાર લે છે

ત્યારે વાર્તાને વેઠવું પડે છે. વાર્તા 'હાથતાળી' લાન્સનાયક વિનાયક અને એમની બહેન બિનિતાના વણસેલા સંબંધોની આસપાસ રચાય છે. કથા સંબંધના ઉચ્છેદ અને પછી સમાધાનની છે. બળેવની રાખડી વર્ષોથી મોકલાઈ નથી. અંતે સંધાયેલા સંબંધનું પર્વ ઊજવવા બિનિતા સોનાની રાખડી ભાઈને કાંડે બાંધવાના મનોરથ સેવે છે, પણ ભાઈ તો યુદ્ધમાં હાથ જ ખોઈ બેઠો છે. ક્ષુબ્ધ કરી શકે તેવો અંત ધરાવતી આ વાર્તાનો આરંભ હળવાશભર્યો અને રમૂજની છાંટવાળો હોવાથી અંતને અનુકૂળ વાતાવરણ બંધાતું નથી, અને કરુણ વિરોધાભાસની ચોટ વેરવિખેર થઈ નબળી પડી જાય છે. વાર્તાકારની રમતિયાળ અને ચબરાક પ્રસ્તુતિ ક્યારેક વાર્તાના પોતને પાતળું બનાવી મૂકે છે એનું ઉદાહરણ વાર્તા 'મેરિકા' છે. જીવનનાં રહસ્યોનો તાગ મેળવવા મથતી વાર્તાઓ 'ફરક', 'ફૂદડી' અને 'બે-એક'માં તણખા છે, નાવીન્ય છે, પરંતુ ઉત્તમ રચના બનવામાં એમની તાકાત ઓછી પડે છે.

ઈચ્છાતૃપ્તિનું સુખ અને તે દ્વારા મેળવી શકાતી શાંતિની છલનાને ભેદતી વાર્તા 'અદ્વૈત'નું સંગ્રહની સંતર્પક રચનાઓમાં સ્થાન છે. તપ અને જ્ઞાનની સિદ્ધિ પણ શિવનેત્રસ્વામીને શાંતિ આપી શકતી નથી. પોતાની અતૃપ્ત વાસના આ અશાંતિના મૂળમાં છે એવું સમજેલા સ્વામી શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા જે માર્ગ લે છે તે માર્ગ જ એમને અશાંતિની ઊડી ખીણમાં ધકેલી દે છે. માનવચિત્તની ગૂઢ એષણાઓને ઉકેલવા મથતી આ કથા, બળવાન કથાવસ્તુને તેજગતિ આપી, પરાકાષ્ઠા સુધી પહોંચાડવામાં સક્ષમ નીવડે છે.

અન્ય એક વાર્તા 'શક્તિ'નો ઉલ્લેખ અહીં કરવો ઘટે. મંદિરની સિંહવાહિની દેવી-પ્રતિમા રમખાણમાં ખંડિત થાય છે. શક્તિરૂપાનું મસ્તક વિચ્છેદાય છે. અનેક હત્યાઓથી મંદિરની ફર્શ ખરડાય છે. અઢીસો વર્ષથી આ જ મંદિરમાં પૂજનઅર્ચન પામતી દેવીને ખંડિત દશામાં અહીં રાખવા કોઈ રાજી નથી. નવી પ્રતિમા અને નૂતન પ્રાણપ્રતિષ્ઠા મહોત્સવની તૈયારી થાય છે. હવે જૂની પ્રતિમાને કોઈ યાદ કરવાનું નથી. ખંડિત પ્રતિમા પ્રાંગણમાં નજર નાખે છે, અને 'હોલાયેલી તમામે તમામ આરતીની ધૂમસેરો' એ નજરને ઘેરી વળે છે. આંખમાં પાણી આવવા જેવું થાય છે પણ 'આરસની આંખોને તે વળી આંસુ કેવાં ? અને આંસુ ન આવે તે જ સારું છે, કારણ અઢીસો વર્ષનાં આંસુઓ લૂછવા તો અષ્ટભુજાઓય ઓછી પડે.' ટૂંકમાં ગોઠવેલી ખંડિત પ્રતિમા પોતાનું મૂળ સ્થાન છોડે છે ત્યારે એને 'લાગે છે જાણે ઘરડાંઘર તરફ ધકેલાઈ રહી છું -'

શક્તિરૂપાનું સ્થાનભ્રષ્ટ થવું અને વિવશતામાં મંદિર બહાર ઘસડાવું વાર્તાના અંત પછીયે ભાવક સંવેદનામાં વમળો સર્જે છે. વાસ્તવિક અનુભવજગતથી વેગળું અને નિરાળું વિષયવસ્તુ અહીં વાર્તાકારની માવજતને કારણે સૌષ્ઠવભરી રચનામાં પરિણમે છે. અન્ય એક વાર્તા 'ઘટ'માં આવું બનતું નથી. અહીં વ્યક્તિ વિનાના પડછાયાની સંકુલ વાત કહેવાઈ છે પરંતુ આ ગહન વિચારનું વહન કરવાની જવાબદારી કથા પર આવી પડી હોય તેથી, કે અન્ય કોઈ કારણને લીધે, વાર્તાની ગતિ અવરોધાય છે, અને વિચાર રહે

છે, વાર્તા ઊડી જાય છે.

'નિર્દેશ'માં વાર્તાકારને કવિ અને નાટ્યકાર રવીન્દ્ર પારેખ ઠીકઠીક સહાયભૂત થયાં છે. ટૂંકાં, પ્રભાવક વર્ણનો, અને સંવાદોની તીક્ષ્ણતા આ વિધાનનું સમર્થન કરશે. વાર્તાની રજૂઆતમાં પ્રયોગશીલ રહીને પણ વાર્તાતત્ત્વ જાળવવાનો સ્વસ્થ અભિગમ ભાવકને કથાવિશ્વમાં પ્રવેશવા આકર્ષે છે એનું પ્રમાણ પ્રસ્તુત સંગ્રહમાંથી અવશ્ય મળે.

સ્મરણનો સ્પર્શ | મહેન્દ્ર દવે

['હવે સ્પર્શનું સ્મરણ છું હું'] : દેવયાની દવે, પ્રકાશક : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ-મુંબઈ, પ્રથમ ઓગસ્ટ ૨૦૦૯, પૃ. ૧૮૫, રૂ. ૧૫૦]

ઉત્તર ગુજરાતના નાનકડા ગામ વાલમમાં ઊછરેલી; બચરવાળ પિતાની જ્યેષ્ઠ દીકરી આજથી સાત દસકા પહેલાં એ વખતની શાળા-કોલેજમાં ભણીને Ph.D. સુધીનું શિક્ષણ મેળવીને મુંબઈની અને ત્યારપછી મહારાષ્ટ્રના દૂરના ઔરંગાબાદની સરકારી કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક અને આચાર્ય બની તેની સ્મૃતિકથા નારીના પુરુષાર્થને ઉજાગર કરે છે. તે સાથે જ દેવીબહેનના અંગત દામ્પત્યજીવનની કથાનો સમાંતર પ્રવાહ અંતે વાચકને તીવ્ર વિષાદમાં ડુબાડી દે છે.

ગામડાના ઉછેરની વિગતો આપતાં ડૉ. દેવીબહેન - તે વખતના વાલમ ગામનું તળપદ વાતાવરણ; ત્યાંના હાથિયા જેવા લોકઉત્સવો, ત્યાંની નાગર જ્ઞાતિની જીવનશૈલી અને લગ્નવિધિઓ; જોડે જોડે લપાઈને જાણે કે બેઠેલાં એવાં ઘરો; પાડોશીઓ સાથેના મમતાભર્યા પારિવારિક સંબંધો આદિનો જીવંત અને ઝીણવટભર્યો પરિચય આ કથાના પૂર્વાર્ધમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

પણ આ કથા કેવળ સમાજચિત્રણ જ નથી. જો એમ હોત તો એનું મૂલ્ય Social documentationથી વિશેષ ન હોત ! પૂર્વાર્ધમાં સંજોગોનું Network સમજાવી, દેવીબહેન સ્વયં કેવી રીતે એમાં ગૂંથાયાં અને એનું કેવું આંસુભીનું પરિણામ આવ્યું તેની અત્યંત રસભર કથા, ભિન્નભિન્નની નિરૂપણરીતિ દ્વારા લેખિકાએ અહીં રજૂ કરી છે. આ વાર્તાગાન્ધિ આત્મકથામાં બે પ્રવાહો સમાંતર છતાં પરસ્પરને સ્પર્શતા અનુભવાય છે.

ગામડામાં ઊછરતી કન્યકાને સૂરતથી આવેલા એક યુવાનનો મનોસ્પર્શ થાય છે અને આ મનોસ્પર્શ પહેલાં પરિણય રૂપે અને પછી પરિણામ રૂપે લગ્નમાં પરિણમે છે. ભવભૂતિએ કહેલું તેમ કોઈક ગૂઢ આંતરહેતુ આ બંને મુઠ્ઠા હૈયાંને - દેવીબહેન અને હરિને પરસ્પર ખેંચે છે. જુદાં જુદાં ધ્રુવો જેવાં; સમ નહીં વિષમ વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં આ બે પાત્રો સમાજથી કંઈક અળગી રીતે એ જમાનામાં વડનગરના હાટકેઘર મહાદેવની

છાયામાં, સ્વજનો વિના જ લગ્ન કરી લે છે, પછી પતિગૃહે પ્રથમ સૂરતમાં અને પછી પતિના વ્યવસાયાર્થે મુંબઈમાં ઘર લઈને વસે છે; કહો કે settle થવા મથે છે. શિક્ષિત નારી નોકરી શોધી લે છે અને ત્યાંની સરકારી કોલેજોમાં ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપકનો વ્યવસાય સ્વીકારી છેવટે મુંબઈની ઇસ્માઈલ કોલેજમાં આચાર્ય અને ઔરંગાબાદની સરકારી કોલેજમાં આચાર્યપદેથી નિવૃત્ત થાય છે.

એક અબૂધશી ગ્રામ કન્યકાની આ પુરુષાર્થકથામાં અ-સમ દામ્પત્યજીવનના રંગો ઉમેરાતાં આ કથાને કાંઈક ગહન અને રસાત્મક પરિમાણ પ્રાપ્ત થાય છે. સૂરત અને પછી મુંબઈમાં યુવાન દંપતીના જીવનમાં ઊઠતા પ્રશ્નો; મંથનો, તકલીફો, જાગતા વિસંવાદો, પરસ્પરના આઘાત-પ્રત્યાઘાતો – આ બધાંની કથા વાચકને કૃતિમાં પરોવતી રહે છે. આ દંપતીનો પ્રારંભિક કાળ સૂરતના સાંકડા મકાનમાં કેવી રીતે વીત્યો તેની કથા સ્મિત પ્રેરીને પણ વાચકને ગંભીર-ગમગીન બનાવી રહે છે. પછી વ્યવસાયાર્થે તેમને મુંબઈના અંધેરીમાં settle થવાનું થયું. નાના ગામમાંથી આવતી આ કન્યકાને માટે તો આ સૌ અકલ્પ્ય સ્વપ્નલોક હતું છતાં બધું ગોઠવાતું આવ્યું. અનુકૂળ થવાની તૈયારી હોય ત્યારે બધું જ પાર ઊતરતું હોય છે.

આવા પ્રસન્ન યુગલને ઉત્તરાવસ્થામાં કાળનો પડછાયો અડી ગયો, પરમ સાહસ અને સમજણથી સર્જેલું આ આનંદવિશ્વ પળવારમાં છિન્નભિન્ન થઈ ગયું. આ પરિસ્થિતિના પરમ વિષાદયુક્ત પ્રસંગોથી આ કથાનો ઉત્તરાર્ધ વિશેષ રસમય બની રહ્યો છે. સૂરતના એ મસ્તમૌલા આદમીને પ્રથમ, હૃદયની બીમારી અને પછી કેન્સર ડિટેક્ટ થયું અને પછી તો શરૂ થયું કીમોથેરપી, ભાતભાતની દવાઓ અને દવાખાનાંઓનું ચક્ર અને એ વિષયકના કેન્દ્રમાં છુપાઈને મૃત્યુ બેઠું હતું. આ બધા પ્રસંગો દેવીબહેને પૂરી સ્વસ્થતા સાથે નિરૂપ્યા છે. એક દિવસ હરિભાઈ આ ભરી ભરી મિજલસમાંથી અચાનક ઊઠીને ચાલતા થયા. વિદાયની એ પળો અહીં કેવળ અશ્રુથી આલેખાઈ છે, હરિભાઈ તો ગયા, રહી પાછળ એમની સ્મૃતિઓ. સ્મૃતિશેષ પતિને બોલાવતાં દેવીબહેન લખે છે, “જવા દે, આ બધી વાત. હવે ક્યારે મળે છે ?” અનંત તિતિક્ષા મૂર્ત કરતાં આ સાદાં વાક્યો કેવાં હૃદયસ્પર્શી છે ? એ કહે છે, “હવે તારે કે મારે રજાઓનું વિસ્ટ જોવું પડે એમ નથી કે કેલ્ચુઅલ લીવની ઝંઝટ નથી. ગમે ત્યારે મળી શકીએ છીએ. એક પત્ર મારા પ્રત્યુત્તરમાં લખી દે. લગ્નના આગલા દિવસે લખ્યો હતો તેવો. “હું આવું છું” એટલું જ. અતિથિ બનીને આવીશ તો પણ ઉત્તમ. આવ, અજાણ્યા સ્ટેશને અજનબી બનીને મળીએ, કાં મને બોલાવી લે. સાથે ઊડીશું બ્રહ્માંડમાં.” દેવીબહેનની વેદના કેવા સર્જનાત્મક શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે ?

કૃતિના પૂર્વાર્ધમાં પણ નાગર જ્ઞાતિના, સૂરતમાં પ્રારંભાયેલા મુગ્ધ દામ્પત્ય-જીવનના, ઔરંગાબાદમાં આચાર્ય નિવાસમાં વસતાં લેખિકાને થયેલા અનુભવો પણ અત્યંત પારદર્શકતાથી નિરુપાયા છે. એકાદ-બે દૃષ્ટાંતો. પૃ. ૧૬૬ ઉપરનો અનુભવ અનેક રીતે વિલક્ષણ છે. હરિભાઈએ દેવીને કહ્યું, “થોડી વાર મારી બાજુમાં સૂઈ જા. મેં ના

માન્યું. તું ગુસ્સે થઈ ગયો અને જિંદગીમાં પહેલી અને છેલ્લી વાર મને ગાલ ઉપર માર્યું અને મેં પણ તને તત્ક્ષણ જોરથી મારી દીધું. ધડાક કરતો દરવાજો બંધ કરતાં હું નીકળી ગઈ.” (યાદ રાખો કે આ કથા જૂના યુગમાં ઊછરેલી કન્યકાની છે.) ઔરંગાબાદમાં ઘરની કામવાળીએ દેવીબહેનને પૂછ્યું, “મેડમ, તુમયા માલિક કુઠે આડે.” બહેને જવાબ આપ્યો, “મલા કોઈ માલિક નાહી.” (“મારો કોઈ ધણી નથી.”) છતાં, આવાં વાક્યોથી આ આત્મકથામાં રજૂ થયેલી વિગતો લેશમાત્ર કાલ્પનિક હોવાનું લાગતું નથી.

સરકારી નોકરીના ઉત્તરકાળમાં જોગેશ્વરીમાં ઇસ્માઈલ કોલેજના કેમ્પસમાં રહેવાનું થયું. આચાર્ય નિવાસના પરિસરમાં વર્ષાના દિવસોમાં મલકાતી પ્રકૃતિનાં ચિત્રો ક્યારેક કાલેલકરની યાદ અપાવે એવાં જીવંત છે. ઘર આગળ બાંધેલા હીચકા ઉપર ઝૂલતા આ દંપતીએ જિમખાનાના ઝરૂખેથી જોયેલી વર્ષાની હેલી કેવી જીવંત બની છે ? દેવીબહેન લખે છે (૧૭૩), “જાણે લીલાછમ ગાલીયા ઉપર વરસતી મોતીની ધાર.” “વહેલી સવારે પારિજાતનાં ફૂલોની બિછાત, ઊંચાંઊંચાં તાડવૃક્ષોને બાંધેલી મટકીમાં ચાંચ ડુબાડી નીરાનું આચમન કરતો કાગડો, લાલ લાલ માટીવાળા નાના રસ્તાને કોસ કરતો સાપ, તેની પાછળ દોડાદોડી કરતો નોળિયો, પોતાના જ બાગમાં લટાર મારવા આવી હોય તેવી ગાયો, ભિક્ષાં દેહી કહી બારણે આવેલા કેશમુંડિત સાધુ જેવો અને કદીક મંદિરની દીપાવલી જેવો ડાળેડાળે ફૂલેલો ચંપો, કોયલનો ટહુકાર અને આમ્રમંજરીના મઘમઘાટે મનને તરબતર કરી દીધું છે.” નિવૃત્તિ પછી વાંદરામાં નિવાસ દરમિયાન એમને જોગેશ્વરી યાદ આવે છે. એ કહે છે, “મારો જીવ નાળિયેરીની ટોચે ચડી ઇસ્માઈલને જોયા કરે છે. બંગલાનાં પૈયં; કેળ; સીતાફળી વચ્ચે ખિસકોલી બનીને દોડાદોડ કરે છે, વડની વડવાઈમાં હીચે છે.” (૧૭૪) કથાના આરંભમાં જ દેવીબહેનની કલમે ઊતરી આવતી આ કાવ્યગન્ધિ ગદ્યપંક્તિઓ સમસ્ત કૃતિમાં વ્યાપી રહેનારા વિષાદી હવામાનને સૂચિત કરી દે છે. એ પંક્તિઓ હવે વાંચો.

હરિભાઈને સંબોધીને દેવીબહેન લખે છે,

“હમણાં જ તારી સાથે ચાલતી

આ લેવું છે, ને તે લેવું છે, એવો બબડાટ કરતી,

કાંઈ ના અપાવે તો કાંઈ નહીં.

જરા મારી સાથે પગલાં મિલાવીને તો ચાલ.

રોડ કોસ કરતાં તું મારો હાથ ઘટ્ટ પકડી રાખતો,

સિગ્નલ મળતાં જ હાથ છોડીને દોડતો

રોડની પેલે પાર જઈ, મારા આવવાની રાહ જોતો.

આજે તો તે હદ કરી,

મેં હજી રોડ કોસ કર્યો નથી ને તું ગાયબ,

ક્યાં જઈને પાછી ઊભી રહ્યું, તારી રાહ જોતી ?

હરિભાઈની વિદાય પછી તેમની સાથેના સાહચર્યની વિગતો ફેફસાં અતીત જીવંત થતો આવે છે. યાદ આવે છે જીવનના સામાન્ય પ્રસંગો, પણ આ સામાન્ય અનુભવો ભાવસ્પર્શ થકી રસમય બની જાય છે. ધીરુબહેન પટેલે નોંધ્યું તેમ અતીત અને વર્તમાનની જાણે કે રંગોળી સર્જાય છે. દેવીબહેને કથાની રજૂઆત માટે કોઈ વિશિષ્ટ – આગવી pattern ઉપસાવી નથી. કથાનિરૂપણનું કોઈ પણ હાથવગું સાધન એમણે અસ્વીકાર્યું નથી. ક્યારેક લગ્નપૂર્વે પરસ્પરને લખેલા પત્રો દ્વારા એમનો ઊછરતો પ્રેમ નિરૂપાય છે; તો ક્યારેક આજે જે વિશ્વમાં છે જ નહીં અને છતાં, હૈયાના અણુઅણુમાં વસેલા છે એ હરિભાઈને સંબોધીને લખેલા કાલ્પનિક પત્રો દ્વારા વર્તમાનની એમની ભાવદશા નિરૂપાય છે. ક્યારેક જૂની ચીજોના દર્શને જણાતાં સ્મરણો રૂપે કથા વિકસતી જાય છે, તો ક્યારેક ભૂતકાળની સ્મૃતિઓ સાદા કથનથી નિરૂપાતી આવે છે. આજ અને ગઈ કાલના શ્યામચૈત રંગો ઊપસતા જાય છે. કથાના પૂર્વાર્ધમાં વિશેષતઃ સાદું કથનવર્ણન અને ઉત્તરાર્ધમાં સ્મૃતિજન્ય નાટ્યાત્મક પ્રસંગો દ્વારા દેવીબહેનનું હૃદય પ્રગટતું જાય છે.

કથા છે, માટે પાત્રો તો હોય જ. અહીં કલ્પનાજન્ય સૃષ્ટિ નથી, જેવી હતી તેવી સૃષ્ટિ અહીં ભાવનાના રંગો સાથે પુનઃજીવિત થાય છે. કેટલાંક દષ્ટાંતો. દેવીબહેનના શિક્ષક પિતાના આ ઉદ્ગાર જુઓ. માતાપિતાની પણ ગેરહાજરીમાં સ્વેચ્છાએ હાટકેશ્વરની નિશ્રામાં પરણેલાં દેવીબહેન છેવટે સૂરત સાસરિયે જવા ગાડીમાં બેસે છે. ગાડી ઊપડતાં પિતા જમાઈને કહે છે, “હરિહર, મારું પચ્ચીસ વર્ષનું તપ તમને આપું છું. સાચવજો.” (દેવીબહેન કહે છે – “અને હું રડી પડી”) (કણ્વઋષિએ કહેલી વાત કેવી જુદી રીતે અહીં ઊતરી આવી !) કથા દેવીબહેન અને મુખ્યત્વે હરિભાઈને કેન્દ્રમાં રાખીને જ વિકસે છે. તે હરિભાઈને આવી રીતે જાણે છે. “તું તોલીમાપીને જીવ્યો નથી. પવનના ઝોલાની જેમ તું આવ્યો... સ્થિર થવું તારા સ્વભાવમાં નહોતું. પવનની જેમ તું સતત વહેતો રહ્યો. આસપાસની ડાળીઓને, વૃક્ષવેલીઓને જરાક નમાવી; કદીક ટપલી મારી; કદીક ઉખાલિંગન દઈ તું વહેતો રહ્યો.” (પૃ. ૧૧) નિખાલસ પારદર્શકતા એ દેવીબહેનનું વ્યક્તિત્વલક્ષણ. એ કહે છે, “મારા માટે કદી સમય ફાળવ્યો નહોતો. મારા અસ્તિત્વને કોઈના ને કોઈના સાથે ચિપકાવી દઈને જાણે હું જીવી હોઉં એમ લાગે છે... મને સહજ રીતે જે મળ્યું તેનો સ્વીકાર કર્યો. એમ કરતાં જિંદગીએ મારો પાલવ ખુશીઓથી ભરી દીધો.” (પૃ. ૧૩-૧૪)

દેવી અને હરિનાં પરસ્પર સાવ વિભિન્ન વ્યક્તિત્વો કઈ રીતે ભેગાં મળ્યાં, તે મોટું વિસ્મય છે. (સંભવતઃ આ કથા તે જ વિસ્મયની શોધ છે.) સમાન શીલ વ્યસનેષુ સખ્યમ્ – આ કવિવાણી અહીં સાચી જણાતી નથી. આ બંને પરસ્પર અ-સમ ધ્રુવો. હરિભાઈ ઊછળતો પવન, દેવીબહેન શાંત ધરિત્રી. એક ધીરતાની મૂરત તો બીજું સદા અધીર. આવાં પાત્રો કયા કારણસર સ્વેચ્છાએ ભેગાં મળ્યાં, આનંદથી સાથે રહ્યાં. આ વિધિવિધાનનું તાત્પર્ય શું હશે ? વ્યતિષ્જતિ પદાર્થાન્ આન્તરઃ કોપિ હેતુ – કયા આંતરહેતુથી આ બે પાત્રો આવી મળ્યાં – અને રસ્તા વચ્ચે જ હાથ છોડાવી છૂટાં

થઈ ગયાં ! કહેવું હોય તો કહેવાય કે આ ઋણાનુબંધની કથા છે.

હરીન્દ્રભાઈ (દવે)એ “પાન લીલું જોયું ને તમે યાદ આવ્યાં” એમ ગાયું. અહીં જૂના પત્રોએ દેવીબહેનના હૃદયમાં હરિભાઈનું સ્મરણ પુનઃજીવિત કર્યું છે. ડાયરી જેવી લાગતી આ કથાગાંધિ આત્મકથાને લેખિકા ‘હવે સ્પર્શનું સ્મરણ છું હું’ એવું નામ આપે છે. હેમંત ધોરડાની આ કાવ્યપંક્તિ પ્રયોજતું શીર્ષક દેવીબહેન માટે ઉપયુક્ત હશે. આપણે – વાચકો માટે ‘સ્મરણનો સ્પર્શ’ યોગ્ય શીર્ષક લાગે છે. શબ્દોના દોરથી ગૂંથાયેલી આ સ્મરણપુષ્પોની માળા સદ્ગતની સ્મૃતિને સમર્પિત કરી દેવીબહેન ઋણમુક્ત અને શોકમુક્ત થયાં છે.

આવી સુંદર, હૃદયહારી રચના માટે દેવીબહેનને અમારા અભિનંદન !

r

સાભાર ગ્રંથસ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૨૩૪) ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટુરં : સંપા. નલિની દેસાઈ, ૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૩૦૮, રૂ. ૨૨૫/- (૨૩૫) દષ્ટિ અને દર્શન : પ્રા. જયન્ત પ્રે. ઠાકર, ૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૨૨૨, રૂ. ૧૬૦/- (૨૩૬) અક્ષરનો અજવાસ : પ્રા. જયન્ત પ્રે. ઠાકર, ૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૨૧૪, રૂ. ૧૬૦/- (૨૩૭) રંગભૂમિ અને દક્ષિણ ગુજરાત : રજની શેઠ, ૨૦૦૮, કાનજીભાઈ દેસાઈ, સમાજ શિક્ષણ ભવન ટ્રસ્ટ, સુરત, પૃ. ૮૮, રૂ. ૫૦/- (૨૩૮) નક્ષત્રજ્યોત : અનુ. મિનેશ જેટલી, ૨૦૧૦, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ, પૃ. ૮+૧૮૪, રૂ. ૧૨૦/- (૨૩૯) ૩૦ માર્કેટિંગ પ્રિસ્ટિક્ષાન્સ : અજિત મરચંદ, ૨૦૧૦, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ, પૃ. ૮+૧૧૧, રૂ. ૧૦૦/- (૨૪૦) સંબંધોના મેઘધનુષ્ય : જયવતી કાજી, ૨૦૧૦, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ, પૃ. ૧૨+૧૨૪, રૂ. ૧૨૫/- (૨૪૧) સત્ય ઘટનાનાં જીવનઝરણાં : મનસુખ ઉપાધ્યાય, ૨૦૦૮, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ, પૃ. ૮+૨૨૮, રૂ. ૧૭૫/- (૨૪૨) સમયની શતરંજને સંબંધનાં સોગંદાં : ગીતા ત્રિવેદી, ૨૦૧૦, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ, પૃ. ૧૨+૧૨૮, રૂ. ૧૧૦/- (૨૪૩) ગીતા સ્વાધ્યાય (ગાગરમાં સાગર) : આલેખન : પ્રા. અરવિંદ પી. મહેતા, ૨૦૦૮, ૩૬, અરુણોદય પાર્ક, ઝેવિયર્સ કોર્નર, અમદાવાદ, પૃ. ૭૨, રૂ. ૨૦/- (૨૪૪) અનુપમ અધ્યાત્મપથ : એ. જી. ભટ્ટ, સંપા. કાર્તિકેય ભટ્ટ, ૨૦૦૮, ઇમેજ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ-મુંબઈ, પૃ. ૧૮+૧૮૨, રૂ. ૧૫૦/-

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

રવીન્દ્રભવનના ઉપક્રમે સુજ્ઞાબહેન શાહનું વક્તવ્ય

પરિષદ-સંચાલિત રવીન્દ્રભવનના ઉપક્રમે તા. ૬-૧૦-૨૦૧૦ના રોજ શ્રીમતી સુજ્ઞાબહેન શાહે 'અવનીન્દ્રનાથની નજરે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર' વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું. 'ઘરોબા' અને 'ગુરુદેવ' બે પુસ્તકોના આધારે તેમણે રવીન્દ્રનાથનાં અંતરંગ જીવનનાં કેટલાંક લાક્ષણિક પાસાંઓને રસપ્રદ શૈલીમાં ઉપસાવી આપ્યાં. શ્રોતાઓએ આનંદપૂર્વક આ વિશિષ્ટતાઓને માણી.

'માતૃભાષાકૌશલ પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમ પ્રમાણપત્ર વિતરણ કાર્યક્રમ'

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-સંચાલિત શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અને માતૃભાષા-સંવર્ધન કેન્દ્ર દ્વારા આયોજિત માતૃભાષાકૌશલ પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમના પ્રમાણપત્ર-વિતરણનો કાર્યક્રમ શ્રી અનિલા દલાલની અધ્યક્ષતામાં અને શ્રી કુમારપાળ દેસાઈના અતિથિવિશેષપદે તા. ૨૧-૧૦-૨૦૧૦ના રોજ સાંજે ૫.૦૦ કલાકે યોજાયો હતો.

કાર્યક્રમના પ્રારંભે શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે ભૂમિકારૂપ વક્તવ્ય આપ્યું હતું, જેમાં તેમણે માતૃભાષાકૌશલ પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમનું આયોજન સફળ થયું છે તેનો આનંદ પ્રગટ કર્યો હતો. શ્રી યોગેન્દ્ર વ્યાસે મુખ્ય વક્તવ્યમાં માતૃભાષાની સભાનતા વિશે વિગતે ચર્ચા કરી હતી. શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ અતિથિવિશેષ તરીકેના વક્તવ્યમાં 'માતૃભાષાકૌશલ પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમ'નો પ્રારંભ થયો અને સફળ થયો તેનો આનંદ પ્રગટ કર્યો હતો અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સ્થાપક શ્રી રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાની યાદ તાજી કરી હતી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પૂર્વ પ્રમુખશ્રી ધીરુબહેન પટેલે વિશેષ અતિથિ તરીકે આ સભાની શોભા વધારી હતી. તેમણે માતૃભાષાના મહિમાની ચર્ચા કરી હતી અને મુંબઈમાં 'મહિમા માતૃભાષાનો' અભિયાન શરૂ કર્યું છે, તેની વાત કરી હતી. શ્રી પિંકી પંડ્યાએ અધ્યાપનની પ્રક્રિયા વિશેના વક્તવ્યમાં નવું જાણવાની જિજ્ઞાસાવાળા વિદ્યાર્થીઓ સાથેની ચર્ચાથી આ અભ્યાસક્રમની સફળતા ચીંધી આપી હતી અને ઉમેર્યું હતું કે શ્રી ધીરુબહેન પટેલની નવલકથા 'વાંસનો અંકુર' વિરામચિહ્નોને લીધે પણ વાંચવા યોગ્ય છે. શ્રી રૂપાબહેન શેઠે પ્રથમ બેચના વિદ્યાર્થી તરીકે અને શ્રી કૈવનકુમાર શાહે બીજી બેચના વિદ્યાર્થી તરીકે પ્રતિભાવો આપ્યા હતા. અધ્યક્ષશ્રી અનિલા દલાલે માતૃભાષા પ્રત્યેની સભાનતા વિશે વિગતે ચર્ચા કરી હતી. બધા જ ઉપસ્થિત મહાનુભાવોએ બંને બેચના પદ વિદ્યાર્થીઓને 'માતૃભાષાકૌશલ પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમ'નાં પ્રમાણપત્ર વિતરણ કર્યાં હતાં. શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિરનાં કાર્યકારી નિયામકશ્રી પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું.

— ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

સાહિત્યસિદ્ધાંત વ્યાખ્યાનશ્રેણી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-સંચાલિત શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અંતર્ગત સાહિત્યસિદ્ધાંત વ્યાખ્યાનશ્રેણીનું સાતમું વ્યાખ્યાન તા. ૮ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૦ ને ગુરુવારે સાંજે ૫.૦૦ કલાકે ડૉ. યોગેન્દ્ર વ્યાસ 'સંસ્કૃત શબ્દશક્તિઓ અને પાશ્ચાત્ય શબ્દાર્થવિચાર' વિશે આપશે.

'પાક્ષિકી'માં દીવાન ઠાકોરનું વાર્તાપઠન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-સંચાલિત 'પાક્ષિકી'ના ઉપક્રમે તા. ૭-૧૦-૨૦૧૦ ને ગુરુવારે સાંજે ૬.૦૦ કલાકે શ્રી દીવાન ઠાકોરે તેમની 'કોફી કપમાં સાંજ' વાર્તાનું પાઠન કર્યું હતું, જેમાં વાર્તારચનાની પ્રક્રિયાની રસપદ ચર્ચા થઈ હતી.

'પાક્ષિકી'માં અભિમન્યુ આચાર્યનું વાર્તાપઠન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત 'પાક્ષિકી'ના ઉપક્રમ તા. ૨૧-૧૦-૧૦ ને ગુરુવારે સાંજે ૬.૩૦ કલાકે શ્રી અભિમન્યુ આચાર્યએ તેમની 'ગ્રંથપાલ' વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું, જેમાં ભાવકોએ વાર્તાની ચર્ચા કરતાં વાર્તાના અંત અને વાર્તામાં વધુ ઊંડાણની જરૂર છે એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો.

રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ રીનોવેશન માટે મળેલ દાન

શ્રી અજય ઉમટ, અમદાવાદ ૩. ૨૧૦૦૦/-

5

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : છઠ્ઠીસમું જ્ઞાનસત્ર

સ્થળ : મોડાસા (જિ. સાબરકાંઠા) તા. ૨૪-૨૫-૨૬ ડિસેમ્બર-૨૦૧૦
યજમાન સંસ્થા : એમ. એલ. ગાંધી હાયર એજ્યુકેશન સોસાયટી, (મોડાસા)

જ્ઞાનસત્ર અધ્યક્ષ : શ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા

જ્ઞાનસત્રનો વિગતવાર કાર્યક્રમ

પહેલી બેઠક : તા. ૨૪-૧૨-૨૦૧૦, શુક્રવાર, બપોરના ૨-૩૦થી ૫-૧૫

ઉદ્ઘાટન બેઠક

દીપપ્રાકટ્ય : પૂ. મોરારિબાપુ (મહુવા)

સ્વાગત : ડૉ. એ. એન. શાહ

પરિષદ વહીવટી મંત્રી : શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ

પ્રાસંગિક : શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ

શ્રી રઘુવીર ચૌધરી

(ટ્રસ્ટી કે પૂર્વપ્રમુખ)

આશીર્વાચન : પૂ. મોરારિબાપુ

અધ્યક્ષ : શ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા

સમાપન, આભાર : શ્રી અનિલાબહેન દલાલ
વિરામ-ભોજન
સાંજે ૬.૩૦થી ૮.૦૦
બીજી બેઠક : રાત્રે ૮.૦૦થી ૮.૪૫ પારિતોષિક વિતરણ
સંચાલન : પ્રફુલ્લ રાવલ
અધ્યક્ષ : ભગવતીકુમાર શર્મા
ત્રીજી બેઠક : રાત્રે ૮.૦૦થી ૧૦.૦૦ કાવ્યાસ્વાદ
ઉમાશંકર જોશી કવિતા : પાઠ અને ગાન
પ્રસ્તુતિ : શ્રી અમર ભટ્ટ અને વૃંદ
અધ્યક્ષ : નીતિન વડગામા
તા. ૨૫-૧૨-૨૦૧૦, શનિવાર
સવારે ૮.૦૦થી ૯.૦૦ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની કાર્યવાહક
તથા મધ્યસ્થ સમિતિ સંયુક્ત બેઠક
ચોથી બેઠક : ૯.૦૦થી ૧.૦૦
સર્જક વિશેષ : ઉમાશંકર જોશીનું વિવેચન-સંશોધન
અધ્યક્ષ : શ્રી શિરીષ પંચાલ
બીજરૂપ વક્તવ્ય : શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠ
શૈલી અને સ્વરૂપ : શ્રી અશ્વિન દેસાઈ
સંસ્કૃત સાહિત્યની વિવેચના : શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ
મધ્યકાલીન સાહિત્યનું વિવેચન
અને સંશોધન : શ્રી નરોત્તમ પલાણ
સમકાલીન કવિતા ને
કૃતિનિષ્ઠ વિવેચન : શ્રી ઉષા ઉપાધ્યાય
પાંચમી બેઠક : બપોરના ૩.૦૦થી ૬.૦૦
બે વર્ષના સાહિત્યનું સરવૈયું (૨૦૦૮-૨૦૦૯)
અધ્યક્ષ : શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર
કવિતા : શ્રી અનિરુદ્ધસિંહ ગોહિલ
નાટક : કવિતા શુક્લ
નવલકથા : રાજેન્દ્રસિંહ ગોહિલ, વિપુલ પુરોહિત
ટૂંકી વાર્તા : પન્ના ત્રિવેદી
નિબંધ : વિનોદ ગાંધી
બાળસાહિત્ય : યશવંત મહેતા
વિવેચન, સંશોધન, સંપાદન : યોગેન્દ્ર પારેખ

અનુવાદ : હેમાંગ દેસાઈ
રાત્રિબેઠક : રાત્રે ૮.૦૦થી યજમાન સંસ્થા આયોજિત કાર્યક્રમ
તા. ૨૬-૧૨-૧૦, રવિવાર
છઠ્ઠી બેઠક : સવારે ૮.૦૦થી ૧૦.૧૫
સાહિત્યસ્વરૂપ : ટૂંકી વાર્તા - છેલ્લા ત્રણ દાયકાની ટૂંકી વાર્તાની ઉપલબ્ધિ
અધ્યક્ષ : શ્રી શરીફા વીજળીવાળા
કાલ અને આજ : મણિલાલ હ. પટેલ
સ્વરૂપ : શ્રી અજય રાવલ
પ્રવાહ : દર્શન : શ્રી જગદીશ ગૂર્જર
સાતમી બેઠક : બપોરના ૧૦.૩૦થી ૧૨.૪૫
યજમાન સંસ્થા તરફથી સાહિત્યની બેઠક
આઠમી બેઠક : ૧૨-૪૫થી ૨.૩૦
સમાપન બેઠક

નોંધ : (૧) જ્ઞાનસત્રમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતાં સૌ તા. ૧૫-૧૨-૨૦૧૦ સુધીમાં
ભોજન ઉતારા-ફી અને પ્રતિનિધિ શુલ્કના રૂ. ૩૦૦/- તથા વિદ્યાર્થીઓ માટે રૂ. ૧૫૦/-
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ કાર્યાલય, અમદાવાદને તા. ૧૫-૧૨-૨૦૧૦ સુધીમાં મોકલી
આપવા વિનંતી.

S

શ્રી વિપિન પરીખની વિદાય

કવિ-નિબંધકાર વિપિન પરીખનું મુંબઈમાં તા. ૧૪-૧૦-૨૦૧૦ના રોજ
અવસાન થયું છે. તેમને હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ.

સાભાર ગ્રંથસ્વીકાર

નિબંધ

(૩૫૯) **અંતરનાં ઇન્દ્રધનુષ્ય** : દિનેશ પંચાલ, ૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય,
અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૭૬, રૂ. ૧૧૦/- (૩૬૦) **પિંજરની અંદર, પિંજરની બહાર** : સાં.
જે. પટેલ, ૨૦૧૦, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૫૨, રૂ. ૧૦૦/-

લેખો

(૩૬૧) **વરેણ્ય** : ડૉ. અરુણ કક્કડ, ૨૦૧૦, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, પૃ.
૬+૧૦૧, રૂ. ૬૦/-

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભાની સાહિત્યસર્જક ડૉ. ગોપાલ શાસ્ત્રીને શ્રદ્ધાંજલિ

પ્રસિદ્ધ સાહિત્યસર્જક ડૉ. ગોપાલ શાસ્ત્રીનું દુઃખદ અવસાન થયું છે. પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભાના તેઓ પૂર્વદ્રષ્ટી હતા. તેમનાં મીઠાં સ્મરણો યાદ કરી, સંસ્થાના સર્વ દ્રષ્ટીશ્રીઓ તેમજ સભ્ય ભાઈ-બહેનો અને સૌ સાહિત્યપ્રેમીઓ વતી સંસ્થાના પ્રમુખ ચંદ્રકાંત રાવ, કાર્યવાહક પ્રમુખ સુરેશ શાહે અને મંત્રી વિરંચિ ત્રિવેદીએ અંતઃકરણપૂર્વકની શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી હતી.

‘વિચાર-ગોષ્ઠિ’

‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ના ‘વાંચે ગુજરાત’ અભિયાન અંતર્ગત ‘વિચાર-ગોષ્ઠિ’ શ્રી ઈશ્વર પટેલ, ૫૦, દિવાળી બાગ સોસા., રાંદેર રોડ, સુરતમાં તા. ૩-૧૦-૧૦ના રોજ કવિશ્રી પ્રેમદાન ‘ભારતીય’એ સ્વરચિત હિન્દી મહાકાવ્ય ‘લોહપુરુષ સરદાર’નો રસપ્રદ આસ્વાદ કરાવ્યો હતો.

‘વાંચે ગુજરાત’

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-પ્રેરિત ‘વાંચે ગુજરાત’ અભિયાન અંતર્ગત તથા અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ બૃહદ સુરત શાખા વાચકમંચ દ્વારા ‘મને ગમતું પુસ્તક’ના કાર્યક્રમ અંતર્ગત તા. ૧-૧૦-૧૦ના રોજ શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માના પ્રમુખપદે શ્રી હિમાંશીબહેને આશા બગેની મરાઠી નવલકથા ‘ભૂમિ’નો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો.

શ્રી મોહનલાલ પટેલ સાહિત્યવર્તુળ – વ્યાખ્યાનમાળા

સર્વ વિદ્યાલય કડી પરિસરમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ અને શ્રી મોહનલાલ પટેલ સાહિત્યવર્તુળ, કડીના સંયુક્ત ઉપક્રમે ‘શ્રી ચન્દ્રકાન્ત શેઠ પ્રેરિત બાલમિત્ર વ્યાખ્યાનમાળા’ શ્રેણીનું વ્યાખ્યાન, શ્રી રમેશ ત્રિવેદીએ કવિ રમેશ પારેખના બાળકાવ્યસંગ્રહ ‘ચીં’નાં કાવ્યોમાં કથાતંતુ ગુંફન’ વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. અધ્યક્ષશ્રી માણેકલાલ પટેલે અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય અને શ્રી મોહનલાલ પટેલે પ્રાસંગિક ઉદ્બોધન કર્યું હતું.

ગુજરાત પુસ્તકાલયે ગાંધીજી વિશેની ક્વિઝનો કાર્યક્રમ યોજ્યો

ગાંધીજીનાં જીવન અને કાર્યોથી શ્રોતાઓ વધુ પરિચિત થાય એ આશયથી, ગુજરાત પુસ્તકાલય સ. સ. મ. લિ., વડોદરા દ્વારા ક્વિઝના જાહેર કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. ‘વાંચે ગુજરાત’ અભિયાનની ભાવનાને અનુરૂપ આ કાર્યક્રમ પૂ. બાપુના જન્મદિને રૈટિયા બારસના રોજ યોજવામાં આવ્યો હતો, જેનું સંચાલન શ્રી

જયેન્દ્રભાઈ શાહે કર્યું હતું.

પુખ્તવૃષ્ટિથી ‘મહેકનો અભિષેક’ ગ્રંથનું મધ્યમઘનું સ્વાગત અને કવિતાપઠન

કવિશ્રી હર્ષદ ચંદારાણાના પ્રથમ ગદ્યગ્રંથ ‘મહેકનો અભિષેક’નો સ્વાગત-સમારોહ ‘ગ્રંથ-સ્વાગતમ્’ અનેરા ઉત્સાહ અને ઉમંગથી અમરેલીની પ્રતાપરાય આર્ટ્સ અને કમાણી સાયન્સ કોલેજમાં તા. ૨૪ જુલાઈના રોજ સંપન્ન થયો. જેમાં મનોહર ત્રિવેદીએ હર્ષદ ચંદારાણા વિશેના આ અવસર માટે લખેલા દુહાઓ સંભળાવ્યા હતા. રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીને’ હર્ષદ ચંદારાણાના વ્યક્તિત્વને ખોલી આપતી કવિની સ્વ-પરિચય આપતી ગઝલ વિશે વાત કરી હતી. ગ્રંથ-સ્વાગત પૂરું થયા પછી શ્રી હર્ષદ બ્રહ્મભટ્ટની અધ્યક્ષતામાં રાજેશ વ્યાસ, મનોહર ત્રિવેદી, હર્ષદ ચંદારાણા, હરજીવન દાફડા, લાલજી કાનપરિયા, દિલીપ વ્યાસ, જયંતી પટેલ, પ્રણવ પંડ્યા, બાલકિશન જોગી, વિનોદ રાવળ, કેતન કાનપરિયા વગેરેએ કવિતાપઠન કર્યું હતું.

વિમોચન-સમારંભ

શ્રી શિવદાન ગઢવી-સંશોધિત તેમજ સંપાદિત ગ્રંથ ‘ડંડા રે દીધા લંકાની દોઢીયે’ તેમજ શ્રી શિવદાન ગઢવી અને દોલત ભટ્ટની સંયુક્ત કલમે કંડારાયેલ ગ્રંથ ‘યાદ એમની આવતી’નો વિમોચન સમારંભ શ્રી વસંતભાઈ ગઢવીના અધ્યક્ષસ્થાને તા. ૨૫-૭-૧૦ના વારાણ મુકામે આઈ ખોડિયાર ધામ સભાખંડમાં યોજાયો હતો.

‘મને ગમતું પુસ્તક’ વાર્તાલાપશ્રેણીનો ભાવનગર શહેરને સુંદર પ્રતિસાદ

‘વાંચે ગુજરાત’ અભિયાન અંતર્ગત ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-પ્રેરિત ‘મને ગમતું પુસ્તક’ વાર્તાલાપશ્રેણીનાં વિવિધ સંસ્થાઓના માધ્યમથી થયેલાં આયોજનોથી કલાસાહિત્યનગરી ભાવનગરનો સુંદર પ્રતિસાદ ઊભો થયો હતો. તા. ૩-૭-૨૦૧૦થી ૧૦-૭-૧૦ દરમિયાન આશરે દસેક સંસ્થાઓએ ભાવનગરના પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારોનાં વ્યાખ્યાનોનાં આયોજનો હાથ ધર્યાં હતાં. તા. ૩-૭-૧૦ના રોજ, મ. ચ. ગાંધી મહિલા કોલેજના હોલમાં શ્રી ધીરેન વૈષ્ણવે ‘ધ અલ્ટિમેટ ગિફ્ટ’ વિશે વાર્તાલાપ, તા. ૩-૭-૧૦ના રોજ અહિરછત્ર સંસ્કાર કેન્દ્રમાં પ્રા. આર. ડી. શુક્લએ ભવભૂતિરચિત ‘ઉત્તરરામચરિત’નો રસાસ્વાદ કરાવ્યો હતો. તા. ૪-૭-૧૦ના રોજ મહેન્દ્ર ઓઘારિયાએ જેન ઓસ્ટીનકૃત ‘પ્રાઇડ એન્ડ પ્રેજ્યુડીસ’નો ગઝલ વિદ્યાપીઠમાં આસ્વાદ કરાવ્યો હતો અને ‘નેસ્ટ પ્લે હાઉસ’માં શ્રી અજય પાઠકે કલાપીના કેકારવમાંથી ‘હૃદય-ત્રિપુરી’ કાવ્યનો પરિચય કરાવ્યો હતો. તા. ૬-૭-૧૦ના બાર્ટન લાઇબ્રેરીમાં નરોત્તમ પલાણકૃત નવલકથા ‘હૂ હૂ’ વિશે ડૉ. મહેન્દ્રસિંહ પરમારે વાત કરી હતી. ૭-૭-૧૦ના રોજ શાહ ખીમચંદ લક્ષ્મીચંદ બહેરાંમૂગા શાળાના મહાવીર ઓડિટોરિયમમાં પ્રા. ડૉ. વિનોદ જોશીએ કવિ કાલિદાસરચિત ‘અભિજ્ઞાન-શાકુંતલ’ વિશે વાર્તાલાપ આપ્યો. ૮-૭-૧૦ના રોજ ડૉ. રક્ષાબહેન દવેએ ‘ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા’ પુસ્તક વિશે ભાવનગર જિલ્લા જેલમાં પ્રવચન આપ્યું. ૧૦-૭-૧૦ના રોજ બળવંત પારેખ નગરીમાં શ્રી અજય પાઠકે ‘ઉમાશંકર

જોશીની' સમગ્ર કવિતા વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું.

ડૉ. દિલીપ મોદીના ગઝલસંગ્રહ 'ઉમળકો'નો લોકાર્પણ-સમારોહ યોજાયો

'સાહિત્યસંગમ' સૂરતના ઉપક્રમે કવિશ્રી દિલીપ મોદીના આઠમા ગઝલસંગ્રહ 'ઉમળકો'નો લોકાર્પણ-સમારોહ તા. ૩-૧૦-૧૦ના રોજ શ્રી જયેન્દ્ર શેખડીવાળાના પ્રમુખપદે યોજાયો હતો. જેમાં મનુબહેન મનહરલાલ ચોકસીએ 'ઉમળકો'નું લોકાર્પણ કર્યું હતું. કવિશ્રી કિરણસિંહ ચૌહાણે પુસ્તકનો પરિચય કરાવ્યો હતો. શ્રી નાનુભાઈ નાયકે દિલીપ મોદીની ગઝલોમાં પોતીકાપણાનો અનુભવ થાય છે એમ કહ્યું હતું. શ્રી જનક નાયકે કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું.

અભિનંદન

દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીએ જુદી જુદી ૧૫ ભાષાઓના બાળસાહિત્યકારની શ્રેષ્ઠ કૃતિ અથવા એમના જીવનપર્યતનાં કાર્યોને ધ્યાનમાં લઈ બાળસાહિત્યકાર તરીકેનો એવોર્ડ આપવાની શરૂઆત આ વર્ષથી કરી છે. જેમાં ગુ. ભાષાના બાળસાહિત્યકાર માટે શ્રી યશવંત મહેતાની પસંદગી થઈ છે. આ પુરસ્કારમાં રૂ. ૫૦,૦૦૦/- રોકડા અને તામ્રપત્ર આપવામાં આવશે. ગુ. સા. પ. તરફથી શ્રી યશવંત મહેતાને હાર્દિક અભિનંદન.

ચિનુ મોદીને વલી ગુજરાતી ગઝલ એવોર્ડ

ગઝલક્ષેત્રનો સર્વોચ્ચ એવોર્ડ, વલી ગુજરાતી ગઝલ એવોર્ડ આ વર્ષે ચિનુ મોદી 'ઈર્શાદ'ને એનાયત કરવામાં આવ્યો છે. એમને હાર્દિક અભિનંદન.

હરીશ મીનાશ્રુને કલાપી પારિતોષિક

આ વર્ષનું 'કલાપી' પારિતોષિક, હરીશ મીનાશ્રુને એનાયત કરવામાં આવ્યું છે. પરિષદ તરફથી એમને હાર્દિક અભિનંદન.

r

સાભાર ગ્રંથસ્વીકાર

અભ્યાસ

(૩૬૨) પ્રવર્તન : મોહન પરમાર, ૨૦૧૦, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૧૫૩, રૂ. ૧૦૦/-

આસ્વાદ

(૩૬૩) ગુલછડી ભા. ૧ : આસ્વાદ : રશીદ મીર, ૨૦૧૦, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૮૩, રૂ. ૧૮૦/-

આ અંકના લેખકો

- અરુણ જાડેજા** : એ/૧, સરગમ ફ્લેટ્સ, ઈશ્વરભુવન રોડ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮
- અરુણ જોશી** : ૩૧, નિર્માણ પાર્ક સોસાયટી, વિશ્વામિત્રી, વડોદરા-૩૮૦૦૧૧
- આહમદ મકરાણી** : મામરિયમ મંડિલ, ગુરુનાનક શેરી, સિંધી માર્કેટ પાસે, ઉપલેટા-૩૬૦૪૮૦
- ઇતુભાઈ કુરકુટિયા** : C/o. ગુજરાતી સા. પરિષદ, ટાઈમ્સ પાછળ, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- કાલિન્દી પરીખ** : ૩, દેના બેન્ક સોસાયટી પાસે, સ્ટેશન રોડ, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧
- ગુણવંત વ્યાસ** : 'સમ્યાપ્રાસ', ૬, શ્યામ કુટીર, બાકરોલ, લાંબવેલ રોડ, બાકરોલ-૩૮૮૩૧૫, જિ. આણંદ
- ચંદ્રકાન્ત શેઠ** : ૮/બી, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫
- દક્ષા વ્યાસ** : કોટ, વ્યારા, જિ. સુરત
- નિર્મિશ ઠાકર** : બી-૮/૩૧, ઓ.એન.જી. સી. કોલોની ફેઝ-૧, મગદલ્લા, સુરત-૩૮૪૫૧૮
- નિરંજન રાજયગુરુ** : આનંદ આશ્રમ, મુ. ઘોઘાવદર (દાસીજીવણનું), તા. ગોંડલ, જિ. રાજકોટ-૩૬૦૩૧૧
- પીયૂષ પંડ્યા 'જ્યોતિ'** : ૧૦૮, આદિત્ય સેન્ટર, ફૂલછાબ પો.ઓ. સામે, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧
- પુરુરાજ જોશી** : ૨૮, વ્રજધામ સોસાયટી, સાવલી, જિ. વડોદરા
- પ્રતાપસિંહ રાઠોડ** : 'તમારું સ્મરણ', મુ. સીતવાડા, તા. પ્રાંતિજ, જિ. સા.કાં.-૩૮૩૨૦૫
- પ્રસાદ બલભટ્ટ** : ૧૦, શુકનવિલા-૪, નંદીશ્વર મહાદેવ પાસે, મકરબા રોડ, વેજલપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
- ભગવતીકુમાર શર્મા** : ૩૨/બી, પવિત્રા રોહાઉસ, ગેટ નં. ૨, સહજ સુપર સ્ટોરની ગલીમાં, આનંદ મહલ રોડ, અડાજણ, સુરત-૩૮૫૦૦૮
- મનીષ પરમાર** : મુ. વાવડી (ગઢ), પો. ધરોઈ કોલોની, જિ. મહેસાણા-૩૮૪૩૬૦
- મહેન્દ્ર દવે** : ૩, 'સાકેત', પ્લોટ નં. ૬૮૬, સેક્ટર-૨૧, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૧
- રાજેન્દ્ર પટેલ** : ૭૮, નિહારિકા બંગલોઝ, હિંમતલાલ પાર્ક સામે, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- રાજેશ પંડ્યા** : એ/૫, ઋતુરાજ, નૂતન વિદ્યાલય પાસે, સમારોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૦૮
- રાધેશ્યામ શર્મા** : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨
- સંજુ વાળા** : એ/૭૭, આલાપ એવન્યૂ, યુનિ. રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
- હરિકૃષ્ણ પાઠક** : પ્લોટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર-૨/એ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭

હિમાંશી શેલત : સપ્ત, ૧૮, મણિબાગ, અબ્રામા, વલસાડ-૩૮૬૦૦૭
હેમાંગિની રાનડે : ૭, જ્ઞાનદેવી, સાહિત્ય સહવાસ, એમ. કાલેલકર માર્ગ, કલાનગર,
વાંદરા (પૂર્વ), મુંબઈ-૪૦૦૦૫૧
સી. ડી. મિસ્ત્રી (આવરણ): ૩૦૩, મુરલીધર એપાર્ટમેન્ટ, એસ. એમ. રોડ, આંબાવાડી, અમદાવાદ-
૩૮૦૦૧૫

r

સાભાર ગ્રંથસ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૨૪૫) **સ્વર્ણિમ ઝલક** : સુરેશ દલાલ, સંપા. અંકિત ત્રિવેદી, ૨૦૧૦, ઇમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૪૩, રૂ. ૧૨૦/- (૨૪૬) **ઝલકપ્રભાત** : સુરેશ દલાલ, ૨૦૧૦, ઇમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૧૧, રૂ. ૮૦/- (૨૪૭) **સામાજિક સમરસતા** : નરેન્દ્ર મોદી સંપા. કિશોર મકવાણા, ૨૦૧૦, ઇમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૨૧૪, રૂ. ૨૦૦/- (૨૪૮) **કસ્તુરબા, દુર્ગાબહેન અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો** : ચંદ્રકાન્ત ઉપાધ્યાય, ૨૦૧૦, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૬૪, રૂ. ૧૫/- (૨૪૯) **ગાંધીજી સહસ્રાધકો** : નીલમ પરીખ, ૨૦૧૦, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ૨૦૮, રૂ. ૫૫/- (૨૫૦) **ગુજરાતી ખંડકાવ્યો (સ્વરૂપ, વિકાસ અને આસ્વાદ)** : મેરુ વાઢેળ, ૨૦૧૦, એમ. એમ. સાહિત્ય પ્રકાશન, આણંદ, પૃ. ૬+૧૮૪, રૂ. ૧૧૦/- (૨૫૧) **આંતરમન** : રચયિતા : શ્રી વિશ્વવંદે, ૨૦૧૦, લેખક પોતે, પૃ. ૬+૯૬, રૂ. ૪૦/- (૨૫૨) **ઝરૂખો** : વિકાસ નાયક, ૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૦૨, રૂ. ૭૦/- (૨૫૩) **અધૂરો વિકાસ, અધૂરી લોકશાહી** : સનત મહેતા, ૨૦૧૦, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૯૯/- (૨૫૪) **બાળવિકાસની સાચી સમજણ** : મધુરી દેસાઈ, ૨૦૧૦, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૯૧, રૂ. ૧૨૫/- (૨૫૫) **શહીદોની કાંતિગાથાઓ** : સ્વામી સચ્ચિદાનંદ, ૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૨૪૮, રૂ. ૧૦૦/- (૨૫૬) **વિદ્યાર્થી ઉપનિષદ** : સંકલન : બાબાભાઈ પટેલ, બીજી-૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૦+૧૨૬, રૂ. ૧૦૦/- (૨૫૭) **જીવન ઉપનિષદ** : સંકલન : બાબાભાઈ પટેલ, બીજી-૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૨૮, રૂ. ૧૫૦/- (૨૫૮) **શિક્ષક ઉપનિષદ** : સંકલન : બાબાભાઈ પટેલ, ત્રીજી-૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૩૪, રૂ. ૧૦૦/- (૨૫૯) **શબરીનાં બોર** : ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ, ૨૦૧૦, રંગદ્વાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૨૮, રૂ. ૧૦૦/- (૨૬૦) **માંડવી-૧૩૫, વર્ષના પાલિકાકાળના જીવંત વાયરા** : નારાયણ શનિશ્વરા, ૨૦૧૦, માંડવીનગર સેવા સદન, માંડવી (કચ્છ), પૃ. ૧૨+૩૭૮, રૂ. Nil

**અમૂલ્ય સિક્કાઓ પર સંશોધન કરનાર
એકમાત્ર લેખક, પત્રકાર અને પ્રકાશક**

સમીર પંચાલ પ્રકાશન

યુવા લેખક સમીર પંચાલની ધારદાર કલમે

- S ગુજરાતનાં દેશી રજવાડાંઓના સિક્કાઓ - રૂ. ૩૫૦
- S છોટાઉદેપુર, લુણાવાડા અને સુંથ રામપુર રાજ્યના સિક્કાઓ, સ્ટેમ્પ અને રાજકીય ઇતિહાસ ફોટોગ્રાફની સીડી રૂ. ૨૨૫

દરેક શાળા / કોલેજો / ઇતિહાસરસિકોએ વસાવવા જેવો ગ્રંથ

નોંધ : આગામી પુસ્તકો માટે સંશોધન કરવા તથા અંગત સંગ્રહ કરવા માટે અમોને જૂના સોના-ચાંદી-તાંબાના ચલણી સિક્કાઓ, જૂની બંધ થયેલી તમામ ચલણી નોટો, રાજાના ફોટાવાળી નોટો, એક-બે રૂપિયાની લીલા કલરની નોટો અને બંડલો જો કોઈને વેચવી હોય તો અમારો સંપર્ક કરો. અમે સારા ભાવ આપીને ખરીદીશું.

અમારું પુસ્તક ગુજરાતના દરેક પ્રમુખ બુક-સ્ટોલ પર મળશે. ન મળે તો અમારો સંપર્ક કરો.

અમારાં આગામી પુસ્તકો

૧. સિક્કાની પાઠશાળા (સિક્કાઓ વિશેનું જનરલ નોલેજ)
૨. રાજસ્થાનનાં દેશી રજવાડાંઓના સિક્કાઓ તથા રાજકીય ઇતિહાસ
૩. મધ્યપ્રદેશનાં દેશી રજવાડાંઓના સિક્કાઓ તથા રાજકીય ઇતિહાસ
૪. Coins & Political History of Gujarat's Princely States (English Edition)
૫. A Standard Guide to Gujarat's Princely States Coins & Paper money (totally multy coloured & more than 500 colour photographs of Gujarat's Coins)

સમીર પંચાલ પ્રકાશન

૧૨, ઉમાનગર સોસાયટી, ભરત પાર્ટીપ્લોટની સામે, ને. હા. નં. ૮,
અમરાઈવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૬

Ph. 079-25858822. Cell : 096018-42847, 092273-32011

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-૧૫, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં પાસે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

ફોન નંબર : (૦૭૯) ૨૭૯૧૩૩૪૪, વેબસાઇટ : www.rangdwar.com

વીજળી હાથ કાસમની : (વાય. એમ. ચીતલવાલા) રૂ. ૧૮૦/- શ્રી યુનુસ એમ. ચીતલવાલાએ 'વીજળી'ના અકસ્માતનાં કારણો અને પછી એની તપાસ પર સંશોધન કરીને આ આધારભૂત પુસ્તક લખ્યું છે એ 'વીજળી'ના રોમાંચને ફરી જીવંત કરશે જ.

- હસમુખ શાહ

ધણું જીવો ગુજરાતી : (નારાયણ દેસાઈ) રૂ. ૮૦/- 'અંગ્રેજીના ઉત્તમ શિક્ષણની સામે કોઈનો વિરોધ ન હોઈ શકે પણ ઉત્તમ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે માતૃભાષા સિવાયની બીજી કોઈ પણ ભાષાનો વિરોધ ખસૂસ હોઈ શકે.'

- નારાયણ દેસાઈ

ઓગણીસમી સદીની ગુજરાતી ગ્રંથસમૃદ્ધિ : (દીપક મહેતા) રૂ. ૧૫૦/- લેખકે ઓગણીસમી સદીનાં ઓછાં જાણીતાં પુસ્તકો તથા તેના લખનારાઓનો પરિચય આપ્યો છે. લેખોની રજૂઆત કોઈ પણ સાહિત્યપ્રેમીને આકર્ષિત કરે તેવી અને સચિત્ર છે.

વતનથી દૂર ઘર મારું : (મરિયા શ્રેણી) રૂ. ૧૨૦/- આદિવાસી નારીઓનાં પચીસ રેખાચિત્રોનું આ રસપ્રદ પુસ્તક એમના પ્રત્યક્ષ અનુભવના આધારે લખાયેલું છે. દેખીતાં ખ્રિસ્તીધર્મી આ લેખિકાને શ્રી રાધેશ્યામ શર્મા પ્રખર માનવધર્મી 'સિસ્ટર' કહે છે.

શબરીનાં બોર : (પ્રફુલ્લ શાહ) રૂ. ૧૦૦/- પૂર્વે 'અખંડ આનંદ'માં પ્રગટ થયેલા આ ૫૧ લેખો વિશે શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર કહે છે : નાટ્યાત્મક નિરૂપણની ગુંજાશ હોય તેવા પ્રસંગો પણ લેખકે નરી સાદગીથી આલેખ્યા છે. નાનાં માણસોની મોટપને તેમનાં ત્યાગ, તપ અને ખાનદાનીને પ્રગટ કરવાનો લેખકનો શુભાશય જ કેન્દ્રસ્થાને રહ્યો છે.

મેઘધનુષના રંગો : (શાનુભાઈ અંધારિયા) રૂ. ૮૦/- લેખકે પોતાના જીવનના અનુભવો અને સ્વાધ્યાયના નિઓડરૂપ ૧૦ નવલિકાઓનો આ સંગ્રહ આપ્યો છે, સાથે ૧૦ આસ્વાદલેખો પણ મૂક્યા છે. રસપ્રદ અને પ્રેરક વાર્તાસંગ્રહ.

થોડોક વખત : (સુવર્ણા) રૂ. ૧૪૦/- 'થોડોક વખત' નવલકથા સ્ત્રી-પુરુષસંબંધને, જાત્રત નારીના દષ્ટિકોણથી રજૂ કરે છે. બીજાને અન્યાય ન થાય એવી ઉદારતા સાથે પણ પોતાને અન્યાય કરતી પુરુષની વંચનાનો પ્રતિકાર કરે છે.

તારલિયા : (જયંતીલાલ દવે) રૂ. ૪૦/- ગેય બાળગીતોનો સંગ્રહ. "બાળકને બહુ ગમતા કોણ તારલિયા !"

ચાલો, ચાલો નળસરોવર : (જયંતીલાલ દવે) રૂ. ૪૦/- વિશ્વભરના પ્રકૃતિપ્રેમીઓને આકર્ષી રહેલું નળસરોવર બાળકો-કિશોરોને આકર્ષે એ દષ્ટિએ લખાયેલી આ પુસ્તિકા પર્યાવરણની સમજણ આપે છે.

એક ડગ આગળ બે ડગ પાછળ : (રઘુવીર ચૌધરી) રૂ. ૧૭૦/- આજના ગ્રામજીવનનાં જમા-ઉધાર પાસાંને ગંભીર તેમજ હળવી રીતે આલેખતી આ નવલકથા શિક્ષણ અને રાજકારણનું ચિત્ર આપવાની સાથે પ્રેમનાં વિવિધ સ્વરૂપો આલેખે છે.

ઘટના ઘાટે : (હરિકૃષ્ણ પાઠક) રૂ. ૭૦/- કવિ-વિવેચક દલપત પઢિયાર લખે છે : કવિની જીવનયાત્રા, અંતર્યાત્રા જુદી જુદી રીતે, જુદા જુદા રૂપે ગતિ કરતી અહીં એક આગળના પડાવે પ્રતિષ્ઠિત થઈ છે.

સરવંગા : (નરોત્તમ પલાણ) રૂ. ૧૦૦/- 'સરવંગા' એટલે સર્વાંગ સુંદર, પાછલી રાતનાં ભજન. ૧૮ સ્વાધ્યાયલેખો.

વેણુવન વસાહત : (ગભરુ ભડિયાદરા) રૂ. ૧૮૦/- શ્રી રમણ પાઠક 'વાચસ્પતિ'ની દષ્ટિએ સુવાચ્ય અને સરસ નવલકથા.

ગિરનાર : (સંજય ચૌધરી) રૂ. ૧૮૦/- પ્રવાસના અનુભવો ઉપરાંત અહીં જૂનાગઢના ઇતિહાસનું દોહન પણ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં પ્રકાશનો

વિવેચન

શીર્ષક	કર્તા	કિંમત	પ્રકાશન-વર્ષ
આદિવચનો અને બીજાં વ્યાખ્યાનો	કનૈયાલાલ માં મુનશી	રૂ. 20	1943
નાટક વિશે	જયંતિ દલાલ	10	1974
ટ્રેજિડી : સાહિત્યમાં ને જીવનમાં	ચીં નાં પટેલ	18	1978
આધુનિક સ્ટેન્ડિનેવિયન			
કવિતાની ભૂમિકા	વત્સરાજ ભણોત	8.50	1980
વીક્ષા અને નિરીક્ષા	નગીનદાસ પારેખ	30	1981
શબ્દકથા (બીજી આવૃત્તિ)	હરિવલ્લભ ભાયાણી	24	1983
સદીનું સરવૈયું	સં. રઘુવીર ચૌધરી	13.50	1983
જયંતિ દલાલ અધ્યયનગ્રંથ	સં. રઘુવીર ચૌધરી અને અન્ય	50	1986
બં. કં. ઠાકોરની કાવ્યવિચારણા	અશ્વિન દેસાઈ	50	1987
પ્રબોધકાળનું ગદ્ય	નટવરસિંહ પરમાર	50	1987
શેફ્ફિયર (બીજી આવૃત્તિ)	સંતપ્રસાદ ભટ્ટ	150	1997
સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ			
[બીજી આવૃત્તિ]	સં. કુમારપાળ દેસાઈ	130	1999
કળા, સાહિત્ય અને વિવેચન	પ્રમોદકુમાર પટેલ	120	2000
ભાષાશાસ્ત્રની કેડીએ	ઊર્મિ દેસાઈ	175	2001
અજ્ઞેય	રમેશચંદ્ર શાહ, અનુ. સુનીતા શાહ	35	2002
દલપતરામ	ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા	35	2002
ધૂમકેતુ	ઇલા નાયક	35	2002
રમણભાઈ નીલકંઠ	રતિલાલ બોરીસાગર	35	2002
ફણીશ્વર નાથ 'રેણુ'	સુરેન્દ્ર ચૌધરી, અનુ. બિંદુ ભટ્ટ	35	2003
નામ્મલલવર	એ. શ્રીનિવાસ રાઘવન,		
	અનુ. યશોદેવ જોષી	35	2003
બસવેશ્વર	એચ. ધિખેરુદસ્વામી,		
	અનુ. બિપિન પટેલ	35	2003
તુકારામ	ભાલચંદ્ર નેમાડે,		
	અનુ. હીરાલાલ પી. શાહ	35	2003
ગાબિલ	મોહમ્મદ મુજિબ, અનુ. ચાંદબીબી શેખ	35	2003
મણિલાલ નં. દિવેદી	ધીરુભાઈ ઠાકર,		
	અનુ. લાભશંકર પુરોહિત	35	2003
વિવેચક ઉમાશંકર	સં. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા	30	2003

ગુજરાતી સાહિત્યનો દસમો દાયકો	મુખ્ય સંપાદક : ભોળાભાઈ પટેલ સહસંપાદકો : રમેશ રો દવે પારુલ કં. દેસાઈ સંજય શ્રીપાદ ભાવે	90	2003
યુગદ્રષ્ટા ઉમાશંકર (બીજી આવૃત્તિ)	સં. ચંદ્રકાન્ત શેઠ, રઘુવીર ચૌધરી ભોળાભાઈ પટેલ, ધીરુ પરીખ	230	2003
એચ.એમ.નો અક્ષરદેહ	સંપાદકો : દિલાવરસિંહ જાડેજા રમેશ એમ. ત્રિવેદી, સુધીર મુખર્જી	150	2003
આપણું વિવેચનસાહિત્ય	હીરાબહેન મહેતા	100	2004
ધ્વન્યાલોક	નગીનદાસ પારેખ	220	2004
બ. કં. ઠાકોર	શિરીષ પંચાલ	35	2004
હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદી	વિશ્વનાથપ્રસાદ તિવારી અનુ. રજનીકાંત જોશી	35	2006
થિએટર નામે ઘટના	હસમુખ બારાડી	120	2006
'પરબ'-સૂચિ	સં. ઇતુભાઈ કુરકુટિયા, પારુલ કં. દેસાઈ, રમેશ રો દવે	260	2006
પન્નાલાલનું પ્રદાન	સંપાદકો : રઘુવીર ચૌધરી રમેશ રો દવે	220	2008
[સંવર્ધિત બીજી આવૃત્તિ]			
અમે બોલીઓ છીએ	શાંતિભાઈ આચાર્ય	300	2009
ગુજરાતી નાટક	સતીશ વ્યાસ	175	2009
જ્ઞાનસત્ર : વ્યાખ્યાનો	પ્રફુલ્લ રાવલ	150	2009
અનાર્યનાં અડપલાં	જ. એ. સંજાના	130	2007
ઇતિહાસ સમાજ અને			
સાહિત્યમાં ગુજરાત	મકરન્દ મહેતા	90	2008

ઉમાશંકરનો વાગ્વેભવ

ઉમાશંકરના આજીવન અભ્યાસી ચંદ્રકાન્ત શેઠ દ્વારા થયેલ સર્જકના સમગ્ર લેખનના ત્રણ દાયકાના સુદીર્ઘ અધ્યયન-સેવનના ફલસ્વરૂપ ત્રણ ખંડોમાં પ્રકાશિત નિર્ણાયક ગ્રંથવિશેષ.
ખંડ 1 : કાવ્યસર્જન (રૂ. 220) • ખંડ 2 : ગદ્યસર્જન (રૂ. 200)
ખંડ 3 : વિવેચન (રૂ. 170)

પ્રાપ્તિસ્થાન
ગ્રંથાગાર
ANU-ANU-ANU-ANU

પોસ્ટ બોક્સ 4161 • ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભવન
'ટાઇમ્સ' પાછળ • નદી-કિનારે • આશ્રમ માર્ગ
અમદાવાદ 380009 • ફોન (079) 26587949, 26580712
Email : granthagar@yahoo.com

પાર્શ્વ પબ્લિકેશન

નિશાપોળ, ઝવેરીવાડ, રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧
(૦૭૯) ૨૫૩૫૬૮૦૯

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાનાં સર્જનાત્મક અને વિવેચનાત્મક સાહિત્યની તાસીર દર્શાવતાં વિશિષ્ટ પ્રકાશનો

'સાક્ષીભાષ્ય' (૨૦૧૦) મૂલ્ય રૂ. ૧૭૦.૦૦

સાહિત્યના ઇન્દ્રિયનિરપેક્ષ ચૈતન્યનો સક્રિય ચેતના પર પરીક્ષણ માટે ઉત્તારતી વિવેચનપ્રક્રિયાનો આલેખ આપતો 'સહવર્તી-પરિવર્તી'નો અનુગામી વિવેચનસંગ્રહ

'કામાખ્યા' (૨૦૧૦) મૂલ્ય રૂ. ૧૦૦.૦૦

'આવાગમન' પછી જુદી સંવેદનાઓ તેમજ જુદી રીતિઓની સ્થલાકંનો આપતાં આપતાં સાંપ્રત ચેતનાલોકને સમાવતો વિશિષ્ટ કાવ્યસંગ્રહ

'મારો આતમરામ' (૨૦૦૯) મૂલ્ય રૂ. ૧૫૦.૦૦

સૈદ્ધાન્તિક વિવેચન અને પ્રત્યક્ષ વિવેચનમાં શિસ્તબદ્ધ, ઠાવકું અને ચુસ્ત રહેતું ગદ્ય અહીં હળવા વિનોદવ્યંગ્યમાં અને રમતિયાળ વાચકોમાં ઊતરી પડ્યું છે. લેખકની વ્યક્તિત્વની અનેક મુદ્દાઓ ઝીલતો અંગત લેખનો સંચય

'અપરિચિત અ, અપરિચિત બ' (૨૦૦૯) મૂલ્ય રૂ. ૧૫૦.૦૦

વિવેચનની જુદી અને માતબર શૈલીથી જુદા પડેલા અને રચાતા આવતા આધુનિક સાહિત્યની સંવેદનાને વિશ્લેષતા વિવેચનસંગ્રહનું પુનર્મુદ્રણ

'સંસર્જનાત્મક કાવ્યવિજ્ઞાન' (૨૦૦૮) મૂલ્ય રૂ. ૧૭૦.૦૦

ભાષાવિજ્ઞાને ઊભી કરેલી વિચલનવિભાવનાને અનુલક્ષીને આધુનિકતાવાદી કાવ્યવિષયક ભાષાભૂમિને તપાસતા મહાનિબંધનું પુનર્મુદ્રણ

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાનાં પાર્શ્વનાં અન્ય પુસ્તકો

સહવર્તી-પરિવર્તી	૧૮૦.૦૦	અનુઆધુનિકતાવાદ	૬૦.૦૦
રચનાવલી	૪૦૦.૦૦	લઘુસિદ્ધાંતવહી	૨૦૦.૦૦
બહુસંવાદ	૧૬૦.૦૦	વિવેચનનો વિભાજિતપટ	૭૫.૦૦

આ સિવાય અમારું સંપૂર્ણ સૂચિપત્ર મંગાવી જોઈને ઓર્ડર મોકલવા વિનંતી છે.